

II. RÉSZ

A BÜNTETÉSI ESZKÖZÖK (FORMÁK) ÉS VÉGREHAJTÁSUK TÖRTÉNETE

4. A halálbüntetés története

A KIENGESZTELÉS SZANKCIÓJA • A MEGBOCSÁTHATATLAN BŰN BÜNTETÉSE •
AZ ABOLICIONIZMUS • A XX. SZÁZAD KUDARCAI • A HALÁLBÜNTETÉS
HONI TÖRTÉNETE • SZKEPTIKUS KÖRKÉP

4.1 A halálbüntetés és végrehajtása az tradicionális jog korszakában

A halálbüntetés előzményeit az ősi társadalom jogában fellelhető konfliktusfeloldó reakciók között kereshetjük. Az ősi társadalom kisebb-nagyobb együtt élő csoportjainak belső ellentmondásait jogi eszközökkel kísérelte meg orvosolni, melyek mögött a feltétlen szolidaritást valló és vállaló közösség kényszerítő ereje állott. A *saját csoportban* a fő cél nem valamiféle igazság keresése, netán megtalálása (és megállapítása) volt, hanem a konfliktus feloldása. Az ellentétek állandósulása ugyanis a csoport ellenálló képességét gyengítette, esélyt adott a külső erőknek (legyenek azok természetiek, vagy társadalmiak) a csoport megtámadására, felszámolására. Ezt egyetlen közösség sem engedhette meg magának. Ennek okán a rendelkezésre álló eszközökkel (leginkább a közvélemény nyomásával) megegyezésre, megbékülésre kényszerítette tagjait, végső esetben megszabadult a konfliktustól oly módon, hogy az érintettet (érintetteket) kivetette magából: élt a kiközösítés eszközével.

A vérbosszút az ősi viselkedési normákkal foglalkozó szakirodalom az animizmusnak tulajdonítja. „A rokoni kapcsolatok integrálását az animizmus biztosította. Ebből fakadt az a gond, amely a rokonság eszméjének fejlődését mozdította elő. Ha megölnek valakit, szelleme bosszút áll, ahogy az élő ember is megtorlásra törekszik még a rajta esett kisebb sérelemért is. A szellem két személyre, illetve a személyek két kategóriájára volt veszedelmes: a gyilkosra és a holttest közelében tartózkodókra. Ez utóbbiak, szinte kivétel nélkül mindig a rokonai voltak. Kötelességük volt tehát – ha ki akarták engesztelni a szellemet és meg akartak menekülni haragjától – hogy felkutassák és megbüntessék a gyilkost. Innen ered a vérbosszú szokása” (William Graham Sumner) Ugyanakkor azonban a vérbosszú csoporton belüli elfogadása a csoport önmegsemmisítése irányába tett lépés lett volna, ezért keresték azokat a megoldásokat, melyek kiválthatták a vérbosszút. Így került sor a kiközösítés mellett az egyezkedés alapján létrejött jóvátétel, kárpótlás, a kompenzációs elégtétel, kisebb büntetések, a menedék (asylum) intézményesítésére. A végső megoldás, a kiközösítés a társadalmi fejlődés kezdetén, a fegyverek, eszközök, létfenntartási technikák híján lényegében egyenlő volt a pusztulással. Ez ugyan nem szándékos ölésként jelent meg a köztudatban, de tudatossá vált, mint végeredmény.

A gazdaság, a termelés, a technika fejlődése azonban egy idő múltán esélyt biztosított a kiközösítettnek a túlélésre, ami nem sokkal később a természeti erők

pusztító hatása helyébe az emberi ölés gondolatát léptette. A (túlélő) kiközösített veszélyessége megnőtt, számítani lehetett visszatérésére, tartani kellett esetleges bosszújától, a közösség nyugalmanak ismételt megsértésétől. A saját csoporthoz tartozó közösségtársai nem szívesen küldték maguk a halálba, de átmeneti megoldásokat találtak hozzá. Számos társadalom az ölést szakrális keretekbe igazította és papokra bízta a kivégzést, mintegy a megsértett istenségek kiengesztelésére szolgáló áldozat gyanánt. (A szakrális funkciókat teljesítő papok, mint az istenség képviselői, átvették a természettől a végrehajtás megszervezését. Ez a papok általi, vallásos látszatot őrző, *kultikus kivégzés*, mely rokonságot mutat a tisztán vallásos célú emberáldozatokkal, utóbb, az államhatalom megszilárdulásával lassanként beolvad az állami ítélet-végrehajtás gyakorlatába.) Máshol a természeti erőket és a természet tárgyait (elemeket, állatokat) hívták segítségül a pusztításhoz. A mocsárba süllyesztés, elföldelés, vízbefojtás, megkövezés vagy a vadállatok elé vetés ugyanerről a töről fakadt. A végrehajtás során az ember nem szívesen végezte az executiot saját kézzel, s sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy megjelenjen a hivatásos végrehajtó a halálbüntetés környékén.

Kevésbé volt aggályos az *idegen közösség* irányába kialakult konfliktus lezárása. Egészen addig, míg a közösségek felett álló politikai majd állami szervek nem vállalták magukra az igazságosztás és ezzel együtt a büntetés funkcióját, a reakció csupán a bosszú lehetett. A bosszú (a feltétlen és hosszú ideig kollektív helytállás) kötelező volt a közvetlen rokonságra, de az egész közösségre nézve is. A bosszú intézménye szükségszerű válaszként rögzült az ősi társadalmi életben, mely a támadásra támadással válaszolt, a kártételre kártétellel. Ugyanazon célból, mint a belső kohézió fenntartása a közösségen belül. A csoport biztonsága megkövetelte, hogy kiszámítható legyen reakciója, feltétlen és következetes, hogy az idegen csoport tagjai számíthassanak a kemény visszatörlésre. A saját csoport, mint a bajtársiasság és a szolidaritás szoros egysége, védelmet jelentett a csoporttagok számára. Ennek a védelemnek fő eszközét jelentette a vérbosszú. A támadások megelőzésének alapvető jelentőségű elemével van tehát dolgunk.

A bosszú problémája azonban megoldhatatlan volt: a bosszú mely részben induktív, nagyobb részben racionális, a közös tudatba beleívódott, kikényszerített jelenséggé működött, az idők során megakadályozhatatlanul kiszélesedhetett. Senki nem volt képes korlátozására, s viszonylag rövid időn belül eljutottak a közösségek egymás teljes kiirtásáig.

A politikailag szervezett társadalom (legyen az állam előtti vagy állami) már igényt formált a bosszú korlátozására. Mindenekelőtt a felsőbb politikai (állami) szervezetek leválasztották a vérbosszúról (az ölésre adott válaszról) az egyszerű sértést viszonzó bosszút, s ennek korlátozására törekedtek. Egyfelől lehetőséget kínált a *talio elv* intézményesítése, másfelől a gazdasági fejlődéssel együtt járó vagyoni érdekeltség megnövekedése megnyitotta az egyezkedés, a *megváltás* lehetőségét, a sértés kiváltásának esélyét.

A talio elv eredeti jelentésében: azonos sérelem azonos sérelemmel történő kiegyensúlyozása. Tehát nem a feltétlen ölés volt célja, jóllehet az is az elgondoláshoz tartozott. „*Ha valaki agyonüt egy embert, bárkit is, halállal lakoljon. Aki pedig*

egy állatot üt agyon, az fizessen az állatért állattal. Ha valaki testi sértést követ el honfitársán, azzal úgy bánjanak, ahogyan ő cselekedett: törést törésért, szemet szemért, fogat fogért. Amilyen testi sértést követett el, olyat kövessenek el rajta is.” [3. Mózes 24. 17-20.] Hosszú időn át a talio elv igen népszerű volt a jogalkotók és jogalkalmazók körében. Igazságosnak látszott, hiszen alkalmazása az igazságos büntetés benyomását keltve kielégítette az igazságérzetet, az elkövető ugyanolyan sérelmet szenved, mint amilyen jellegű és súlyú sérelmet cselekményével előidézt, rosszért rosszat kapott, méghozzá azonos mértékűt. Szemvédeése azonos volt a sértett szenvedésével. A talio elv alapján született büntetés igazodott a primitív büntető felfogáshoz. Mint láttuk, Mózes, a vagyoni károkozást vagyoni büntetéssel torolta meg, a testi sértést, testi sértéssel. A talio, mely nem büntetés, hanem az egész büntetési rendszert átható büntetési elv, a nyers igazságosság – az arányosság helyett – az azonosság megfogalmazódása, kifogástalanul szolgálta a kor felfogásához igazodó büntető elvárásokat. Aktuális jogpolitikai haszna pedig abban látható, hogy képes volt helyettesíteni a bosszút. Ahogy a bosszú a nemzetség egy tagján vagy közösségén esett sértés hasonló viszonsértéssel történő kiegyenlítése, úgy a talió ennek leszűkítése volt a sértett személyére.

Miután a bűncselekmények tekintélyes részében nem volt alkalmazható a szemmet szemért elv, (hiszen számos magatartás nem mérhető vagyoni, vagy testi sérelmet jelentett, hanem például eszmei kárt [rágalmazás, csalás, tekintélyesértést stb.] okozott), a bűncselekmény és a reá kiszabott büntetés közti kapcsolatban a talio elv helyett a **tükröző elv** lett meghatározó. A tükröző elv alapján kiszabott büntetés külsőségekkel is kifejezte a cselekményt, átélhetőbbé, személyesebbé tette a büntetések végrehajtását. Az államilag szervezett büntetési rendszer feltérképezte a társadalomban elkövethető veszélyes cselekmények körét, s a jogalkotás az idő előre haladtával folyamatosan ellátta ezeket büntető szankciókkal, melyek megválasztásában a tükröző elv döntő szempontnak számított (ennek közvetlen hatását alább látjuk majd, a büntetések végrehajtásának taglalásakor).

A megváltás lehetősége a kompenzáció, a kompozíció elterjedését serkentette. Kezdetben csak a gyilkosságnál kisebb sértésekre dolgoztak ki tarifákat, utóbb az ölések bizonyos típusai is bevonhatók lettek az egyeztetetésbe. A nem szándékos ölések, a szolgarendűek elpusztítása megválthatóvá vált, sőt az idők folyamán egyes társadalmi rétegek számára általában megválthatóvá vált a büntetés (főváltás). A kompenzáció, kompozíció lehetősége bizonyos vonatkozásokban enyhítette a társadalmon belüli feszültségeket, a magánháborúk és vérbosszúk parttalanságát, ugyanakkor fellazította a primitív igazságosság szigorú elveit. Válogatást tett lehetővé, nemcsak tettek, hanem emberek között is. A különbségeket hangsúlyozta ki, a rétegzett társadalom rétegzett büntetési rendszerét. Kitért a jogalkotás és jogalkalmazás kapuit a többszörösen differenciált büntetőjog előtt, s ráadásul készségesen befogadta a közdeliktumokból kifejlődő, fővesztéssel, fő- és jószágvesztéssel, fejjátsággal járó bűncselekmények széles körét.

Az államhatalom kiépülésekor a hatalmi elit fegyveres szervezete fokozatosan felügyelete alá vonta a társadalmi élet szabályozását, s ezen belül is a büntető viszonyok ellenőrzését. A tiltás mellett a vérbosszú korlátozásának kézenfekvő módja: ha-

sonló jellegű és súlyú, de már az állam által végrehajtott megtorló intézkedés kilátásba helyezése. Megjegyzendő, hogy az állam a végrehajtást gyakran csak ellenőrizte, magát a kivégzést sok esetben – állami közreműködés mellett, a vérbosszú szimbolikus megvalósulásaként – a magánfélre bízta. S a sértő bűnhődését követelő nemzetiség, látván az ő céljával azonosnak tűnő állami igazságszolgáltatás törekvését, könnyebben mondott le a magánúton realizált igazságkeresésről.

Hasonló módon alakult a közösségen belüli szankcionálás körében a *kiközösítés* útja. A vérségi csoportok fölött szerveződő politikai egység, (a törzs, a törzsszövetség, az állam) alkalmasnak tűnt arra, hogy ne csak a közösségek közötti, hanem a csoporton belüli összeütközéseket is külsődleges eszközökkel oldja föl. Az államilag szervezett társadalom a kiközösítés nemzeti szankciója helyébe a halálbüntetést állította. A váltás egyébként is időszerű volt, hiszen a „közbékevesztés” mint megtorló intézkedés hatékonysága rohamosan csökkent. Ráadásul a gazdaság, a termelés, a vadászat, a harc eszközeinek evolúciója lassan megszüntette az egymásrautaltság ősi közösségi kényszerintézményét, és kialakította a csoporttal szembeforduló egyéni érdekeltséget. Ilyen közegben már nem célravezető fő eszközként a kiközösítés. Ebben a folyamatban vált a halálbüntetés büntetőjogi eszközzé: ahogy politikailag szervezett és igazgatott társadalom erőszakszervezete gondoskodott a természet helyett a halál előidézéséről, oly módon széles körben a kiközösítés helyébe (is) lépett. Segítette ezt a tendenciát az ősi jog legfontosabb intézményének, a közvélemény-kényszernek elenyészése. A környezeti körülmények javulása nem csupán az egyéni érdeket erősítette, de jelentős mértékben gyengítette a közösségi egymásrautaltság-tudatot. Vagyis a természeti kényszer visszazorítása aláásta a közvélemény-kényszer hatékony működését, mely egyenesen vezetett el politikai-állami erőszak kényszereszközéhez. A korai állami kényszer pedig leginkább a halál eszközeivel működött. Az ősi társadalom és a politikailag (államilag) szervezett társadalom határán a leghatékonyabbnak ígérkezett a népesség rétegekbe tagolását célul tűző nagy társadalom-átalakításban. Így váltak a nemzeti társadalom legfontosabb közösségvédő intézkedései halálbüntetéssé, az állam által gyakorolt intézményes kivégzés jogává. Az eddigiek azonban nem adnak választ arra, miért terjedt el a halálbüntetés olyan mértékben, hogyan vált a büntetési rendszer mindennapos szankciójává.

A halálbüntetés létjogosultsága abból a felfogásból eredt, mely a büntetést, mint (vér)bosszút fogta föl, s így a legveszélyesebbnek tartott cselekményeket halállal büntette. A külső közösségközi konfliktusok helyébe egyre gyakrabban az egyén és a csoport szembenállása került. A közösségellenesnek minősített tettek száma egyre növekedett. A magántulajdon, az egyén vagyoni érdekeltsége, a csoportszolidaritástól a személyes szempontok érvényesítésének irányába sodorta a közösségek tagjait, növekedett a csoporttagok közötti konfliktusok száma is. Így a közösség, majd a létrejövő állam kénytelen volt az ilyen magatartásokkal szemben föllépni. Az államnak szüksége volt valamiféle radikális megoldásra, mellyel pótolni tudja a közösségellenes cselekmények visszatartására alkalmas (ámde a rétegzett társadalom kialakulásával fölszámolt) csoportösszetartozás kényszerét. A bosszúfölfogás lassan fordult át politikai megfontolásokba.

A halálbüntetés elterjedése az osztályokra szakadt társadalom kialakulásához, az elnyomás egyre kíméletlenebb formájához köthető. Az indok nem más, mint hogy a közösségek szabad tagjait alá kellett vetni a hatalmi érdekeknek, tudatosítani és érvényesíteni kellett jogfosztottságukat, kiszolgáltatott, alárendelt helyzetüket.

A halálbüntetés ott és akkor jelent meg a mai értelemben, ahol és amikor már kialakultak az alávetett társadalmi rétegek/osztályok, melyek kifosztottsága magában hordozta az ellenállás veszélyét. A rabszolgának, röghöz kötött jobbágnak, a gyárakban tíz-tizenkét órát dolgozó munkásoknak nem nagyon volt mit veszíteniük. A rabszolgának, a robotoló jobbágnak se szabadsága, se vagyontárgya, se becsülete. A testi büntetésen kívül egy módon fenyíthető: élete elvételével. Ilyen módon vált mindennapossá a halálbüntetés alkalmazása. A halálbüntetés elterjedése és tömegessé válása ugyanakkor hatékonyságának, jelentőségének csökkenéséhez is elvezetett. A szokásos módok és megoldások iránti fásultság azonban nem megszüntetését, hanem hatókörének kiterjesztését, kegyetlenséggel tetézt végrehajtását vonta maga után, egészen addig, míg szinte minden bűncselekményért ki lehetett szabni halálbüntetést (poena ordinaria). A társadalom e kényszerpályáról csak akkor léphetett le, midőn a büntetési rendszer a fejlődés nyomán a jogsértők ellen más, hatékonyabb büntetési módozatokat kínált.

A halálbüntetés elterjedésének okai egyfelől az állam, a jog fejletlensége, másfelől pedig a társadalmi élet zavarai voltak. A halálbüntetések terjedésének esélyét növelte a korai államok életének anarchiája is. A rabszolgafelkelések, a pórlázadások, a trónharcok határozottabb fellépést igényeltek, a győztes kegyetlen leszámolását a szembeszegülővel. Az állam kezdetben nem kísérletezett egyéb módszerekkel, ha rendet akart teremteni, igénybe vette a halálbüntetés intézményét.

Ugyanezen tendenciát erősítette meg a teokratikus társadalmak felfogása, mely a büntetésben a megsértett istenség kiengesztelését kereste. Az istenség tekintélye miatt alig lehet a sértéssel egyenlő súlyú más büntetést találni, mint a legkeményebb szankciót, az emberáldozatot.

A rabszolgatartó társadalmakban a halálbüntetés széleskörű elterjedése nem kevéssé a rabszolgatartás klasszikussá válásával függ össze. A rabszolgák értékének csökkenése, a háborúból következő korlátlan utánpótlás gyökeres változást hozott az emberi (s különösen a rabszolga-)élet megítélésben. Romlottak életkörülményeik, ugyanakkor eldurvultak az őrzés, a felügyelet eszközei is. Ezzel egy időben tömeges jelenlétük lehetővé tette a rabszolgafelkelések megindulását. Az államnak fokozott erővel kellett föllépnie e mozgalmak ellen, s tevékenységében fő eszközévé a halálbüntetés vált.

A római büntetőjog a magánjoghoz hasonlóan meglehetősen fejlett volt, bár annak színvonalát meg sem közelítette, mégis, több, akkor modernnek számító büntetőjogi elv meghonosításával büszkélkedhetett. Természetesen illeszkednie kellett a rabszolgatartás módszereihez, a rendszer kegyetlenségéhez. Ismerte mindazon büntetéseket, melyek később a büntetőjog alapintézményeit képezték mindenütt. A legáltalánosabban alkalmazott büntetés mégis a halálbüntetés volt, melynek nagyságát, kiterjedtségét növelte a rabszolgák kivégzése. Noha ez utóbbi tulajdonkép-

pen nem is volt büntetés, hiszen a rabszolga ura tulajdonának számított, megölése tulajdonjogból származó jogosultság volt.

A halálbüntetés alkalmazási köre a principátus, de még inkább a dominátus idején tovább bővült. A rabszolgák mellett az államnak ekkor már a szabadok egyre szélesebb, szegényedő rétegeit, s egyéb alávetett társadalmi csoportokat is féken kellett tartania. Fokozta az igényt a rabszolgatartó társadalom rendszerének fellaulása, s a bomlásfolyamattal együtt járó gazdasági-politikai anarchia.

Miután a római birodalom romjain megszülető barbár államok egy sajátos összeolvadási folyamatban jöttek létre, az államapparátussal, közigazgatási gyakorlattal nem rendelkező, műveletlen nemzeti vezetői fölhatalmalták a római arisztokratákat, katonákat, hivatalnokokat tapasztalataikat. Ily módon a római büntetőjog intézményeit is asszimilálta az új társadalmi rendszer.

A feudális állam ideológiai támaszává váló katolikus egyház – és általában a kereszténység – ellentétes irányú propagandát fejtett ki. Általában véve tagadta a halálbüntetés jogosságát. Az idő múltával – amikor a pápaság világpolitikai tényezővé kezdett válni – céljaik védelmében az egyház is rátért alkalmazására (lásd: szent inkvizíció). Sőt újabb és újabb indoklással szolgált a teokratikus eszme felélesztésével az állami ítélet-végrehajtás számára. Ezzel végső soron minden akadályt elhárított a halálbüntetés európai terjeszkedése előtt: kezdetét vehette a halálbüntetés véres diadalútja a középkorban.

A halálbüntetés a legtöbb bűncselekmény rendes, megszokott büntetése volt. Ezt a megállapítást pontosítani kell, mert csupán időhatárok közé zárva igaz. Ha a középkorra és a koraujkorra vonatkoztatjuk ezt az állítást, akkor megjegyzendő, hogy a halálbüntetés kegyetlen formáinak általános elterjedése a földesúr-jobbágy viszonyon nyugvó társadalmi rendszer bomló periódusára, az abszolút monarchia működésének kiszélesedésére jellemző csupán. Továbbá a bűncselekmények azon körének tipikus szankciója csak, melybe az államhatalom elleni támadások (az uralkodó- és egyházzellenes cselekedetek), valamint a gonosztettek (emberölés, rablás, fosztogatás, gyújtogatás, az erőszakoskodások komolyabb esetei) tartoztak.

A fegyveres, kifejezetten erőszakos antif feudális megmozdulásoktól eltekintve az alávetés elleni lázadás (munkamegtagadás, szökés, parancsvégrehajtás megtagadása) következménye a legkritikább esetben volt halálbüntetés. A földesúr nem akarta (nem is akarhatta) elveszíteni jobbágyát, a földjeit művelő munkáskezeket. Jogtörténetünk kutatásaiból kiderül, hogy hazánkban például az úriszékek ítélkezését a testfenyítő- és főként a vagyoni büntetések jellemezték.

A büntetések arányának kialakulására a gazdasági- és létfeltételeken túl jelentős hatása volt a korszellemnek. A halálbüntetés gyakori alkalmazása szoros kapcsolatban állott az életviszonyok egyszerűségével és nyers primitívségével, a halállal kapcsolatos felfogással, a büntettek és az azért járó büntetés igazságosságának középkori megítélésével. Leegyszerűsítés lenne, ha a kérdést az osztályviszonyokra, az elnyomás kegyetlen körülményeire vezetnénk csupán vissza.

Nagyban elősegítették a halálbüntetések elszaporodását az igazságszolgáltatás hiányosságai, a bizonyítási nehézségek is. Ismeretes, hogy a feudalizmus kezdeti évszázadaiban a bírói processzus formális bizonyítást alkalmazott. A különféle is-

tenítéletek gyakorlata egyáltalán nem kedvezett az árnyalt ítélethozatalnak. A bűnösnek tartott személy vagy megmarkolta és elvitte tíz lépésnyire a felizzított vasat, vagy nem. Ha megtette, igazolódott, ha nem volt rá képes, bűne „rábizonyult”. Ám az isteni igazságszolgáltatásban nincs helye mérlegelésnek, az árnyalatok értékelésének, az ésszerű emberi igazság keresésének.

A halálbüntetés formái

EGYSZERŰ HALÁLBÜNTETÉS • MINŐSÍTETT HALÁLBÜNTETÉS • MINŐSÍTETT VÉGREHAJTÁSÚ HALÁLBÜNTETÉS

A halálnemek különféle csoportjainak kialakítását bővülő alkalmazásuk indokolta. A hatékonyság mérséklődését újabb és újabb halálnemek bevezetésével próbálták ellensúlyozni. S amikor már ez sem tűnt célravezetőnek, alkalmazni kezdték a végrehajtás kegyetlen módozatait. Mindent egybevetve, a halálbüntetés következő főbb csoportjai különböztethetők meg.

A legkorábbi, s egyben legelterjedtebb formák azok voltak, melyeknek végrehajtása egyszerű, céljuk pedig nem több, mint az élet kioltása. A **közönséges halálbüntetések** nem okoztak az elítéltek rendkívüli fájdalmat, végrehajtásuk gyors és egyszerű volt. Ulpianus a római büntetőjog eszközeiről szólva a következő megoldásokat gyűjtötte össze: a pallos, bárd, dárda, furkó, kötél, mérge, valamint elégetés általi halál. Az utóbbtól eltekintve (és feltételezve természetesen a jól képzett ítéletvégrehajtót) a halál azonnali és kínmentes. A hűbéri Európában az akasztást, a megfojtást, lefejezést és megkövezést alkalmazták a legnagyobb gyakorisággal.

A **minősített halálbüntetés** egyes típusainak célja már a fokozott fájdalomokozás volt. A kor felfogásának megfelelően jobban érvényesült így a megtorlás eszméje, és a büntetés visszatartó hatása is nagyobb. A rettenetes kínok között elpusztuló elítéltek látványa nem lehetett közömbös a hatalmas nézősereg számára.

Ulpianus tilalmaiból következtethetünk arra is, hogy sok esetben alkalmazták az ókori Rómában a vesszőzés, korbácsolás útján végrehajtott halálbüntetést is. Paulus beszámolt az elítélteknek vadállatok általi széttépéséről; az alacsonyabb rendűeket halállal végződő „cirkuszi játékokra” lehetett ítélni. Ugyancsak ő említi a keresztre feszítést, mely szintén hosszan elhúzódó kínokat okoz az áldozatnak.

Mindezen borzalmasságok mellett a minősített halálbüntetések kezdetben valamiféle igazságosságra törekvést tükröztek. A korai jogrendszerek a *talio* elv-elfogadásával alakították ki büntetési rendszerüket. A talio arányosságot parancsolt a büntetőjogban, és nem engedett eltávolodni az igazságosság – primitív módon fel-fogott – elképzelésétől. A talio elvből alakult ki a *tükröző elv*. A tükröző elvet olyankor hívták segítségül a vélt vagy valóságos igazságosság jegyében, ha a bűncselekmény jellegéből következően a talio elv alkalmazhatatlannak bizonyult a büntetés meghatározásához. A tükröző elv szimbolikus üzenetével emlékeztetett a

bűnös cselekedetre. A boszorkányok megégetése a sátánnal való szövetség megbosszulását és a pokol tüzeinek jelképes megidézését volt hivatva közvetíteni.

A rabszolgatartó és a feudális társadalomban a halálbüntetés – mint már többször említettük – rendes büntetési nem volt, a bűncselekmények zömének (100-150 tettnek) büntetéseként funkcionált. Nyilvánvaló, hogy a cselekmény súlya, veszélyessége nem volt azonos. A jogalkotó annak idején – veszélyességük szempontjából – éppen úgy rangsorolta a cselekményeket, mint napjainkban. De különbséget halálbüntetéssel sújtandó bűncselekmények között kellett tennie. A halálbüntetés ókori, középkori fokozatait úgy foghatjuk fel tehát, mint a mai szabadságvesztés kategóriáinak differenciáit. Minél kegyetlenebb, veszélyesebb volt a bűncselekmény, annál súlyosabb, elrettentőbb volt a halálbüntetés végrehajtása.

A társadalmi ellentétek kiéleződésének periódusaiban mindig nagyobb szerepet kapott a megtorlás eszköze és az elrettentés módszere. Ez is a **minősített végrehajtású halálbüntetések** szélesedéséhez vezetett. Ilyenkor a kivégzést megelőzően különféle megoldásokkal tették borzalmassá az elítélt evilági búcsúzását. Modestinus megemlékezik egy különleges római végrehajtási módról. A régiek szokása szerint az apagyilkost vesszőkkel véresre verték, utána egy kutyával, egy kakassal, egy viparával és egy majommal bőrszakba dugták, majd a zsákot ott, ahol mély a tenger, vízbe hajították.

Az ókori és középkori társadalmakban az ítélet-végrehajtás feladata nem egyszerűen csak az élet kioltása; funkciója ennél jóval összetettebb. Épp ezért nem volt közömbös, mikor, hol, ki teljesítette a halálbüntetésre szóló ítéletet.

Az ősi társadalomban az ítélet végrehajtója maga a **közösség**. A nemzeti bosszúnál a sértett közösség valamennyi tagja közreműködik. A kiközösítésnek pedig lényege az, hogy a csoport mindegyik tagja szembefordul a közösség érdekét megsértővel. Ennek nyomai még a későbbi elnyomó társadalmakban is fölfedezhetők. A Talmud először a **tanúk** aktivitását követelte meg, majd ha az ő tevékenységük nem járt sikerrel, a nép következett. A megkövezésnél például a ruhájától megfosztott elítéltet egy magasabb kiemelkedésről vagy szikláról az első tanúnak kellett leléknie, lehetőleg oly módon, hogy az a hátára zuhanjon. Ha ettől nem halt meg, a második tanú egy nagyobb követ ejtett a mellére. S ha még mindig élt, a nép addig dobálta a kövekkel, míg meg nem halt. A lefejezésnél és a megfojtásnál is a tanúk a végrehajtók.

Kevésbé megbecstelenítő formája volt a végrehajtásnak, ha a bíróság a **sértetti végrehajtás** mellett döntött, és a megölt rokonát hatalmazta föl az ítélet fogatosítására. Ebben az esetben nem volt feltétlenül nyilvános a kivégzés, a végrehajtó pedig a sértett nemzetség egyik tagja volt. Még a feudalizmus évszázadaiban is előfordult a sértett magánszemély által történő végrehajtás, 1552-ben például Terrenburgban a férjét házasságtörésen kapó feleség – a tanács ítélete alapján – saját kezűleg csapta le férje fejét a hóhérbárdal.

Az idő előrehaladtával egyre nagyobb jelentősége lett a **hivatalos állami ítélet-végrehajtónak**. Már Rómában ismert a *carnifex* és a *lictor* tisztsége. A carnifex az alacsonyabb-rendűeken, a rabszolgákon hajtotta végre az ítéletet (keresztre feszítést és kínzást), míg a licior a polgárokon. Vajna Károly kimutatta, hogy a közép-

kori német államokban is létezett hasonló megkülönböztetés. Más volt ugyanis a bakó és más a hóhér feladata. A bakó a nem megbecstelenítő büntetés (pl.: a pallós általi halál) végrehajtója, míg a hóhér az akasztást, a fölnygelést, a megégetést, a kerékbetörést végezte. A németeknél a bakók egyenesen céheket alkottak!

A kivégzések mind az ókorban, mind a középkorban *nyilvánosak* voltak. A végrehajtásban a prevenció érdekében a megtorlás eszméje mellett inkább az elrettentés dominált. A nyilvános végrehajtás azonban nem csupán a büntetőjogi elképzelések megvalósítását szolgálta. A kivégzések eseményszámba mentek, alkalmanként hatalmas tömeg gyűlt össze. A szakirodalom ezeket az eseményeket gyakran hasonlította a római cirkuszi játékok keretében megszervezett tízezreket szórakoztató büntetés-végrehajtáshoz, mely az alattvalók érzelmeinek levezetését is szolgálta. Kiválóan illusztrálja ezt Mons város esete. A város lakói megvásároltak egy felnegyeltetésre ítélt rablót, hogy a kivégzés az ő városukban legyen. A korabeli forrás így ír az eseményről: „jobban tetszett a népnek, mintha egy újabb szent támadt volna fel halottaiból”. Szokás volt a kivégzéseket nagyobb ünnepnapokra időzíteni, s összekapcsolni a vásározással. A nyilvánosság a hiányzó információs csatornákat is pótolta. Egy-egy híresebb bűnöző kivégzésének, szenvedésének híre messze vidékre elterjedt.

A nyilvánosságban rejlő elrettentési lehetőség a gazdagokat sem kímélte. Sőt, az államhatalom ki is használta a kegyvesztett főurak kivégzését az alsóbb rétegek megnyerésére. A szegény nép jóval nagyobb elégtétellel és ünnepléssel fogadta egy gróf vagy egy báró halálát, mint saját sorsabeliét.

Magának a kivégzésnek pontosan megírt forgatókönyve volt. Az executio karmestere és felelőse a hóhér (bakó) volt. A hóhérvacsorától („utolsó kívánság”) a vérpadig vezető út hangulati megkomponálásáig, a szegény bűnös őszinte, vagy annak látszó megbánásának előadásától a látványosság lebonyolításáig ő szervezte az eseményt.

Az egyház asszisztenciája mellett végrehajtott kivégzéseknél nagy szerepe volt a nyilvános gyóntatásnak. Sok esetben ez valóságos színjátékká vált, amelynek során az elkövető az egybesereglett tömeg előtt bánta meg bűneit, s fohászzkodott Istenhez bűnbocsánatért. Egy középkori belga megemlékezés szerint megesett, hogy a halálraítélt megindító önvallomására a kivégzés közönsége úgy érzékenyült, hogy mindenki könnyekben tört ki, s úgy dicsérték halálát, mint a legszebbet, amelyet valaha is láttak. A kivégzési ceremóniával még nem ért véget az elrettentési propaganda. A zsidó jog szerint a végrehajtott ítélet után a holttestet – mindenki tanulságára – napnyugtáig kiakasztották valamely jól látható helyre. Rómában a keresztre feszítettek az utak mentén hetekig figyelmeztettek az állam büntető hatalmára. Manu a keresztutaknál rendelte közszemlére tenni az elítélteket. A középkorban a kerékre vetett, karóba húzott holttesteket enyészetig akár közszemlén hagyták.

A halálbüntetés végrehajtását gyakran kapcsolták össze valamilyen *megszégyenítő büntetéssel*. Hogy mely esetekben, annak nem volt külön szabálya; a bírák megítélésétől, tetszésétől függött a megbecstelenítő végrehajtás elrendelése. Gyakoribb volt azonban azokban az esetekben, amikor az általános közfelfogás, az er-

kölcsi értékítélet maga is elmarasztalta a cselekményt. Előfordult, hogy az elítéltet disznó hátára ültetve vonszolták a vesztőhelyre, máskor meg számárra kötözték. Ismeretes volt a „lófarkon” hurcolás a kivégzés színhelyéig. A tömlőtől a vérpadig tartó út során a nép tetszése szerint gúnyolhatta, becsmérelhette a halálraítéltet. Mindez természetesnek hatott a középkor világában.

A leggyakrabban alkalmazott halálbüntetés-végrehajtás típusai az akasztás és a fővétel voltak (ún. egyszerű halálnemek). Az egyik legősibbnak tekinthető kivégzési mód az **akasztás**. A jogtörténészek szerint intézményes elterjesztése Constantinus nevéhez fűződik, aki Jézus tiszteletére az addigi tömeges kivégzési módot, a keresztre feszítést eltiltotta, s helyébe az akasztófák alkalmazását rendelte el. Az elrettentés érdekében az akasztófák magasak voltak, de legalábbis jól látható domb, emelkedő tetején állították föl őket. A keresztgerendához létrán vitték föl az elítéltet, ahonnan a hóhér, miután nyakába helyezte a hurkot, letaszította. Így saját súlyánál fogva fulladt meg.

A **fővétel** alapformája a *pallos általi kivégzés* a legkevésbé dehonesztáló büntetés, hosszú ideig az urak privilégiuma volt. Az ítéletet hóhér hajtotta végre (bár idéztünk példát magánsértetti kivégzésre is), leggyakrabban az elítéltet alacsony támlájú, hosszabb első két lábánál fogva a földbe rögzíthető ún. kivégzőszékre ültetve, szemét bekötve. Történhetett a kivégzés térdelő helyzetben is. A hóhér mindkét alkalommal egy vízszintes csapással, ülő helyzetben oldalról vagy hátulról előre, térdeplő helyzetben mindig hátulról választotta el a fejet a törzstől. A fővétel másik alakzata a *bárd általi kivégzés* volt. Az elítélt fejét tönkre fektették, s a nyakát függőleges ütéssel vágta el a hóhér. Ez a megoldás már többnyire a gonosztevőket érintette. A zsidóknál kifejezetten a legszégyenletesebb kivégzésnek számított. Jóllehet, a köztudatban az él, hogy a nyakazógép Guillotine mester találmánya, a középkori német jogban a bárdal történő lefejezés helyettesítéseként már alkalmazták a technikai fejlődés ezen instrumentumát.

A büntető gyakorlatban a történeti fejlődés során mind több és több formája jelent meg a kivégzéseknek. Egyfelől a kor hétköznapi brutalitása, másfelől az esemény látványossága, és nem kevésbé a büntetés-végrehajtás érdeke is azt kívánta, hogy az executio legyen minél hosszabb, véresebb és elrettentőbb, a bűn és büntetés szerves kapcsolódásának méltó dokumentálása. Az egyszerű halálnemek mellett megjelentek a nagy fájdalmat okozó, hosszú ideig (olykor napokig) tartó, a delikvens elnyújtott agonizálását is a folyamatba illesztő kivégzési módozatok. Az ún. **minősített halálbüntetések** fogatosításának célja a minél látványosabbá tett fájdalom színpadi előadása. A kerékbetörés, a karóba húzás, élve megégetés, élve eltemetés, a megkampózás, négyfelé szakítás, bélkitekérés mind ezt szolgálta. A hatás fokozásának eszköze volt a kivégzés súlyosbítása kínzásokkal. Ilyenkor előkerült ismét a kínvallatáshoz használatos eszközök egy része, s a konkrét kivégzési aktust megelőzően kínzásra került sor. A **minősített végrehajtás** nem volt egyéb, mint egy testi szenvedésekkel meghosszabbított minősített halálbüntetés. Súlyos bűnöket elkövetők esetében már a vérpad felé tartó kordén megkezdődött az elítélt testének tüzes vassal égetése, forró olajjal öntözés, késekkel vagdalása. A minősített halálbüntetés végrehajtása lehetett jelképes

is. Számos esetben előfordult, hogy a bíróság ítéletében úgy rendelkezett, hogy az elítéltet egyszerű módon (akasztással, fővétellel) kivégzik, s csupán holttestét égetik meg, húzzák karóba vagy törik kerékbe.

4.2. A korai abolicionizmus (XVIII–XIX. század)

A CALAS ESET • BECCARIA • AZ ABOLICIONIZMUS KORAI SIKEREI

A XVIII. század viszonylag nyugodtabb társadalmi körülményei között Nyugat-Európa társadalomszerkezete, életmódja és gondolkodása mélyrehatóan átalakult. A reneszánsz, a reformáció és általában az új szellemi irányzatok hatására a polgárosuló kor gondolkodása elfordul az embertelen és kegyetlen büntetési eszközöktől. A felvilágosodás korának filozófusai, társadalomtudósai célul tűzték ki a fennálló társadalmi, politikai rendszer kritikai felülvizsgálatát és egy eszményi társadalom felvázolását.

A felvilágosodás ideológusainak céljai két markáns dimenzióban érhetők tetten. Mint az új rend hivatalos szószólói, előkészítették a hatalomátvételt, eszmei alapot teremtettek az új világ fölvázolandó rendszeréhez; a szenvedélyek felszításával igyekeztek mozgósítani és meggyőzni a polgárságot, a társadalom szegény népcsoportjait, azaz megteremteni a tömegbázist a küzdelemhez. A halállal, halálbüntetéssel kapcsolatos érzelmek fölkaparása kiváló eszköznek bizonyult a felvilágosodás fegyvertárában. Utóbb pedig, a forradalmakat követően az új politikai rendszer érdekében kellett érvelniük, igazolni az uralomváltozást és legitimálni az új berendezkedést. E magas eszmei szint alatt egy praktikusabb célkitűzés is meghúzódott: a feudalizmus ellen vezetett világméretű hadjáratában a polgárság védelemre szorult a mindennapi küzdelmekben is. Míg a forradalmak előtt kis harcokban építette ki állásait a hűbéri államhatalommal szemben, hatalomátvétele után átfogó reformokkal védte a befolyása alá vont területeket.

A politikusoknak, filozófusoknak tehát napi feladata volt szembefordulni mindazzal, ami a polgárságot veszélyeztette: kezdetben az egész feudális államhatalommal és ideológiával, később a visszatérésért mérkőző irányzatokkal. Támadásainak célpontja a sorait megtizedelő hűbéri önkény volt. A humánus megfontolásokon túlmenően főként önvédelemből támadt, hiszen eme önkény igazgatási és büntető eszközei a feudális rend védelmében – éppen az átalakulásért munkálkodó erők ellen irányultak. E harcnak talán legjelentősebb területe volt a jog, azon belül is a büntetőjog. A követelések között a kegyetlenebbnél kegyetlenebb testi büntetések felszámolása, a társadalmi hovatartozás értékelésének megszüntetése, az ellenőrizhetetlen és szubjektív peres ítéletek gyakorlatának eltörlése mellett az első helyen a halálbüntetés minősített végrehajtásának kiiktatása állott a büntetési rendszerből. Az abolicionisták mozgalma is e jelszó jegyében szerveződött. A hihetetlenül feudális halálbüntetés-konstrukcióval szemben néhányan egyenesen a szankció teljes eltörlését követelték.

A felvilágosodás gondolkodói megrajzolták a majdan fölépítendő eszményi igazságszolgáltatás vázlatos képét is. Nem pusztán a halálbüntetésről polemizáltak, hanem a feudalizmus megrendíthetetlennek hitt büntetőjogi alapelveit, az elrettentés elvét, és az állami elégtételvétele követelményét is megkérdőjelezték. S amikor a büntetőjog elméletét új alapokra fektették, önkéntelenül felvetődött, hogy hol helyezkedik el a halálbüntetés az új jog büntetési rendszerében. A felvilágosodás büntetéstanai nézeteit az ún. társadalmi szerződés elmélete és a természetjogi felfogás határozta meg. Teoretikusaik szerint az emberek azért hozták létre a társadalmat (és az államot), hogy rendet teremtsenek a káoszban, a természetes állapot anarchiájából a rendezettség világába lépjenek. Mindannyian egyetértettek abban, hogy az embernek vannak természetből fakadó, veleszületett jogai (mint például az élethez, a szabadsághoz való jog). Az emberek a társadalmi szerződés megkötésekor ezen jogokról (vagy ezek egy részéről) mondtak le, átruházva őket a személyes vagyonszavatolót szavatoló, a közrendet és szabadságukat biztosító államra. Az emberben azonban benne rejlik a függetlenségre való törekvés – állították a felvilágosodás filozófusai –, amely még jó törvényekkel is szembeállítja őt. Ezért szükség van arra, hogy a társadalmi szerződés alapján büntető hatalmat gyakoroljon az állam, s ha kell, életről és halálról is döntsön.

Az új eszme gondolkodói számos kérdésben másképp vélekedtek. Így eltér például a véleményük az emberek által az államra ruházott jogok mennyiségének megítélése tekintetében. Tévednénk, ha a felvilágosodás képviselőit mind besorolnánk az abolicionisták közé! Azok például, akik az emberi jogok teljes átadását vallották, meg sem kérdőjelezték a halálbüntetés jogosságát. A felvilágosodás ezen hívei inkább a halálbüntetés alkalmazásának minőségi és mennyiségi mutatói fölött vitatkoztak. Mások különbséget tettek átadott és megtartott jogok között (ez utóbbiak közé sorolták az élet elvételéről szóló döntést is). Véleményük szerint, ha az államhatalom ezen megtartott jogok csoportját korlátozó intézkedéseket foganatosít, átlépi a rábizott szuverenitás határát, s ezzel megsérti a társadalmi szerződést. Ennek az álláspontnak a filozófusai, politikusai alkották az abolicionista mozgalom magvát.

Maga a halálbüntetés-ellenes mozgalom Nyugat-Európából indult el hódító útjára, s legnagyobb győzelmeit is itt aratta. A halálbüntetést ellenzők felháborodását és cselekvését az ún. *Calas-eset* váltotta ki. Mint az a történeti irodalomban ismeretes, 1762-ben kerékbe törtek egy idős embert, Jean Calas-t, akit (sokak által öngyilkosnak tartott) fia meggyilkolásával vádoltak. Az özvegy kérésére Voltaire indított röpirathadjáratot férje rehabilitálására, mely végül sikerrel is járt. Az eset széles körben hívta föl a figyelmet a „bírói gyilkosságok” tévedésének jóvátehetetlenségére, s ezzel a hatályos büntetőjog kegyetlenségére, önkényességére. Előbb az enciklopédisták sorakoztak föl az ügy mellett, majd külföldi gondolkodók is csatlakoztak a mozgalomhoz. Milánóban francia és olasz tudósok részvételével megalakult az ún. kávéársaság, mely az abolicionizmus első fellegvárának tekinthető.

Két esztendővel a Calas-eset után megjelent a büntetőjogi gondolkodást forradalmasító nagy mű, *Cesare Beccaria Dei delitti e delle pene* (Büntettekéről és a büntetésekről) című vitairata, melyben a feudális büntetőjog kíméletlen kritikájá-

val együtt fölvezette az új büntetőjog alapvonalait. E könyv egyik fejezete a halálbüntetésről szólt, mely egyben az abolicionista mozgalom gondolati rendszerének első csokorba gyűjtéseként tartható számon. Beccaria a társadalmi szerződés gondolatából vezette le, hogy csak a közjó érdekében és csakis törvény állapíthat meg büntetést, amelynek célja: a tettest újabb bűncselekmény elkövetésében megakadályozni, másokat pedig bűncselekményektől visszatartani.

Összegezve a felvilágosodás irodalmának etikai, politikai és jogi érveit, Beccaria határozottan állást foglalt a halálbüntetés ellen. Eszerint a halálbüntetés jogosságát, igazságosságát bizonyítani nem lehet. Érvelését a társadalmi szerződés Rousseau által megfogalmazott gondolatára alapozta. A társadalmi szerződés gondolatával ugyanis összeegyeztethetetlen, hogy az egyén a közjó érdekében az élete feletti rendelkezési jogát átadta volna az államnak. Ebből következik, hogy az államnak nincs jogában állampolgárát életétől megfosztania. Beccaria végkövetkeztetése az, hogy a halálbüntetés se nem szükséges, se nem jogos, sem nem hasznos, ennél fogva azt meg kell szüntetni. Műve időzített bombaként robbant a tudományos közéletben. Igaz, az érvelők jelentős része nem volt jogász, de hamarosan jogtudósok is felsorakoztak táborukban. Beccaria, Sonnenfels, Prins, Livingstone világméretű lavinát indított útjára.

Az abolicionista mozgalom érvrendszere évről évre gyarapodott, számos országban az elméleti előretörés mellett komoly gyakorlati eredményeket is elért. Az abolicionista gondolkodók polemizálásának hatásosságát jeles ellenfeleik, a többnyire konzervatívokként körvonalazott gondolkodók ellenérvei, megfontolásra kényszerítő, új ötleteket sugalmazó álláspontjai fokozták. A konzervativizmus nem elméletük egészére vonatkozott, hiszen ők maguk is reformiskolák teremtői voltak: Filangieri, Lombroso, Garofalo, Liszt a halálbüntetés fenntartásának támogatása miatt érdemelték ki a konzervatív jelzőt. Munkásságának későbbi szakaszában Beccaria sem vetette el teljesen a halálbüntetést.

A kezdeti érvelés nagyjából két argumentumcsoport között tett különbséget. Egyesek elméleti, jogbölcseleti álláspontokról kérdőjelezték meg a kivégzések gyakorlatát. Mint láttuk, Beccaria a társadalmi szerződés szempontjából jogtalanak minősítette az állam szerveinek halálos ítéletét. Ezt a gondolkodók jelentős része is magáévá tette. A hasznossági elméletek azt a kérdést vetették fel: vajon jó-e az államnak a kivégzés? Voltaire például úgy látta, hogy az életfogytig rabságra ítélt, munkát végző fegyenc hasznára van a társadalomnak, szemben a kivégzett elítélttel. Sonnenfels a ma már klasszikusnak számító argumentumot fogalmazta meg: a kivégzéssel föltámad-e a meggyilkolt? Amellett, hogy a már megtörténtet nem teheti senki meg nem történtté, újabb polgárát veszi el az állam. A két fő érvcsoport mellett már a felvilágosodás irodalmában fölbukkant néhány homályosan megfogalmazott, később markáns ellenérvvé váló gondolat is. A büntetés célja (a javítás) megvalósul-e a halálbüntetés alkalmazásával? Hogyan lehet különbséget tenni a különböző, halállal büntetendő cselekmények között?

A XVIII. század második felében Nyugat-Európa több államában szinte egyszerre meginduló abolicionista küzdelem a század végére hozott bizonyos eredményeket. II. Lipót 1786-ban Toscanában eltörölte a halálbüntetést, II. József rá egy

évre kibocsátott Josephinája ugyancsak. Ezek a próbálkozások kérészetűek voltak: hamarosan hatályon kívül kerültek a büntető törvénykönyv idevágó passzusai.

Valójában a halálbüntetés elleni első támadás hatása nem e szankció azonnali eltörlésében, hanem alkalmazásának rendkívül jelentős korlátozásában jelentkezett. Legtalálhatóbb példa erre a felvilágosodás tanait jogszabályi nyelvre fordító francia forradalmi törvényhozás. Az 1791-es büntető törvénykönyv a halálbüntetés kiszabhatóságát mindössze négy büntetetre korlátozta. II. Katalin felvilágosult uralkodása idején Oroszországban – ha nem is törölték el kifejezetten a halálbüntetést – egyetlen kivégzés sem történt: „büntessük meg a gonosztevőket, de ne utánozzuk őket” hirdette Katalin.

Az abolíció nagy áttörésének időszaka a XIX. század második fele. Az államok a halálbüntetés visszaszorítására két módszert alkalmaztak. A törvényi abolíció során a büntető törvények szankciói közül törvényhozói úton törölték el a halálbüntetést. Így járt el San Marino (1848), Románia (1867), Portugália (1867), Hollandia (1870), Olaszország (1889). Az Egyesült Államokban Michigan 1848-ban, Rhode Island és Wisconsin 1852-ben, Dél-Amerikában Venezuela pedig 1863-ban lépett a halálbüntetés deklaratív eltörlésének útjára. A bírói (vagy kegyelmi) abolíció esetében a törvénykönyv ugyan fenntartotta a halálbüntetést, de a bíróságok nem alkalmazták. Másutt az államfő élt rendszeresen kegyelmi jogával, ezért nem került sor kivégzésre. Ezt a gyakorlatot követte Belgium 1863 és 1910, Finnország 1823 és 1910 között.

Túlzás lenne azt állítani, hogy ez a győzelem kizárólag az abolícionista javára írható. Mint már korábban említettük, ahhoz, hogy bizonyos büntetési nem általánossá váljon egy büntetési rendszerben, számos gazdasági-politikai-társadalmi adottság megléte szükségeltetik. A halálbüntetés visszaszorulásának alapfeltétele a vagylagos szankció-nemek létezése volt, melyek hatásukban felérték vele, esetenként túl is szárnyalták. A fellendülő gazdaság bérmunkáskezeket igényelt, nem volt immár közömbös, elpusztul-e az elítélt vagy dolgoztatható. Ugyanakkor jellemző büntetés lett a szabadságvesztés, mert értékke vált az emberi szabadság: elterjedt a pénzbüntetés, mert a társadalom általánosan elismert értékei közé került a vagyon. E nélkül az abolícionista bizony kevés sikert könyvelhettek volna el maguknak. A változások, az abolíció előretörése nem maradt hatástalan azokra az országokra sem, ahol a halálbüntetést továbbra is megtartották.

a) Sikerült elérni általában a halálbüntetés visszaszorítását, világszerte minimálisra csökkentették a törvénykönyvekben azon esetek számát, amelyet halálbüntetéssel fenyegettek. A gyakorlatban pedig egyre ritkábban mondtak ki halálos ítéletet, és ezek közül is sok ügy kegyelemmel zárult.

b) Az abolícionista nagy vívmánya, hogy a halálbüntetés kivételes büntetési nem, alternatív szankció lett, azaz a törvények a legsúlyosabb szabadságvesztés-büntetéssel vagylagosan szabták ki.

c) A törvények Európa-szerte kizárták a fiatalkorúak halálbüntetését.

d) Bár a törvénykönyvek a halálbüntetés kiszabását megengedték, a végrehajtásból kizárták az elmebetegeket és a terhes nőket.

e) A büntetés végrehajtásában két nagy változás történt. Eltörölték a végrehajtás minősített változatait és döntés született a nyilvánosság kizárásáról a kivégzéseknél.

A halálbüntetés visszaszorításának egyik minőségi lépése mint már említettük a nyilvános kivégzések megszüntetése volt. A legtöbb állam büntető törvénykönyve tartalmazta ezt a kitéletet: „a halálbüntetés zárt helyen hajtandó végre”. A büntetés típusai azonban meglehetősen különböztek. Így például a német államok jelentős részében, később Bismarck Németországában hosszú ideig fennmaradt a *pallos* általi kivégzés, melynek végrehajtásáról a feudális végrehajtásról szólva már beszámoltunk.

A Franciaországban és Belgiumban alkalmazott *guillotine* a pallosból kifejlesztett módozat. A guillotine egy fölfüggesztett éles bárd, mely a térdeplő elítélt nyakára zuhan elválasztva fejét a testétől. Hívei azzal érveltek mellette, hogy nincs szükség közvetlen emberi közreműködésre a kivégzésnél, a lefejezést maga a gép hajtja végre.

Az Egyesült Államokban kialakított és elterjedt módszernek, a *villamosszékek* is megvan az az „előnye”, hogy a kivégzést nem közvetlenül ember hajtja végre. Az elítéltet egy székre szíjazzák, fejére és végtagjaira elektromos csatlakozókat szerelnek, majd nagyfeszültségű áramot kapcsolnak a vezetékbe. Ugyancsak az USA-ban terjedt el egy másik „humánus” kivégzési mód a *mérgezgázzal* való ítélet-végrehajtás. Előfordult *méreg* injekcióval történő befecskendezése is.

A világon a legelterjedtebb végrehajtási módszer mégis a fojtásos kivégzés. Ennek a burzsoá végrehajtásban két változata terjedt el. Az egyik a korábról is ismert *akasztás*, a másik az ún. *garotte* vagy fojtógép. A XIX-XX. század akasztófája már nem keresztgerendás, hanem ún. oszlopakasztófa. Ez egy körülbelül 2-2,25 méter magas oszlop, felső részében fémszerkezettel. Ehhez kötik a kötelet. Az elítélt számolyra lép, nyakába helyezik a hurkot, majd kihúzzák alóla a számolyt. Néhol ún. süllyesztő, vagyis egy csapóajtó látja el a számoly funkcióját. Ez általában fedi azt a helyiséget is, melybe a halál beállta után a kivégzettet helyezik. A fojtógép egy szék-ből és egy, a kivégzendő nyakán átfűzendő nyakörvből áll, amely tekerőfa segítségével egyre szűkebbre vonható, míg végül fulladásos halálhoz vezet.

A katonai, háborús bűncselekményekre a legtöbb országban szokásos végrehajtási mód maradt a *golyó általi halál*.

4.3. A halálbüntetés XX. századi (egyetemes) története

NAGY REMÉNYEK • HÁBORÚK, FORRADALMAK – MEGTORLÁS •
AZ EMBERI JOGOK VÉDERNYŐJE

A XX. század első évtizedében még töretlennek látszott az abolicionizmus térnyerése. Svájc jó néhány kantonjában 1904-ben, Norvégiában 1905-ben törölték el a halálbüntetést. Követte még őket több dél-amerikai ország, például Uruguay 1907-ben, Kolumbia 1910-ben.

Az első világháború után Európában jelentős visszaesés történt e téren. Önmagában már a világháború is mindenütt az abolicionista folyamat megfordítását eredményezte. Az első világháborút követő forradalmak és ellenforradalmak, majd pedig a különböző előjelű diktatúrák mindenütt a halálbüntetés eszközhöz folyamodtak. Ezeknek a politikai folyamatoknak a hatása a legtragikusabban a hitleri Németországban jelentkezett. Mint láttuk, a halálbüntetés része volt a német birodalmi törvénykönyv büntetési rendszerének, alkalmazásában azonban a bíróságok rendkívül nagy mértékű tartást tanúsítottak. Így például 1882-től 1886-ig 15, 1897-től 1911-ig összesen 69 halálos ítélet született. A Weimari Köztársaság tovább korlátozta a halálbüntetések alkalmazását. 1930-ban egy, 1931-ben négy és 1932-ben, a köztársaság utolsó évében három halálos ítélet született. A nemzeti szocialista hatalomátvétel után azonban a helyzet megváltozott. Szinte naponta jelentek meg az újabb, s újabb büntető jogszabályok, amelyek messze túlmenve a XIX. század gyakorlatán újabb és újabb bűncselekményeket fenyegettek halálbüntetéssel. Ennek megfelelően ugrásszerűen emelkedett a halálos ítéletek és a kivégzések száma. Amíg a kriminálstatisztika 1933-ban 64 kivégzésről tudósít, ez a szám 1939-ben 219 volt. A háborús évekről e vonatkozásban pontos és összesített kriminálstatisztika nincs. Német kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a polgári bíróságok 1933-tól 1945-ig legalább 16500 legális halálos ítéletet hoztak. Még nehezebb megállapítani azt, hogy a háborús években a német katonai bíróságok milyen körben alkalmazták halálbüntetést. Óvatos becslések szerint a nemzeti szocialista Németország háború alatti katonai büntető igazságszolgáltatásának „végtermékét” legalább 30 ezerre lehet becsülni. És akkor nem beszéltünk a koncentrációs táborok gyilkos, ember milliókat megsemmisítő működéséről!

Az európai abolicionista törekvések sikere a XX. század második felében

Az abolíció ügye a második világháború után vett rendkívül éles fordulatot. Egyes nemzetközi tudományos szervezetek, közvetlenül a háború után már felemelték szavukat a halálbüntetés ellen és egyértelmű javaslatokat tettek a nyugati államoknak a halálbüntetés eltörlésére. Az ENSZ is bekapcsolódott a halálbüntetés kérdésével kapcsolatos vitába. 1948-ban az ENSZ Emberi Jogok Deklarációjának tervezetéről szóló vitában Szovjetunió határozattervezetet nyújtott be a halálbüntetés eltörlésére. A tervezet nem találkozott egyértelmű helyesléssel, s így a közgyűlés napirendjéről lekerült. Az elfogadott emberi jogok deklarációja csupán a halálbüntetés törvényességét illetően – halálbüntetést csak az azt kifejezetten tartalmazó törvény alapján, az arra alkotmányosan feljogosított bíróság szabhat ki stb. – tartalmaz általános szintű ajánlásokat.

A második világháború vérzivatarának erkölcsi, politikai visszahatásaként több európai állam az abolíció útjára lépett.

1959. november 20-án az ENSZ Közgyűlés 1396. számú határozatában ajánlást tett a Gazdasági és Szociális Tanácsnak, hogy vizsgálja meg a halálbüntetés kérdését. Az ENSZ megbízásából Marc Ancel professzor, ismert francia büntetőjogász

1962-ben készítette el a jelentését az 1956-1960-as időszakról. A jelentés végkövetkeztetése az, hogy azokban az országokban, ahol eltörölték a halálbüntetést, nem növekedett a bűnözés volumene. Ezt a felmérést követte *Norval Morris* professzor megbízatása, aki újabb kérdőívek kibocsátása alapján tette meg jelentését a halálbüntetés világhelyzetéről az 1961-1965-ös időszak tekintetében. A jelentés felsorolja azokat az országokat, ahol a legkülönbözőbb bűncselekményekre volt kiszabható halálbüntetés. Ezekben az országokban – hangsúlyozza a Morris-jelentés – a büntetések mindig valami időszerű politikai cél szolgálatában állnak és alkalmazásuk is ehhez igazodik. Az államok „...halálbüntetéshez folyamodnak, ha egy speciális probléma a közvéleményt nyugtalanító módon, aránytalan méretekben jelentkezik, vagy ha a politikai ellenzéknek kell megsemmisíteni.” A Morris-féle jelentés végső következtetése az, hogy a halálbüntetés alkalmazása rendes büntetési nemként általában szükségtelen. A jelentés egyébként a hasonló kultúrájú és gazdasági szerkezetű országok bűnügyi statisztikájának összehasonlításával megkísérel választ adni a halálbüntetés célszerűségének kérdésére a súlyos élet elleni bűncselekmények vonatkozásában. Kiemeli: ahol az emberölési ráta növekvő tendenciájú, ott az abolíció nem gyorsítja a növekedést; ahol a ráta csökkenő, ott nem szakítja félbe a tendenciát, ahol pedig az emberölés gyakorisága stabil, ott a halálbüntetés léte vagy eltörlése közömbös a bűnözés alakulására. Következésképpen a halálbüntetés léte vagy eltörlése nincs hatással az emberölés gyakoriságára.

Jelentős szerepet vállal magára az emberi jogok védelme jegyében az Európa Tanács az abolíció ügyében. 1983. április 28-án terjesztették Strasbourgban az Európa Tanács tagjai elé aláírásra a „6. sz. jegyzőkönyvet az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló egyezményhez a halálbüntetés eltörléséről.” A szerződést 12 állam nyomban aláírta. A francia ábécé sorrendjében az NSZK, Ausztria, Belgium, Dánia, Spanyolország, Franciaország, Luxemburg, Norvégia, Hollandia, Portugália, Svédország és Svájc. Később követte ezeket: Görögország, Izland és Olaszország. A szerződés akkor lépett hatályba, ha legalább öt aláíró ország ratifikálja. Erre 1985. március 1-jén került sor. A ratifikáló államok: Ausztria, Dánia, Spanyolország, Luxemburg és Svédország voltak, időközben 1986. február 18-án Franciaország is ratifikálta.

A jegyzőkönyv a következőket tartalmazza: „Az Európa Tanács tagállamai, amelyek ezt a jegyzőkönyvet 1950. november 4-én Rómában az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló egyezményhez ... aláírják, megfontolva azt, hogy az Európa Tanács különböző tagállamaiban bekövetkezett fejlődés a halálbüntetés megszüntetéséhez kedvező általános tendenciát fejez ki, a következőkben állapodtak meg:

1. cikkely: A halálbüntetés megszűnik. Senkit sem szabad halálra ítélni vagy kivégezni.
2. cikkely: Az állam háború, vagy közvetlen háborús veszély idején elkövetett cselekményekre törvényben halálbüntetést rendelhet: ez a büntetés csak a törvény által rendelt esetekben és a törvény rendelkezéseivel összhangban alkalmazható. Az állam az Európa Tanács főtitkárához eljuttatja az ide vonatkozó jogszabályokat.”

Ami a jegyzőkönyv egyéb rendelkezéseit illeti: a 3. cikkely kizárja a halálbüntetés alkalmazását szükségállapotban, a 2. cikkely tehát kizárólag külső háborúra vonatkozik. A halálbüntetés eltörlésének jelentőségét nem csökkenti a 2. cikkelyben meghatározott kivétel. Ennek az volt a célja, hogy az Európa Tanács azon tagállamai is ratifikálhassák a szerződést, amelynek a jogrendszere a halálbüntetést háború idejére még alkalmazni rendeli. Ilyen állam pl. Olaszország, Spanyolország vagy Svájc.

2001-re az Európa Tanács minden tagállama – Törökország kivételével – aláírta (ha még nem ratifikálta is) a 6. számú kiegészítő jegyzőkönyvet. Földrészünk ezzel kivételes helyzetet teremtett a halálbüntetés eltörlésében. Más földrészeken az elmúlt negyedszázadban összesen 32 állam törölte el a halálbüntetést, 82 állam pedig megtartotta. Legutóbb, 2004-ben újabb öt ország – Bhután, Görögország, Szamoa, Szenegál és Törökország – iktatta ki a halálbüntetést, míg Tadzsikisztán, Kirgizisztán, Malawi és Dél-Korea a halálbüntetés fenntartása mellett moratóriumot hirdetett a végrehajtásában. A londoni székhelyű Amnesty International összesítése szerint 2004-ben a világ 25 országában 3797 embert végeztek ki. A kivégzések jelentős része néhány országban történt. Kínában 3400, Iránban 159, Vietnamban 64, az USA-ban – a 2003-as 65-el szemben – 59 elítéltet végeztek ki.

4.4 A halálbüntetés és eltörlésének honi útja

A HALÁLBÜNTETÉS HONI HISTÓRIÁJA • A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS
HATÁSA • A REFORMKOR • A CSEMEGI KÓDEX ÉS GYAKORLATA •
A HALÁLBÜNTETÉS ALKALMAZÁSA A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN •
A RENDSZERVÁLTÁS KÉNYSZERE

A halálbüntetés a magyar igazságszolgáltatás terén Szent István jogalkotásától kezdődően éppen olyan általános büntetési nem, mint egész Európában. A régi magyar jog halállal fenyegette nemcsak az emberölést, hanem a király rágalmazását, a rablást, a szegényeknek nyomorgatását, a lopást, az egyházaknak megszenteltelenítését, azoknak, valamint nemesi kúriáknak fosztogatását, egyházi javadalmak bitorlását, idegen pénzek behozatalát és elfogadását stb. Werbőczy István Hármaskönyve szerint főbenjáró ítélettel, azaz halálbüntetéssel kell sújtani a tolvajokat, rablókat, haramiákat és más fosztogatókat, a gyilkosokat és azokat, akik a nemeseket megsebesítik, megverik, vagy házaikat erőszakosan megrohanják, feldúlják. A felsorolást még hosszan lehet folytatni. Ehelyett elégedjünk meg egy reformkori író, Sárvány Jakab közlésével, mely szerint a feudális magyar büntetőjog 180 bűncselekményre rendelt halálbüntetést kiszabni.

A fővétel és akasztás mellett Magyarországon is megjelentek a minősített halálbüntetések, jóllehet ezek nagyobbik hányada a német eredetű városjogokban, a bécsi udvar gyakorlatában, illetve a katonai büntetőjogban bukkant fel. A minősített büntetések közül a *máglyahalál* mellett a *karóba húzást* és a *keréketörést* al-

kalmazták gyakrabban. A kerékbetörésnek különféle módozatai voltak, a végrehajtási technika „finomodásával” számos változata terjedt el, egészen addig, hogy már maga a kerék is eltűnt a kivégzésből, annak helyét különféle egyéb eszközök, szerzőszámok váltották föl. A legsúlyosabb eljárásnak a végtagokon kezdett, lábtól, kéztől fölfelé haladó végrehajtás számított.

A XVII. században hazánkban – több vármegye statútuma tanúskodik erről – minden falu végébe *akasztófát* kellett felállítani. Nem azért, hogy akasszanak rá (természetesen az is előfordult), hanem azért, hogy naponta emlékeztesse a helység lakóit a büntető hatalom jelenlétére és valóságosságára. Ugyanezt szolgálta a pallosjogú úriszékek jelképe, a birtokközpontban felállított akasztófa vagy a kerékbetörésre figyelmeztető, póznára helyezett kocsikerék.

Magyarországon Vajna Károly szerint sem a bakó-hóhér megkülönböztetésnek, sem pedig a céhekbe tömörülésnek, mint az tőlünk nyugatra szokásban volt, nincs nyoma. Hazánkban a hóhérok két segédet tartottak maguk mellett. Betegség, halál, egyéb üresedés esetén ők léptek a mester helyébe, addig pedig részt vettek a kivégzésekben, a tortúrák foganatosításában, segédkeztek a büntetések végrehajtásánál, tanulták mesterségüket. A hóhérokat az őket alkalmazó testület fizette, ruházatot, ellátmányt kaptak, valamint kivégzésenként előre megállapított díjat. Így például Baranya vármegyében 1721-ben egy kiherelésért 3 forint, egy fővételért, illetve akasztásért 6 forint, egy megégetésért 10 forint, egy kerékbetörésért pedig 12 forint járt.

A felvilágosodás eszméi a halálbüntetést illetően a XVIII. század végén hazánkban is éreztették hatásukat. Mária Terézia rendelettel tiltotta meg kínzás alkalmazását a büntetőeljárásban, és korlátozni igyekezett a magyar megyei igazságszolgáltatás gyakorlatát a halálbüntetéssel fenyegetett esetekben. Beccaria bécsi eszmetársának, J. Sonnenfelsnek hatására II. József 1787-ben a halálbüntetést hazánkban is megszüntette, s azt csak a katonai bűncselekményekre tartotta fenn. A király halálával újból hatályba lépett ugyan a korábbi magyar jog (1791. XL. törvénycikk), de már az 1791-es helytartó tanácsi rendelet a halálbüntetés alkalmazását a legsúlyosabb bűncselekményekre kívánta szorítani. A Kúriához 1814. májusában intézett királyi leirat megtiltotta azt a korábbi gyakorlatot, amely szerint a halálbüntetés előtt az elítélteken különböző testcsonkító büntetéseket és kínzásokat hajtsanak végre. Tény azonban, hogy ilyen bírói gyakorlat még tovább élt és testcsonkítással egybekötött halálbüntetés kimondásával még az 1820-as években is lehet találkozni.

A Habsburg-kormányzat törekvéseinek eredményeként a XIX. század első negyedében a halálbüntetés alkalmazása már jelentősen csökkent. A harmincas években pedig már erőteljesen éreztette hatását az abolícionizmus nyugat-európai eszmeáramlata. A korabeli irodalom alapján elmondható, hogy a nemzeti felszabadulásért és a társadalmi haladásért küzdő erők csaknem egyöntetűen a halálbüntetés ellen szálltak síkra. A reformkor légkörében egyébként is a büntetőjogi kodifikáció az ország tudományos és politikai érdeklődésének középpontjába került.

1839-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályadíjat tűzött ki a halálbüntetés kérdésének megvizsgálására, melyet *Szemere Bertalan* „A büntetésről, s különö-

sebben a halálbüntetésről” című műve nyerte el. Szemere Bertalan, mind a büntetés jogalapja, mind a büntetés célja tekintetében elutasította a halálbüntetést. Fő érve egyrészt az emberi élet elidegeníthetlensége, másrészt pedig az, hogy a halálbüntetés nem szükséges a társadalmi rend – az ő szóhasználatában: a társadalmi szabadság és béke – fenntartására. Szemere munkájának egyik fő érdeme, hogy a kérdés elméleti és irodalmi feldolgozásán túl a nemzetközi kriminálstatisztika adatait is összeveti a fellelhető, bár kétségkívül hiányos magyar adatokkal. Végkövetkeztetése az, hogy „míg más műveltebb nemzeteknél évente tíz-ötven, Ausztriában 1824 és 1828 között évente huszonkettő ember múlt ki verpadon, mi 1837-ben ugyanazon szabadságot, békét bírtuk két ember vére után.” Az ilyen módon előkészített 1843-as büntető törvénykönyv javaslata a halálbüntetést kiiktatta a kódex büntetési rendszeréből. Tény, hogy valószínűleg ennek tudható be az is, hogy a főrendi ház konzervatív erői a törvényjavaslatot elgáncsolták.

A halálbüntetés elvetése jelen volt nemcsak a büntetőjogi irodalomban, de az egész korszak liberális politikai gondolkodásában. Igaz, a halálbüntetést elvető egységes közvéleményről akkor sem lehetett beszélni. Ilyen Európában sem akkor, sem később, egyetlen országban sem jött létre. Az is azonban tény, hogy a halálbüntetés elvetése a lehető legszorosabb összefüggésben volt – és a későbbi évtizedekben is maradt – az Európához felzárkózást hirdető reformeszmék megvalósításának igényével. Ezt a felfogást az 1848-49-es szabadságharcot követő osztrák retorziók sem törték meg, ellenkezőleg, erősítették.

Az 1867-es kiegyezést követően ismét sürgősen szükségessé vált az igazságszolgáltatás modernizálása, a liberális jogállamiság megteremtése. Ennek egyik lényeges láncszeme volt a büntető törvénykönyv megalkotása 1878-ban. A halálbüntetést illetően a kódex visszalépést jelentett az 1843-as javaslatokhoz képest és bármennyire is óvatosan élt a halálbüntetés szankciójával – az 1871-es Német Birodalmi Büntető Törvénykönyv például több bűncselekményt szankcionált ilyen módon, mint a magyar – a kódex szerkesztőjének, Csemegi Károlynak jelentős tudományos és gyakorlati ellenzéssel kellett szembenéznie. A törvénykönyv előkészítésének éveiben tudományos és szakmai testületek egész sora tiltakozott a halálbüntetés felvétele ellen. Csemegi Károly a törvényjavaslat indoklásában feltette a kérdést: igazságos-e, szükséges-e a halálbüntetés? A kérdés első felének megválaszolásától azonban tudatosan eltekintett. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a halálbüntetés jogossága elméleti kérdés, amely a jogbölcselet, az etika vagy a büntetésttan területére tartozik. A büntető törvénynek azonban gyakorlati megfontolások alapján kell állást foglalnia a kérdésben, miután mint írja „nincs helyesebb indoka valamely törvényi intézkedésnek, mint azon intézkedés szükséges”. A szükségesség kérdésében azonban inkább formális, mint tartalmi érvekre hivatkozott. Így elsősorban arra, hogy ameddig több nyugat-európai állam nem merte eltörölni a halálbüntetést, akkor – tekintve Magyarország közbiztonsági viszonyait – nem lehet azt állítani, hogy az Magyarországon szükségtelen. Emellett utalt arra, hogy az rögtön-bíróságok, amelyek egymást váltják fel és az alig megszüntetett királyi biztosság intézménye éles ellentétben állnának a halálbüntetést eltörlő törvényjavaslattal.

A több évi előkészítő munka után a hosszas parlamenti vitákban megszületett törvénykönyv – az 1878. évi V. törvény – a halálbüntetés alkalmazását rendkívül szűk keretek közé szorította. Halálbüntetéssel az előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölést, azaz a gyilkosságot és a király elleni gyilkosság kísérletét szankcionálta. A halálbüntetés ezekben az esetekben sem abszolút büntetés, miután a büntető törvénykönyv enyhítő rendelkezésének értelmében itt is érvényesülhettek a büntetés nemét megváltoztató enyhítő körülmények. Az 1878-as magyar büntető törvénykönyv tárgyalásain nagy vita alakult ki a bevezetendő kivégzési módszer körül. A javaslat szerkesztői hazánkban is a guillotine meghonosítását tervezték, ez azonban megtört a képviselők ellenállásán. Így Magyarországon is az akasztás vált általános – és polgári ügyekben kizárólagos – kivégzési móddá. A kivégzést, zárt helyen kellett tartani, a végrehajtásnál azonban jelen kellett lennie a királyi ügyésznek vagy helyettesének, a törvényszék részéről kiküldött bírónak, jegyzőnek, a helybeli közigazgatási hatóság egyik főbb képviselőjének, a fogházfelügyelőnek, a lelkésznek és a halál megállapítására hivatott két orvosnak. Jelen lehettek, ha akartak az elítélt rokonai és védője. Ezen kívül a királyi ügyész engedélyt adhattott mások – kizárólag férfiak – részvételére is.

A Csemegi-kódex rendelkezései adekvát módon tükrözték a liberalizmus jogpolitikai és büntetőjogi felfogását: a halálbüntetés nemcsak de iure, hanem de facto is kivételes büntetési nem lett. A jogalkalmazás is ugyanezt az álláspontot igazolta. A kódex hatálybalépésétől az első világháborúig halálbüntetés csupán gyilkosság miatt került kiszabásra. Jóllehet a XIX. század utolsó évtizedeiben a gyilkossági ügyek száma és aránya az európai átlaghoz képest az összбүнözésen belül meglehetősen magas volt, a halálbüntetés kiszabásának gyakorisága erősen csökkent. Így például amíg 1880 és 1887 között évente átlag tizenkét halálos ítéletet hozott a Kúria, 1888 és 1912 között már csak egyet-kettőt évente. A világháborút megelőző harminc évben a végrehajtott halálos ítéletek száma harmincnyolc. És annak ellenére, hogy a súlyos élet elleni бүнözés alakulásában a század végére semmiféle lényeges változás nem következett be, a bíróságok 1895 és 1900 között egyetlen halálbüntetést sem szabtak ki! A századforduló idején közelinek tűnt az az idő, amikor a halálbüntetést végleg ki lehet iktatni a magyar büntetőjog rendszeréből. Ezt a nézetet tükrözte nemcsak az irodalom, hanem azok a büntető törvénykönyv javaslatok is, amelyek a század elején születtek.

Az első világháborúval hazánkban is gyökeresen megváltozott a halálbüntetéssel kapcsolatos korábbi szemlélet. A háború idején a hadi helyzetre tekintettel a kormány bevezette a statáriumot, amely az élet elleni cselekményeken túl kiterjedt más bűncselekményekre is. A háború alatt pedig egymás után jelentek meg azok a jogszabályok, amelyek a rendes büntetőeljárás körében is újabb bűncselekményekre terjesztették ki a halálbüntetés lehetőségét.

Az első világháborút követő forradalmi időszak eseményeit végigkíséri a halálbüntetés alkalmazása, amelynek éle elsősorban a politikai ellenfelek felé irányult. Az igazságszolgáltatás legális működését gyakran váltották fel a közvetlen terrorakciók, illetve a statáriális és rendkívüli bíróságok forradalmi ítélezése. Megbízható adatok erről az időszakról alig állnak rendelkezésre. Jóllehet az elmúlt évtize-

dekben jó néhány történelmi és jogtörténeti munka jelent meg e korszakról, a forradalmi igazságszolgáltatás és különösen a halálbüntetést illető teljes képet csak a későbbi kutatásoktól várhatunk.

A két világháború közötti időszak belpolitikai folyamatai és nemzetközi eseményei – a jobboldali diktatúrák megjelenése Európában, különösen a fasiszta, nemzetiszocialista eszmék előterése – ismét előtérbe helyezték a halálbüntetés alkalmazását, mind a polgári igazságszolgáltatás, még inkább a politikai bűncselekmények területén. A magyar büntető törvényhozás fejlődése ebből a szempontból elmentmondásos képet mutat. Egyfelől a büntetőjogi rendszer fenn akarta tartani a liberális büntetőjog látszatát, így az 1878. évi Btk. büntetési rendszere alig változik, másfelől viszont melléktörvények lehetővé teszik a halálbüntetés széles körű alkalmazását az újonnan szabályozott politikai bűncselekmények területén.

1945 után a jogfejlődés – és annak nyomán a halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények körének – változása szorosan összefüggött a világháború folyamán elkövetett háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásával, az új társadalmi, politikai rendszer védelmével, illetve a későbbiekben a szocialista állam különböző fejlődési szakaszaiból fakadó jogpolitikai feladatokkal. A halálbüntetés alkalmazására széles körű lehetőség nyílt a rögtönbíráskodás keretében is, amelyet még ugyan egy 1941-es törvény tett lehetővé, de amellyel széles körben élt a kormányzat 1945 után. Így például 1945-ben közvetlenül a háború befejezése után rendelet jelent meg a rögtönbíráskodás kihirdetéséről, amely egyaránt vonatkozott mind a polgári, mind a katonai büntetőbíráskodásra, és felölelte a gyilkosságtól kezdve a rabláson keresztül az egyes tulajdon elleni bűncselekményeken át, a robbanószer illetve robbanóanyag előállítás, beszerzése, tartása, használata, engedély nélkül tartása tárgyában elkövetett bűncselekményeket. A kormányzat 1945-től 1953-ig, az új kormányprogram alapján állandóan élt a rögtönbíráskodás lehetőségével, ha nem is az egész országban, de az ország meghatározott területén.

1950-ben újabb jogszabályok tették lehetővé a halálbüntetés alkalmazását. Így halálbüntetést írtak elő egyes büntető jogszabályok a gazdasági rend büntetőjogi védelmére, majd pedig a társadalmi tulajdon védelmére. Ugyanekkor született meg az a titkos jogszabály, amely a katonai szökés büntetését szankcionálta halálbüntetéssel. Tehát: az 1945 utáni jogfejlődés messze kiterjesztette a halálbüntetés alkalmazásának lehetőségét, túlmenve az élet védelmét szolgáló bűncselekményeken, halálbüntetést tett lehetővé politikai, gazdasági és tulajdon elleni bűncselekmények miatt. Az 50-es évek koncepciós pereit nyomán egy független kutató kimutatása szerint 1947 és 1953 között 196 embert végeztek ki, közülük 65 katonatisztet. Ez az első adat, amely a katonai bíróságok működésére utal. Emellett ez az adat feltehetőleg átfogja mind a rendes, mind a rendkívüli bíróságok által hozott halálos ítéletek számát. Az 56-os népfelkelés igazságügyi felszámolási folyamatában nagy számban szabtak ki halálos ítéleteket, a kivégzettek száma 1956 és 1961 között 322-re tehető.

Az előzőekben láttuk, hogy a magyar törvényhozásban 1945-től kezdve 1957-ig állandóan nőtt a halálbüntetést lehetővé tevő törvényi rendelkezések száma. Ez a

tendencia a hatvanas években fordult meg. 1961-ben az akkor kiadott büntető törvénykönyv, amely magában foglalta mind a polgári, mind pedig a katonai igazságszolgáltatás hatáskörében elbírálnakó bñncselekményeket, 27 esetben tett lehetővé halálbüntetést. A hetvenes években már jelentkezik az a jogpolitikai igény, amely a halálbüntetést szűkebb keretek közé kívánja vonni. A büntető törvénykönyv 1971. évben kiadott módosítása hatályon kívül helyezte a törvénykönyv azon rendelkezéseit, amelyek a társadalmi tulajdont károsító bñncselekmények sorában – a beállott különösen nagy kárra – tekintettel a lopás, csalás, sikkasztás, hűtlen kezelés minősített eseteire, illetve a közveszély okozás minősített eseteire írtak elő halálbüntetést.

A 70-es, 80-as években az irodalomban az az általános felfogás került megfogalmazásra, mely szerint büntető törvénykönyvünk rendszerében a halálbüntetés kivételes jellegű, mert először: aránylag kevés bñncselekmény elkövetése esetére helyezi kilátásba a törvényhozó, másodsor ezekben az esetekben is a szabadságvesztéssel vagylagosan nyer felvételt a szankcióba, harmadszor a törvény általános rendelkezése értelmében csak akkor kell kiszabni, ha a büntetés célja más büntetéssel nem érhető el.

Hazánkban 1962 és 1987 között összesen 118 halálos ítélet született, évi átlagban 4,5. Figyelemre méltó, hogy a hatvanas években ez az átlag a legmagasabb – 7,5 –; a hetvenes évtizedben 3,4; a 80-as évtizedben tovább csökken: 3,1. A tendencia tehát egyértelműen csökkenő. A halálbüntetés valóban kivételes büntetéssé vált.

A halálbüntetés 1990-es eltörléséig a hatályos magyar szabályozás szerint a halálbüntetést zárt helyen, kötéllel vagy löfegyverrel kellett végrehajtani. Civil ügyekben az akasztás volt az általánosan követett gyakorlat. A kivégzésekre rendszerint hajnalban került sor, amelyen jelen kellett lennie az első fokú határozatot hozó bírónak, a jegyzőkönyvvezetőnek, az első fokú tárgyaláson részt vett ügyésznek, orvosnak, valamint a büntetés-végrehajtási intézet parancsnokának és a végrehajtás biztonságát szolgáló őrségnek. Az igazságügy-miniszter mások jelenlétét is engedélyezhette. A bíró felolvasta a jogerős határozat rendelkező részét, a kegyelmi kérelmet elutasító elnöki tanácsi határozatot, aztán átadta a halálraítéltet az ítélet-végrehajtónak. A kivégzés csigás oszlopakasztófán történt. A halált nem közvetlenül a fulladás okozta, mert mielőtt megfeszítették az elítélt nyakán a kötelet, eltörték a nyakcsigolyáját. A halál beállt az orvos állapította meg.

A Halálbüntetést Ellenzők Ligájának indítványára a Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága 1990. október 24-én közzétett határozatában a halálbüntetést alkotmányellenesnek nyilvánította és megsemmisítette mindazokat a törvényi rendelkezéseket, amelyek a halálbüntetés kiszabására és végrehajtására vonatkoztak.

Az Alkotmánybíróság határozatának Indokolásából (V. bekezdés 2-4. pont):

„2. Az emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot és minden mást megelőző legnagyobb érték. Az emberi élethez és méltósághoz való jog ugyancsak egységet alkotó olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjognak forrása és feltétele. Az emberi élethez és méltósághoz, mint abszolút értékhez való jog korlátot jelent az állam büntetőhatalmával szemben.

3. Az Alkotmánybíróság figyelmet érdemlőnek tartja a kriminológia és a kriminálstatistika számos ország tapasztalatain alapuló megállapítását, miszerint a halálbüntetés alkalmazása vagy eltörlése sem az összbűnözésre, sem a korábban halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények elkövetésének gyakoriságára nincs bizonyíthatóan törvényszerű hatással.

4. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya – amelynek Magyarország is részese és amelyet az 1976. évi 8. tvr-rel hirdetett ki – 6. cikkének (1) bekezdése megállapítja: „minden embernek vele született joga van az életre. E jogot a törvénynek védelmeznie kell”. Ugyanezen cikk (6) bekezdése pedig megállapítja, hogy „e cikk egyetlen rendelkezésére sem lehet hivatkozni avégett, hogy késleltessék vagy megakadályozzák a halálbüntetésnek az Egyezségokmányban részes valamely állam általi eltörlését.”

Az Egységokmány tehát olyan fejlődési folyamattal számol, amely a halálbüntetés eltörlésére irányul. Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában 1950. november 4-én aláírt Egyezmény 2. cikkének (1) bekezdése még elismerte a halálbüntetés jogszerűségét, az 1983. április 28-án elfogadott 6. Kiegészítő Jegyzőkönyv I. cikke viszont úgy rendelkezik, hogy „...a halálbüntetést el kell törölni. Senkit sem lehet halálbüntetésre ítélni és halálbüntetést nem szabad végrehajtani.” Az Európa Parlament által 1989. április 12-én elfogadott „Az alapjogokról és alapvető szabadságokról” című nyilatkozat 22. §-a ugyancsak kimondja a halálbüntetés eltörlését. A magyar alkotmányfejlődés is ebbe az irányba halad, amikor a halálbüntetést még nem egyértelműen kizáró 54. § (1) bekezdésének megalkotását követően a 8. § (2) bekezdésének új megszövegezésével kizárja alapvető jog lényeges tartalmának törvényi korlátozását.

5. A testi büntetések

JELLEG ÉS FUNKCIÓ • TESTCSONKÍTÁS • TESTFENYÍTÉS •
BECSÜLETBÜNTETÉSEK • A TRADICIONÁLIS KOR TESTI BÜNTETÉSEI
HAZÁNKBAN • A TESTI BÜNTETÉSEK VISSZASZORÍTÁSA A XIX. SZÁZADBAN •
VÉGREHAJTÁSA

5.1. A testi büntetések történelmi funkciói

Az államilag szervezett társadalmak kezdetein, a rendelkezésre álló szankciók szűk körében a testi büntetésekre különös hangsúly esett. Talán csak a kompozíciós és kompenzációs büntetéseknél volt olyan jelentőségük a halálbüntetés mellett, mint a testi büntetéseknél. A társadalom rétegződésével, az arisztokrácia és a nemesség kialakulásával párhuzamosan a vagyonbüntetések a hatalmi elit „belső” rendi büntetésévé lettek. A köznépet fenyegető eszközzé – a bűnös testén megnyilvánuló – büntetésekké pedig főként a halál, -és a különféle testi büntetések váltak. A testi büntetésnek a halálbüntetés lényegében első vagy felső fokozatát képezte. Jól megfigyelhető e jelenség a feudalizmus kései századainak halálbüntetés-végrehajtási gyakorlatában is: a minősített halálhoz, mint súlyosbított kivégzési módhoz testi büntetés is járult.

A testi büntetés nem más, mint az elítélt fájdalommal járó fizikai sértése. Az enyhe vesszőzés ugyanúgy ide tartozik, mint a testrészek lemetszése. A testi büntetések legsúlyosabb kategóriája az ún. testcsonkító büntetések, amelyek a test állapotának maradandó elváltozását eredményezik és végleges, állandó következménnyel járnak. A testfenyegető büntetések ennél enyhébbek: a múlt fájdalomkóros jegeiben a verés különböző variációit ölelik fel. A testi büntetések speciális ága az ún. stigmatizáció érdekében foganatosított szankciók köre. Ezek (kopasztás, szakállenyírás, különleges hajvágás stb.) sok esetben igazi fájdalmat nem is idéztek elő.

A testi büntetések, *mint súlyosbító elemek* leggyakrabban a minősített halálbüntetések végrehajtásánál, továbbá a halálbüntetések minősített foganatosításánál jelennek meg. A feudális joggyakorlat szerint (hacsak a bíró nem írt elő kifejezetten valamiféle kivánatos módozatot, pl. kézlevágást, ajaklevágást stb.) a hóhérnak szabad keze volt a minősített halálbüntetés kimondása után az elítélt kivégzés előtti megkínzásában. Eszközeinek tárházába tartozott a verés, a végtagok, testrészek levágása, a csontok összetörése, de rendelkezésre állottak a bizonyítási eljárásban bizonyítékként alkalmazott tortúra aprólékosan kimunkált instrumentumai is.

A primitív társadalmakban a mindennapos erőszak, a napirenden lévő harcok és fegyveres küzdelmek a közösségek között azt eredményezték, hogy a talio elv leggyakoribb megnyilvánulása: az életért életet, testrésztért testrészt követelése volt. A testcsonkító büntetések kialakításának fő oka a talio elv, célja pedig a talion alapuló megtorlás. A csontkító szankciók funkciójának fejlődésében kétirányú tendenciát fedezhetünk fel. Egyfelől kétségtelen a csontkító szankciók expanziója, másfelől

megkezdődik a büntetések e nemének bizonyos fokú feloldása is. A csonkítások az idők során eltávolodtak eredeti forrásuktól, a talio elvtől, annak egy módosult formájában, a jóval szélesebb körben érvényesülő tükröző elvben testesültek meg.

A bűncselekmények tekintélyes részében nem volt alkalmazható a szemet szemért elv, hiszen számos magatartás nem mérhető vagyoni, testi sérelmet jelentett, hanem például eszmei kárt (rágalmazás, csalás, tekintélysértést stb.) okozott. Az államilag szervezett büntetési rendszer feltérképezte a társadalomban elkövethető veszélyes cselekmények körét, s a jogalkotás az idő előrehaladtával folyamatosan ellátta ezeket büntető szankciókkal. A kezdetek büntetése ilyen esetekben a talio analógiájára foganasított testcsonkítás volt. A tükröző csonkítások többsége azon testrész eltávolításában testesül meg, amellyel a tettet elkövették. Hammurapi az atyját megtagadó fiú nyelvét kivágatta, a szülőjét megütő gyermek kezét lecsapatta. Ha a szoptatós dajka gondozottja meghalt, lemetszették a dajka a mellét. A rab-szolgáról a szolgáljegyet eltávolító borbély is kezét vesztette. Számos esetben csupán az elvi hasonképűség kapcsolta össze a tettet és a szankciót. Az ind jog testcsonkítással büntette azokat, akik „hamis ürügyek alatt idegen jószágot kicsikarnak”. A csalót tulajdonképpen azonosították a sértettet megkárosító tolvajjal, s így terjesztették ki rá annak büntetését. Egyes cselekmények tükröző szankciója még ennyire sem kapcsolódott az elkövető magatartásához. A büntetések bizonyos esetekben csupán az ideológiai befolyással függtek össze. Mivel a tűz a keresztény vallás szerint a pokol jelképe, a boszorkányokat nem véletlenül büntették tüzes bélyeggel, tűzhalállal.

A testcsonkító büntetéseknek minden kétséget kizáróan praktikus funkciójuk is volt. A korai társadalmak bűnnyilvántartó lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak. A szokásszerű elkövetők fokozott veszélyességét felismerve megpróbálták tehát a rendelkezésre álló feltételek mellett megszervezni a büntetett előéletűek nyilvántartását. A testi büntetések elterjedésével bizonyos típusú csonkítások a bűnisméltés kifejezőjévé, meghatározott bűnelkövetők stigmájává váltak. Az ind jogban például a tolvajnak vagy az orrát, vagy az egyik fülét metszették le, a visszaeső zsebmetsző már a teljes karját és az egyik lábát is elveszíthette.

A korai társadalmak büntetési rendszerei szűkös eszköztárral rendelkeztek. Egyes rétegek számára alig adódott büntetésfajta, hiszen – mint említettük – a megvonható értékek köre korlátozott volt. Az alsóbb néprétegek számára, az elégedetlenkedők féken tartására a halál- és a testi büntetéseken kívül nem volt egyéb eszköz. Az elrettentés hatotta át az egész osztályuralmat. Azért kell fenyíteni és csonkítani a bűnelkövetőket, hogy „borzalom támadjon”. Ezt illusztrálja az emberablás súlyos büntetése: a tettes karjait és lábait levágták, majd „mindenki okulására” az országútra vetették.

Mindezekkel szemben létezik egy másik tendencia is. Amíg a tömegek megfékezésére kegyetlenebbnél kegyetlenebb szankciókat alkalmaztak, addig érvényesült egy korlátozó, az előbbi expanzióval ellentétesnek látszó fejlemény is. Például Indiában a felsőbb kasztok számára a csonkító büntetések alternatív módon fogalmazódtak meg; a bírói gyakorlatról szólva pedig a kutatók kifejezetten emberségről számolnak be. Az izraeli jog taliojának érvényesüléséről a Talmud tanúskodik: a

szemet szemért elv megfogalmazta követelmény csak végső és legsúlyosabb határesetben döntött az azonos jellegű és mértékű büntetés mellett. A gyakorlatban a Mózes által elrendelt kegyetlen büntetés kompozícióvá alakult át. A testi sértést elkövető tettes büntetése „ötszörös” bírság. A homályos megfogalmazás (valaminek a többszöröse) utal arra is, hogy – miként Európa-szerte később mindenütt – kialakult a testrészeknek, a testet sértő cselekményeknek valamiféle „ára”. A Talmud ötszörös büntetésének alapja a testet ért támadás (csonkítás, verés, sebzés) ára. A második bírságrész oka a tekintélysérelem, amelyet a megtámadott elviselt, amikor bántalmazták (ez körülbelül az erkölcsi kár kompenzálása). Biztosítani kellett a gyógyítás költségeit, továbbá a fájdalom fejében is járt egy rész. Végül az ötödik bírságrész a munkaképtelenségből eredő kiesett hasznot kívánta fedezni. Ugyanez a jelenség a Földközi-tenger másik partján is megjelent. A Tizenkét Táblás törvény szerint minden törött vagy kificamodott csontért 300 as volt a büntetés, a többi sértése pedig 25 as.

„...ha a bűnös verést érdemel, fektesse le a bíró és veressen rá a jelenlétében annyit, amennyit a bűne miatt megérdemel” – mondta Mózes. A **testfenyítő büntetés** egyidős a testcsonkító szankcióval. Célja ugyanaz: fájdalomkózos. Eredményét tekintve azonban jóval „hasznosabb”. Az elítélt munkaképességét és egészségét súlyosan nem csorbítja, ezért a társadalom (s főként az uralkodó osztály anyagi érdeke) inkább ezt kívánta terjeszteni, mintsem a nyomorékok tömegeit. Ráadásul a nyilvános végrehajtás során visszaretentő hatása nem sokkal volt kisebb, mint a csonkításé. Végrehajtása pedig lényegesen egyszerűbb (s ami nem kevés: olcsóbb) volt. A jogszabályok verése mögött vesszőzés, botozás, korbácsolás, ostorozás, „lapátolás”. húzódott meg.

A testi büntetések elterjedtsége és „népszerűsége” tükröződik abban a jelenségben, hogy a veréshez használt bot, vessző a jogszolgáltatás szimbólumává lett. Indiában a bot volt az igazságszolgáltatás jelképe, Rómában pedig a *lictorok* vesszőnyalábot hordoztak. Londonban a XVI. században a városi felügyelők „fenyítő pálcája” volt hatalmuk szimbóluma. A magyar fenyítő lapát (vagy a furatos) céhjelvényekből alakult ki.

A testi büntetések hatékonyságát fokozta a **nyilvános végrehajtás**, mert megszégyenítő jelleget kölcsönzött neki. A nyilvánosság lehetett korlátozott (pl.: bírák előtti), de lehetett (pl.: ünnepnapon, vásártéren) teljes is. A végrehajtás leggyakrabban fekvő, erősen meghajolva vagy állva, oszlophoz kötözöten történt.

A testi büntetések különféle válfajait számos esetben **önálló büntetesképpen** szabták ki. A tolvaj, akinek kezét levágták, a rágalmazó, akinek nyelvét vették, a vakító, aki szeme világát veszítette, a megtorlással elnyerte büntetését, s további büntetésre – hacsak nem mellékbüntetésként, például börtölnésre – nem került sor. A korai rétegzett társadalmakban a testi büntetéseket általában főbüntetésként alkalmazták. Az idők előrehaladtával a testet érő szankciók jelentősége megváltozott. Az elnyomott rétegek szervezkedése, társadalmat megrázkódtató mozgalmak a büntetőjogi eszközök durvulásához vezettek. Mindennapos lett a halálbüntetés, mely mellett a testi retorzió csak mellékbüntetésként kapott helyet. Semmiségnek

tűnik a lekopaszítás a teljes vagyronvesztés, néhány ujj levágása a szolgasorsba kerülés mellett.

Azzal párhuzamosan, ahogy a testi szankciók nagy része elveszítette főbüntetés jellegét, eltűnt talios, illetőleg tükröző funkciójuk is. Már nem az volt a lényeg, hogy a csonkításból a bűncselekmény típusára lehessen következtetni, hanem fájdalomkózos, tartós hátrány előidézése, látványos és visszarettentő megtorlás volt a cél. Különösen megfigyelhető ez abban a folyamatban, amelynek során a testi büntetések a főbüntetések súlyosbító végrehajtási körülményeivé váltak. Így a főbüntetések lassan kialakuló köre (életvesztés, börtön, gályarabság, hajóvontatás, vagyonekkozás) mellé felsorakoztak a súlyosbító, pontosabban csonkító és sanynargató büntetések. Ide sorolhatók még a pénzbüntetések, a bírságok, valamint a megszégyenítő büntetések és a böjt.

[A testi büntetések később a börtönbüntetés súlyosbításaként is megjelentek. Például az elítéltek számára az ítélet bizonyos számú botütés kiállítását is kiszabhatta. Voltak azonban más súlyosbító elemei a börtönnnek, így a fegyelmezés érdekében alkalmazták a verést, a bilincselést, a gúzsbakötést vagy éppen az éheztetést. A korai társadalmakon kívül a testi büntetés csak a feudális jog jellemző szankciója. Még a halálbüntetés-ellenes mozgalom sem váltott ki olyan támogatást és egyöntetű igenlést, mint a testi büntetések elleni fellépés. Ennek köszönhetően (bár már a felvilágosult abszolutizmus is korlátozni törekedett a fenyítést) a feudalizmus végén a szankciók közül a csonkítás teljesen eltűnt, a testfenyítés pedig erősen megszorítva, elsősorban, mint a szabadságvesztés-büntetést végrehajtó intézetek fegyelmező eszköze maradt fenn. A Code Pénal már nem tartalmazott testi büntetéseket (kivéve a megbecstelenítő hatású megbélyegzést), s a lassan polgárosuló Közép-Európa is meghozta – igaz jelentős fáziskéséssel – az első humánus büntető rendelkezéseket. „Az összes alattvalómnak – az egyenlően adományozott politikai jogokról legutóbbi törvényeknek megfelelően – az államminisztérium javaslatára ezennel elrendelem, hogy a polgári és katonai bíróságoknál ezentűl testi fenyítés büntetést ne szabjanak ki, hanem helyette megfelelő szabadságbüntetést alkalmazzanak ...” – rendelte el 1848. május 6-án Frigyes Vilmos.]

5.2. A testi büntetések hazai története

Nyugat-európai befolyás alatt keletkezett első törvénykönyveink a testcsonkításnak szinte valamennyi válfaját ismerik. Szent István a hitszegőt *keze levágatására*, a rágalmozót *nyelve kimetszésére* ítélte. Korai feudális jogunkban megállapítható tehát úgy a talio, mint a tükröző elv jelenléte. A tolvaj szolga büntetésénél a megbélyegzésre való törekvés dominált: az első elkövetésnél *orrlevágás*, a másodiknál *füllelvágás* a büntetés. Az akasztófa elől templomba menekűlő tolvaj büntetése a *megvakítás*. Megjegyzendő azonban, hogy a szankciók vagylagosak, megváltásukat a jogalkotó még a szolga esetében is lehetővé tette. A *megvakítás* retorziója Lászlónál bukkant föl. Egy esetben ezt még Kálmán is átvette, de azután egyetlen, általunk ismert Árpád-házi uralkodó kezéből sem került ki ilyen büntetéseket tartalma-

zó dekrétum. Ez természetesen nem jelenti, hogy a bírói gyakorlat ne élt volna velük.

A XIV-XV. században hazánk királyai egyes rendkívüli esetektől eltekintve, kifejezetten tiltották büntetésként a testrészelevágást. Zsigmond így írt: „...egyáltalán semmiféle bíró vagy igazságszolgáltató vagy országunk bármely más előkelője se merje akármiféle népeinknek és országlakosainknak tagjait megcsonkítani vagy elmetezni, ezt tenni jogukban ne álljon. Kivéve egyedül azokat, akiknek erre annak rendje szerint királyi hatalmunkat adtuk.” Kifejezetten bűncselekménynek nyilvánították a testcsonkító büntetés alkalmazását, ha a bíró nem rendelkezik erre vonatkozó külön engedéllyel. II. Ulászló már egyenesen a legsúlyosabb bűncselekményi kategória büntetésével, fő- és jószágvesztéssel fenyegeti a testcsonkítókat, legyenek azok akár a hatalom birtokosai. „A testcsonkítók és szemkivájók, kivéve a bánokat, vajdákat és másokat, akik tisztséget viselnek és az ország végvidékeit tartják kezükön... hűtlenség vétkében bűnösök.” Továbblépett tehát elődjéhez képest. A testcsonkító büntetést alkalmazók nem egyszerűen a hatalmaskodás bűnébe estek, hanem a legsúlyosabb bűncselekményt a fej- és jószágvesztéssel büntetendő hűtlenséget követték el. E rendelet utalt arra, hogy Zsigmond óta – dacára a törvényi tilalomnak – nem sikerült a véres gyakorlatot korlátozni. Az állam kénytelen volt az országos jogpolitika szintjére emelni a testcsonkító büntetések elleni fellépést.

Köztudott, hogy Werbőczy István a középnemesi érdekek szószólója volt. Műve, a *Tripartitum* a köznemesi ideológia összefoglalása, a nemesi jogkompiláció terméke. Nem állhatott szándékában mélyen beavatkozni az úriszékek, a földesúri bíraskodás működésébe, de a realitással kénytelen volt számolni, a törvényhozási akarattal összhangban ő is föllépett a kegyetlenkedések ellen. „A polgárok a nyilvános gonosztevőket büntetteikhez képest megfenyíthetik és megbüntethetik, de senkit meg nem csonkíthatnak.” Szavaiban megfogalmazódott az elkövetkezendő évszázadok tendenciája: a barbár büntetések mellékbüntetéssé szorulnak vissza, és élük általában az ún. nyilvános gonosztevők ellen irányult. Sem a Hármaskönyv, sem a dekrétumok nem tudták a véres törvénykezési gyakorlatot alapvetően megváltoztatni. A főbüntetésként kiszabott, testrészt eltávolító büntetések viszont viszszaszorultak egy jól körvonalazható területre. A testi fájdalom okozásán túl céljuk a megszegyenítés volt, s nem a munkaképesség csonkítás általi csökkentése. Az ítéletek nagy többségében a testi sanyargatás a **halálbüntetés mellett** jelent meg. Bírák sora rendelte el, hogy a gonosztevő kerékbetörése előtt *megcsigáztassék*, halála előtt *megkínoztassék*, a végrehajtást megelőzően pedig két szál *szíjat vonjanak* „a nyakától fogva egészen a talpáig” belőle.

A **fenyítő büntetések** köre jóval gazdagabb a csonkításoknál. A retorzió e nemében tág lehetőség nyílt ugyanis a bírói szabadság deklaratív megnyilvánulására. Az esetek nagy többségében a verés mennyiségére, de alkalmanként még változatára sem utalt az írott jog. A fenyítő büntetések önálló alakzatának legtipikusabb formája a testre történő fizikai ráhatás és fájdalomokozás, az ütlegelés valaminő formája. A verésben élt tovább a testi büntetések **főbüntetési jellege**; a *korbácsolás*, *seprűzés*, *vesszőzés*, *pálcázás* legalább olyan gyakran jelentek meg főbüntetés-

ként, mint a csonkítások mellékszankcióként. Mivel a jog a verés mértékét a rendeletekre és a bírói gyakorlatra bízta, a csapások számát a végrehajtó eszközök és a helyi szokások befolyásolták. Ily módon vármegyénként, városonként rendkívül eltérő volt a gyakorlat. Például Vas Vármegyében (1882) a csapások számának felső határa 24, Bereg vármegyében (1878) pedig 80 volt, de Pest-Pilis-Solt megyében (1667) az 500 ütés sem ment ritkaság számba. Botütést szinte mindenért lehetett kapni. Tűzveszélyes pipázásért (Doboka vármegye, 1759), koldulásért (Pest vármegye, 1730) henyélésért (Kraszna vármegye, 1773), káromkodásért (Borsod vármegye, 1712), enyelgésért könnyűvérű nőekkel (Szentgyörgyváros, 1769), vagy akár azért, mert valaki nem gyűjtött Sarlósboldogasszony napjáig 50 verebet élve vagy döglötten (Doboka vármegye, 1759).

Talán nem véletlen, hogy a felvilágosult abszolutizmus igazságügyi kormányzata próbált meg gátat vetni a testi büntetések alkalmazásának. Mária Terézia és II. József – gyakorlatban kevés eredményre vezető – tiltásai után az 1791-es XLIII. törvénycikk már a halálbüntetéssel azonos súlyúnak tartja a 100 bot kimérését. Vagyis ebben határozta meg a botbüntetés – lehetséges – felső határát. Előírta továbbá azt is, hogy alkalmazásánál figyelembe kell venni a bűnös előéletet, neveltetését, egészségi állapotát, testalkatát és korát, vagyis differenciálni kellett a feltételek figyelembevételével. Ezzel egy időben rendeletek írták elő az orvosi vizsgálatot is, amely alkalmanként csökkenthette, vagy kizárhatta a kiszabott ütlelegések foganatosítását. 1819-ben országosan egységes szabályozásra készülődött a kormányzat, fölhívta az összes törvényhatóságokat a botbüntetések, és egyéb ütlelegések központi bejelentésére. 1820-ban a kihágásokra kiszabható ütések számát 12-ben maximálták, és jegyzőkönyvvezetésre kötelezték a hatóságokat. Az elkészült jegyzőkönyveket pedig be kellett mutatni az ügyészi hivatalnak. Az 1836. évi XVII. törvény az *angaricákat* (több részletben végrehajtandó testfenyítés) negyedéves periódusokra osztotta, a korbácsütések számát pedig 25-ben maximálta.

A testi büntetések visszaszorításának másik módszere az ütlelegelhetők körének szűkítése volt. A rendelkezések nyomán nem lehetett testfenyítések alá vonni sem nemest, sem ezzel egy tekintet alá eső *honoráciort*, sem országrendiséggel bíró szabad királyi városi polgárt. A XVIII. században már a honorácior pályára készülő akadémiai ifjúság sem verhető büntetésképpen. 1848-ban újabb réteget, a nemzetőrség tagjait emelték ki a fenyíthetők köréből. A neoabszolutizmus idején dolgozó Országbírói Értekezlet újabb lépést tett előre az ütlelegelés, mint büntetés fől-számolása felé: a Királyi Kúria gyakorlatára hivatkozva mindazok számára eltörölte a testi büntetést, akik az 1848. évi V. törvénycikk értelmében jogosítottak voltak politikai jogok gyakorlatára. Ezzel egy időben a büntettek megállapítható büntetések közül is kivették a testi szankciót. Ezt később csak a mezőrendőri kihágások esetében és a gazda-cseléd viszonyban alkalmazták.

1868 újabb enyhülést hozott: megszüntették a hadsereg testi fenyítését, 1869-ben az igazságügy-miniszter az állami fegyintézetekre nézve is tilalmat rendelt el. A képviselőházban 1869-ben előterjesztett törvényjavaslat már teljes egészében megszüntette volna a testi fenyítést, ha formai kérdéseken, a főrendi ház és a képviselőház nézeteltérésein, nem bukott volna meg a plánum. A végül is a törvény-

erőre emelkedett Csemegi-kódex büntetési rendszere már sem főbüntetésként, sem mellékbüntetésként nem ismerte a testfenyítő büntetést. Ugyanakkor az e törvény 5. §-a alapján kibocsátott igazságügy-miniszteri rendelet a szabadságvesztésüket töltő elítéltekkel szemben lehetővé tette a fegyelmi fenyíték alkalmazását. Ismeretes, hogy a kódex általános része 1950-ig hatályban volt.

A kiegyezés utáni korszak büntetőpolitikája tehát száműzte a büntetési rendszerből a testi büntetéseket. A büntetési rendszer gerincét alkotó szabadságvesztés-büntetés végrehajtása során viszont fegyelmi fenyítésként meghagyott olyan formákat, amelyek testi szankcióknak minősíthetők. Ilyen a fegyházban, börtönben és fogházban egyaránt alkalmazható *lábbilincs* és *karperec*, a fegyházban és börtönben használható *kurtavas*, *kényszeröltöny* és *léláncolás*. A negyedik végrehajtási fokozatban – az államfogházban – természetesen nem ismertek ilyen fenyítést. Hisz tudjuk, hogy a szabadságelvonás e formája a kiváltságosok számára „szalonképesé telt intézmény” volt. Fegyházban és börtönben a lábbilincs határozatlan ideig, a karperec pedig fegyházban három, a börtönben két hétig volt alkalmazható. A fogházban mindkettőt csak a „legszükségesebb ideig” lehetett igénybe venni. A kurtavas fegyházban naponként hat órán át, börtönben 4 órán keresztül, a fegyházban tíz napig, a börtönben pedig egy hétig volt alkalmazható. A kurtavas a láb- és kézfejek összebilincselését jelentette, ezért éjjel mindkét fokozatban le kellett venni az elítéltről. Kényszeröltöny és léláncolás – idézve az egykorú igazságügy-miniszteri rendeletet – „csak bösz indulatúaknál és dühöngőknél alkalmazható addig, míg megfékeztetnek”.

A testi büntetés magyarországi históriája ezzel azonban korántsem zárult le. 1920-ban egyszerre két törvény is felelevenítette főbüntetésként a botbüntetést: így az árdrágító visszaélésekről szóló XV., és a vagyon, az erkölcsiség és a személy büntetőjogi védelméről rendelkező XXVI. törvénycikk. Felnőttekre botozást, fiatalokúra vesszőzést írtak elő. „A botbüntetések száma felnőltre tíznél, fiatalokúra ötnél kevesebb és huszonötnél több nem lehet. Ha a botbüntetés, tekintettel az elítélt egészségi állapotára egészen vagy részben végre nem hajtható...egy-egy botütés helyébe három naptól egy hónapig terjedő szabadságvesztés-büntetés állapítható meg.” E jogszabály felháborította a hazai közvéleményt, melyhez nem kis mértékben a külföld is csatlakozott. Végül is a bírói gyakorlat nem élt e törvényi lehetőséggel. Így a testfenyítő büntetések (főként a verés) kikerülve a hatályos büntetőjogból csupán a büntetés-végrehajtási gyakorlat fenyítő eszközeiként éltek tovább. A II. világháborút követő időkben, rövid ideig (természetesen csak a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása keretében) még – tovább léteztek bizonyosfajta, a Monarchia idejéből származó testi fenyítések; mint a lábbilincs, kurtavas, karperec. Az első korlátozás 1947-ben jelent meg, amikor a kurtavasfenyítést kizárólag fegyencekkel és rabokkal (tehát a fegyházak és börtönök lakóival) szemben engedte meg a jogszabály, de csak nappal és igen súlyos rendzavaró cselekmény esetén. Minekutána az eredeti dualizmuskori szabályzat sem rendelkezett másképp, okkal lehet következtetni arra, hogy a két világháború közti korszak végrehajtásában súlyosbodtak a fegyelmi fenyítések. Ezekhez képest a „visszatérés” is jelentős

enyhítésnek számíthatott. A jogi rendelkezéseket áttekintve azonban meg kellett alapítanunk, ennek nincs nyoma.

Csupán, 1948-ban törölték a fegyelmi fenyítések köréből „az embert lealacsonyító, fizikai szenvedést okozó fenyítési eszközöket: a leláncolást, a lábbilincs használatát”. Az említett igazságügy-miniszteri utasítás az egyéb fájdalmat okozó szankcióról (bilincs, kényszeröltöny stb.) nem szólt. Azt sem lehet tudni, hogy a jogszabály mennyiben valósult meg a gyakorlatban. A Belügyminisztérium felügyelete alá került büntetés-végrehajtási gyakorlatról vajmi kevés hozzáférhető ismeretforrásunk van. Az viszont közismert, hogy még a belügyi tárca égisze alatt kiadott, 1955-ös Büntetés-végrehajtási Szabályzat mellőzött minden fizikai fájdalomkozással járó fenyítést. Így fél évszázada jogilag megszűnt még a büntetés-végrehajtás fenyítési rendszerén belül is a testi jellegű szankció.

A testi büntetések végrehajtása

A **csonkítások** hatása nem a végrehajtás aktusában (például a kéz lecsapásában), hanem a testrészt – mindenki számára nyilvánvaló okból bekövetkezett – hiányában érvényesül. A megcsonkított elkövető haláláig járt-kelt az emberek között, mutatva élő tanúságképpen a büntető igazságszolgáltatás állandó jelenlétét. Ezért a csonkító büntetések nyilvános végrehajtása nem is volt annyira központi kérdés, mint a testi büntetéseké (ez persze nem jelenti, hogy a középkorra jellemző nyilvánosság szempontja csorbát szenvedett volna).

A **múló fájdalmat okozó fenyítő büntetések** elrettentő hatása viszont kifejezetten végrehajtásának lealacsonyító jellegében, külsőségeiben rejlett. Az 1791. évi LXVII. törvénycikkkel kiküldött bizottság tervezetében – mely négy esztendőig készült, és számos haladó elvet illesztett rendszerébe – a következőképpen vélekedett a verésről. Ha „ütleg-büntetést, avagy egyéb, nyilvánosan végrehajtandó büntetést kell a bűnösre kimérni...az ítéletet...ki kell előzőleg hirdetni a nép anyanyelvén”. Vagyis szinte kötelezőnek tartotta a hírverést, a minél nagyobb érdeklődő tömeg egybetoborozását az „ünnepi” eseményre, mely érdekesség és nevelő célzatú kioktatás volt egyidejűleg. Tanulságos az is, hogy az ország jeles jogtudósai által elkészített tervezet az „ütleg-büntetést” természetszerűen kötötte össze a nyilvánosságot igénylő végrehajtással. A testi büntetéseket olyan helyen hajtották végre, ahol természetszerűen nagy a tömeg. Így vásártéren, főtéren, templom előtt vagy mellett, megyeháza, városháza, illetőleg börtön bejáratánál.

A XIX. század harmincas éveit hozták némi változást: a törvényhatóságok egy része bevezette az ún. *intramurán* végrehajtást, vagyis a nyilvánosság részleges, illetve teljes kizárását. Ilyenkor az ütlegek kiosztásának helyszíne a városháza, vármegyeháza, a törvényszék épülete vagy a fogház volt. Ezek udvarán, folyosóján néhány hivatalos személy jelenlétében történt a testfenyítés. A verés végrehajtásában tehát meghatározó jelentősége van annak, hogy hol, mikor és mivel fogantatják a büntetést.

A fenyítések *eszközei* egyszerűségükönél fogva nem jelentettek gondot. Szinte minden helységnek volt *pellengére*, szégyenoszlopa, melyet a település központi helyén állítottak föl. A pellengér állhatott önállóan a főtér közepén, de támaszkodhatott a templom falának, a városháza oldalának is. Építhették kőből, kovácsolhatták fémből, faraghatták fából. Ez utóbbit nevezték szégyenfának is. Legtöbbjük egyszerű oszlop, de az előjáróság leleményétől függően képezhetett átmenetet a kalodába zárás vagy keresztre feszítés között, az elítélt megbilincselésének különféle formáival.

A szabad királyi városok, a pallosjogú uradalmak akasztófával is rendelkeztek. Sokszor a jelentőség növelése érdekében a szokásos kivégzőhelyen foganatosították a verést. Előfordult az is, hogy a nagyobb tanulság kedvéért a bíróság előírta: az ütlegetést ott kell elvégezni, ahol az elítélt a bűncselekményt megvalósította.

A bírák a legváltozatosabb eszközöket adták a hóhér (fogdmeg, pandúr, esetleg a sértett vagy az elkövető szűkebb közösségéhez tartozó társ) kezébe. Szent István korában tudjuk, hogy a püspöki büntetést ostorral kellett végrehajtani. Az *ostor* idővel elterjedtebbé vált formája a több szíjból összefonott, az ostornál rövidebb és természetesen vastagabb *korbács*. A közönséges, egyszárú korbácsot később föl-váltották a két- és többágú variációk. A leghírhedtebb típusa az ún. „kilencfarkú macska” volt. A *kancsuka* is a korbács egyik válfaja, csak rövidebb a nyele, és karikában végződik. Az erdőrendészeti kihágás és a betakarítási időben indokolatlanul félbehagyott munka büntetése 1770-ben Kassán *bikacsók* volt. Ez a sajátos népi fenyítőeszköz eredetileg megszegényítő jellegű, mert szárított bika- vagy ökörhímveszőből készült. Alapanyaga utóbb bőrre, gumira módosult; ebből származik az újabb korok gumibotja.

A verés legáltalánosabb eszköze azonban a *bot* és a *vessző* (pálca) volt. A különbség a vastagságban és a hajlékonyságban volt. A bot ütése keményebb, veszélyesebb, a vesszőé csípősebb, fájdalmasabb. A vesszőt általában mogyoróbo-korról vagy nyírfáról metszették, karhosszúságúra vágták. Vastagsága körülbelül egy ujjnyi volt. A vesszőzésből alakult ki a *seprűzés*. A seprű összekötött vagy marokra fogott vesszőnyaláb. A seprűzés latinból eredő, közhasznú magyar neve a virgáztatás, virgácsoltatás. A testfenyítő büntetések jelentős része összefonódott más büntetésfajtaival. Így például a *kiseprűzés* három szankciót tömörített. A fájdalomkókozó verésen túl figyelemre méltó volt megbecstelenítő hatása, hisz az elítéltet végigkergették az utcákon, de magába foglalta a helységből való kitalást is.

A vesszőzés sajátos válfaja volt az ún. *vesszőfutás*. A vesszőfutást a börtönökben fenyítésként, a hadseregben rendes büntetésként alkalmazták. A vesszőzéshez kirendelt legénységet két sorban állították fel. Vajna Károly kutatásai szerint a gyalogságnál 300, a lovasságnál maximum 150 embert. A végrehajtás általában az alábbi módon zajlott. A fősorakozott kettős sor közé kivezették az elítéltet, aztán a bíróság rendelkezésétől függően vagy lemeztelenítették a felsőtestét, vagy fönnhagyták az ingét. A kezét elől összekötötték, hogy ne tudjon védekezni, fejére arcát is eltakaró sapkát húztak. Szájába vasgolyót tettek, nehogy elharapja a nyelvét vagy a fogait. Majd végig kellett futnia a felállított sorok között annyiszor, ahány-

szor azt a törvényszék elrendelte. Ennek legfelsőbb mértéke a gyalogságnál öt forduló, azaz tíz hossz, lovasságnál pedig három forduló, azaz hat hossz volt. A végrehajtás közben a tisztek arra vigyáztak, hogy társai ne kíméljék az elítéltet.

A testi fájdalomkózosnak még számos esetét ismerték. A *szijhasítás* során az elítélt hátából meghatározott számú bőrcsíkot hasítottak ki, az *éheztetés* és a bűjt szintén a test sanyargatásának eszköze volt. Ez utóbbi Szent István törvényeiben még önálló büntetésként is szerepelt. (Ha valakit felelősnek találtak rokona gyónás nélküli elhalálzásában, a pap értesítésének elmulasztásáért bűjtölésre ítélték.) Ennek időtartamát általában egy hétben határozta meg István, gyakran azonban csak a kánonjog szabályozta az éhezés idejét. Később az éheztetést a börtönök fenyítő eszközei közé sorolták és mint súlyosbító mellékbüntetést alkalmazták. Naponta „... három falat kenyérenél és három ital víznél több ne adassék neki.” Tudniillik a káromkodónak, kit főbüntetésként három napra kikötöttek. (Egyes szerzők még a szeszes italtól való eltiltást is a büntetések közé sorolták, mint testsanyargató szankciót.)

A *nyűgvas* (nyakas, kurtavas, farkasguzs) helyhez kötve az elítéltet, felfogható szabadságkorlátozásnak, ugyanakkor mivel a testet természetellenes helyzetbe kényszeríti, súlyos testi büntetés is. A *szégyenkő* hasonló ehhez: becsületvesztő jellege mellett testsanyargató funkciója is erős. A „keresztrefeszítés” (tulajdonképpen *kikötés*) a pellengér és a nyűgvas elegye: megszégyenítő és testi büntetés egyszerre. A meztelenül gerendára ültetett elítélt keresztülvonulása a városon az ún. *bakhúzás* a fájdalom és a megszégyenülés keveréke.

A kialakult gyakorlat szerint az ostor és a korbács a 18 év alatti gyermekek és a nők, a bot pedig a férfiak kizárólagos büntető eszközének számított. A verés eszközeit színesítették a foglalkozási szerszámok is. 1684-ben Munkács városában 40 *lapátütést* róttak ki egy férfira káromkodásért. A lapát mint ütlegelő instrumentum főként városokban alkalmazott megoldás, összefüggésben a céhek munkaeszközeivel. Helyenként a lapátütés a céhbe fogadás, a lovaggá ütés mintájára a céhtagga avatás elengedhetetlen része. (A lapát feje kerek, nyelve hosszú, leginkább a pék-lapáthoz, vagy egy nagyméretű fakanálhoz hasonlít.)

A továbbfejlesztett változata az ún. *furatos*. Ez egyetlen egy dologban tér el elődjétől, mégpedig, hogy a feje: lyukas. A furatnak, a lyuknak az a funkciója, hogy a lecsapódó eszköz ne szorítsa maga alá a levegőt, ne akadályozza az ütés erejét, hanem a résen átengedve jóval nagyobb erővel érjen célba. Rozsnyón, a XVIII. században azokat a tolvajokat, akik nem tudták lopásukat 12 Ft pénzbüntetéssel megváltani, „25 lapocka” ütésre ítélték. A *lapocka* egyik végén nyélben, másik végén kiszélesedő lapban végződő, lapockacsont formájú büntetőszerszám. A lapátból fejlődött ki, de vele nem a hátra vagy az ülepre mérték ütések, hanem kizárólag a talpra.

Csupán a teljesség kedvéért említjük föl Vajna Károly nyomán a katonaságnál, főként a lovasságnál alkalmazott módozatokat. Ők is igénybe vették munkaeszközeiket, így a *pakolószíjat*, a *kengyelszíjat*, a *farmatingot*. Előfordult még büntető gyakorlatunkban a (cipő) talpbőrrel verés, ez lényegében nem különbözik a lapockacsapástól; továbbá a szájbaverésre, pofoncsapásra alkalmazott *bőrszíjverés* is.

A gyakorlatban leginkább alkalmazott instrumentum az ún. *deres* volt. Ez egy egyszerű fapad, melyhez hozzákötötték – vasalták – bilincselték a verés idejére az elítéltet. Helyenként kerekre szerelték a botozópadot, hogy könnyen a megjelölt színhelyre lehessen gurítani. Másutt a pellengérhez, szégyenfához kötözve, állva viselte a csapásokat az elítélt. A kisöprűzés közben – mint már említettük – támasz nélkül, saját lábán kellett a ütlegeket kiállni.

A testi büntetések históriája Európában véget ért a XX. században. A civilizáció alacsonyabb fokán álló társadalmakban a testi büntetések – valamint a halálbüntetés – egykori formái ma reneszánszukat élik. Afrika távoli államaiból, az iszlám országaiból naponta kapunk a sajtó útján híreket, gyakran fotóval illusztrált tudósításokat testfenyítő büntetésekről.

6. A szabadságvesztés-büntetés és végrehajtásának egyetemes története

A SZABADSÁGBÜNTETÉS KEZDETEI AZ ÓKORBAN • A HÚBÉRISÉG ÉVSZÁZADAINAK SZABADSÁGBÜNTETÉSEI • A KÖZÉPKORI TÖMLÖC • A SZABADSÁGVESZTÉS (FORMAI) FORRÁSAI • A SZABADSÁGVESZTÉS– BÜNTETÉS „FORRADALMA” • A TÖKÉLETES BÖRTÖNRENDSZER KERESÉSE • BÖRTÖNÜGYI REFORMOK A XX. SZÁZAD HAJNALÁN • A XX. SZÁZADVÉGI BÖRTÖNMODELLEK

6.1. A szabadságbüntetés kezdetei az ókorban

Történeti értelmezésünk *szabadságvesztés-büntetésnek* tekint minden szabadságot korlátozó vagy elvonó büntető szankciót, a *börtön* történeti fogalmán pedig a szabadság elvonásának végrehajtására szolgáló azon építményt vagy helyiséget értjük, amelyben elzárva tartották az előzetesen őrizetbe vettek vagy az elítélteket; továbbá az ezen funkciókhoz kapcsolódó végrehajtási intézményeket.

Egy bizonyos társadalomban csupán az a büntetésnem juthat diadalra, s válhat a büntetés-végrehajtási rendszer döntő részévé, amely olyan becses értékeket érint, hogy elvonása vagy korlátozása az állam alattvalói, polgári számára valódi és érzékeny hátrányt jelent. Természetesen a szankció végrehajtásához szükséges társadalmi-gazdasági feltételek kialakulása nélkül sem képzelhető el számottevő siker. Nem véletlen, hogy a szabadság elvesztése mint büntetés – mely tagadhatatlanul a legdrágább végrehajtást igénylő szankció – hosszú évszázados fejlődés révén jutott el a modern börtönig. Nézetünk szerint a szabadságot érintő büntetések két gyökerre nyúlik vissza az állam nélküli társadalomba. A nemzeti rendszerek mindenütt ismerték a *kiközösítés* – elsősorban védekező jellegű – szankcióját, amely a közösségen belül nem tolerált magatartásokat büntette. A kiközösítés akkor vált a szabadságot korlátozó szankcióvá, amikor a gazdálkodás, a technikai eszközök fejlődésének eredményeként már nem a halált jelentette a kizárás számára, csupán a közösséghez tartozásból eredő előnyök elvesztését. Vagyis a csoport védelmét, a gazdasági biztonságot, a döntésekben való részvételt. Ezeket csupán akkor élvezhette újra, ha saját korábbi csoportja visszafogadta, vagy ha egy idegen közösség teljes jogú tagjának ismerte el.

Az idők folyamán e kiközösítésből bontakozott ki – úgy véljük – egyfelől az azonos jegyeket hordozó *száműzés*, *számkivetés* büntetése, másfelől a kiközösítés mozzanatát tartalmazó *státuszvesztés*, a közösségben elfoglalt pozíció korlátozása vagy elvonása.

A szabadságvesztő szankciók másik forrása kétségtelenül a *szolgaság intézménye*. Az ősi közösségből államilag szervezett társadalommá formálódó nép – akár a földművelő, akár a nomád vadászó-állattenyésztő útját járta be – megismerkedett a rabszolgasággal. A vándorlás, a nemzetségek, törzsek közötti csatározások előbb-

utóbb elvezettek a foglyul ejtett ellenség – mint szolga – asszimilálásához. A szolga ugyanúgy jogfosztott a közösségben, mint a kiközösített a csoporton kívül. E modell mintájára bontakozhatott ki a *teljes szabadságvesztés*, mint ideiglenes vagy végleges állapot.

Feltehetően a szabadságkorlátozás ezen ága vezetett el a *bezárásig*, mely kezdetben rendkívül korlátozott lehetett. Kisebb büntetést érdemlő esetben, amikor a jogoktól való megfosztás túlzás lett volna, rövidebb elzárással büntették a helytelen magatartást. Azután a szankcionált cselekmények körének kibővítésével be kellett rendezkedni az elfogott, még el nem ítélt bűnelkövetők őrzésére is. Véleményünk szerint ez a két funkció alakította ki a börtönt, s csak később kezdték ezt politikai ellenfelek eltüntetésére felhasználni, vagy – mint látni fogjuk – vesztőhelyként alkalmazni.

A rabszolgamunka és a szabadságfosztás egyesüléséből alakult ki azután a *deportáció*, amely nem más, mint a fogva tartás kombinálása száműzéssel és munkavégzéssel. A rabszolgamunka és a letartóztatás (börtön) keveréke a *bányamunka*, a *kényszermunka* is. A jogoktól való megfosztás enyhébb esetenként terjedt el a kitiltás és a *kényszerlakhely-kijelölés*.

A *klasszikus görög szerzők* több ízben említik a börtön intézményét is. Hérodotosz leírja, hogy Kleomenész demokráciaellenes tevékenységét megelégedve az athéni nép őt magát elűzte, híveit pedig börtönbe vetette és halálra ítélte. Másutt beszámol Milthiadész Parosz elleni csúfos vereségéről, minek következtében hazatérésekor elfogták. A vereségért Xanthipposz halált kért fejére. Védői érdemeire való tekintettel csak annyit tudtak elérni az esküdtbírósnál, hogy a halálbüntetést ötven talentom pénzbüntetésre változtassák át. Arról már Plutarkhosz számol be, hogy a neves hadvezér, a marathoni győző, nem tudta kifizetni a büntetéspénzt, s így börtönben halt meg. A börtön szerepe itt már kettős. Fölfogható úgy, mint egyfajta biztonsági őrizet, adóssági fogság, melyet mindaddig foganatosítanak, míg ki nem fizeti adósságát az elítélt. De mivel itt nem egyszerűen adósságról, hanem az államnak fizetendő büntetésről van szó, mi magunk arra hajlunk, hogy a börtön vagylagos szankciója a bírságnak. Valamiféle határozatlan tartamú börtönként fogható fel tehát a büntetés. A jogtörténet számos esetet jegyez, amikor az elítélt választhatott két felajánlott büntetés között.

A *római jog szerint* szabadságvesztés-büntetés szabad római polgárral szemben nem volt alkalmazható. A rabszolgákkal és a nem római polgárokkal szemben viszont ismert volt, az ilyen elítéltek „*servus poenae*” néven állami rabszolgákká váltak, és munkaerejüket közmunkák végzésére (bányamunka, útépités, mocsárlecsapolás stb.) használták fel. A szabad állampolgárokat – mindenekelőtt a rendszerrel szembenálló, politikailag gyanús vagy nemkívánatos személyeket – büntetésül Rómából való száműzéssel, később meghatározott helyre történő deportációval sújtották.

Róma börtöneiről többet tudunk, mint az athéni városállam ilyen rendeltetésű helyiségeiről. Ez természetes is, hiszen Róma történelmi pályafutása, birodalomra növekedése, a rabszolgatartás világméretű rendszere fokozottan igényelte a jog, s ezen belül a büntetőjog fejlesztését, kimunkálását, írásba és törvénybe foglalását.

Az alábbiakban a III. századi jogtudós, Ulpianus segítségével foglaljuk össze, hogy milyen szerepe volt Rómában a börtönnek. „A helytartók a börtönre ítélték esetében rendelkezni szoktak úgy is, hogy börtönben vagy lábbilincsben tartsák őket, de erre nincs joguk. Az ilyen büntetések tilosak, mert a börtön arra van, hogy őrizetben tartsa az embereket, nem arra, hogy büntesse őket ... Szoktak mészégetőkben vagy kénbányában végzendő kényszermunkát is kiszabni: ezek inkább bányára szóló ítéletek.” *Ulpianus* világosan megfogalmazza ehelyütt, hogy nemcsak a börtönről, hanem a börtönre ítéltékről is szól. Vagyis azokról, akik bírói eljárás nyomán ítélet alapján kaptak börtönbüntetést. Ugyanakkor megkülönbözteti a börtönre ítélet esetén a bányára ítélestől, a kényszermunkát pedig úgy említi, mint a börtönbüntetéssel rokon, ám attól jellegében eltérő szankciót. Értelmezésünkben az őrzés nála nemcsak a biztonsági vagy előzetes fogva tartásra vonatkozik, hanem a börtön funkciójára, a bezárásra, ami nem jelenthet sem sanyargatást, sem testi büntetést.

Mommsen római büntetőjogról írott – máig alapvető – monográfiájának börtönről szóló részeit áttekintve, így ír: „a börtönt mint büntetést, főképpen rabszolgák bűncselekményeinél alkalmazzák ... a házi fegyelmezésnél – természetesen a nem szabadok vonatkozásában – az ergastulumon (munkabörtön) túl nem hiányzott egyetlen nagyobb gazdaságból sem a rabszolgabörtön”. Utal arra is, hogy a börtönre ítélt rabszolgát átadták urának, mert a magistratus rendszerint úgy dönt, hogy az úr házibörtönében kell végrehajtani a kiszabott büntetést. Ugyancsak *Mommsen* figyelmezteti a kutatókat a római joggyakorlat azon irányára, melyben a carcer az életfogytiglani börtönbüntetés végrehajtási intézményévé alakult, noha kezdetben csak a halálraítéltek kivégzés előtti őrzésére szolgált. A kivégzés időpontjának meghatározása „a magistratus mérlegelésétől függ”, és úgyszólván nincsenek erre nézve törvényben megállapított maximális határidők, ellenben adva volt a lehetőség arra – és ezzel nagyon sokszor éltek is –, hogy a „halálbüntetés végrehajtásának elhagyásával azt ténylegesen életfogytig tartó fogságra változtassák át”.

Mindezek mellett a szabadságbüntetéseknek jóval kedveltebb változata volt a szabad római polgár *status módosítása* vagy a görögöktől örökölt ún. *munkabörtön*. „Vannak büntetések – írja *Ulpianus* –, amelyek az életet veszik el, vagy *rabszolgaságot* jelentenek, vagy a polgárjogot vonják meg, vagy *száműzetéssel* ... járnak”. Másutt a szabadságot megvonó büntetések között az alábbi módon tesz különbséget. A börtönön kívül ítélnak valakit közmunkára (munkabörtönre, bányamunkára) és a bányában végrehajtandó kényszermunkára. Az utóbbiak között a bilincsek súlyában volt az elérés: a kényszermunkát – mely szólhatott meghatározott időre, de életfogytiglan is – jóval nagyobb és nehezebb vasban kellett elviselni.

Marcianus, a III. század jogtudósa a mozgásszabadságot korlátozó büntetéseket határozott időre szóló kitiltásra, örökös kitiltásra, szigeten való kényszerlakásra és deportálásra osztotta föl. A sorrenddel egyben a súlyossági fokozatot is meghatározta. Valamelyikük megsértése a következő, súlyosabb fokozattá alakította át a büntetést. Ha valakit például meghatározott időre kitiltottak és az illető a megjelölt időpont előtt tért vissza, akkor elvesztette minden jogát a valamikori visszatérésre. A közös néven relegációnak, súlyosabb fajtáiban száműzetésnek nevezett szank-

ciónem legegyszerűbb fajtája a kiutasítás, kitiltás egy meghatározott helységről (leggyakrabban Rómából). A kiutasítás súlyosabb változatát, az Itáliából történő kitiltást korábban csak idegenek ellen alkalmazták. A kényszerlakhely kijelölése, az internálás a császárkor kedvelt büntetése lett, melyből lassan alakult ki a deportálás. Ez utóbbi több mint kényszertartózkodási körzet- vagy lakóhely-kijelölés. Főbenjáró büntetéssel együtt járó, vagyonek Kobzással kísért eltávolítást jelent egy távoli szigetre, vagy elhagyott oázisba, tehát nehéz körülmények közé.

Az *ind jogban* ugyancsak megtalálhatók a fenti szabadságbüntetések főbb ágai. Ismerték a száműzést, amelyet kiszabtak önálló büntetésként is, de foganatosították néha mellékbüntetés gyanánt is. Az állam területéről való kiűzés mellett alkalmazták a helységről történő kitiltást is. Az ind kasztrendszerben sokkal nagyobb lehetőség rejlett a státuszváltoztatás büntetékénti felhasználásra, mint a görög vagy római politikai struktúrában. Míg ez utóbbiakban a társadalom három rétegre (teljes jogú polgár, idegen, rabszolga) tagozódott, addig az indeknél ötre (brahmana, ksatrija, vaisja, sudra, tsalada). Ily módon az *expulsio* (lejjebbités) mindennapos büntetés volt, s nem csak politikai-ideológiai cselekményekért szabták ki. Ismeretes Manu törvénykönyvének egy rendelkezése a szabadságvesztésről: „Valamennyi börtönt közel a nyilvános országúthoz építtesse a király, hol a bűnelkövetők nyomorban vagy eltorzítva láttassanak”. Az intézkedés, nyilván az elrettentést szolgálva (középkori kaloda, és pellengér funkcióját magában hordva) egybekötötte valamiféle közszemlére tétel segítségével a megszégyenítést és a szabadság-megvonást, az esetlegesen testi büntetésekkel tetézt börtönbüntetés nyilvánosságát.

Az ókori visszanyúló kutatások arra utalnak, hogy a fogvatartottak őrzését kezdetben a természet által kimunkált *gödrökben, lyukakban, barlangokban* végezték. Az ókori népek kézenfekvő és praktikus megoldásként a kiszáradt *kutakat* használták erre a célra, illetve logikusan jutottak oda, hogy az állatok megfogására és tartására alkalmas *vermek*, az őrizetükre bízottak biztonságos elhelyezését is szolgálhatták. Itt persze az embernek okozható rosszak közé sorolható még az elrabolható fény, a levegő, vagy az élettől idegen sötét, nedves közeg. A bezárás tehát nem csupán a mozgást korlátozta, hanem a test sanyargatásának célját is szolgálta. Az egykori indiai börtön, mint arról Manu rendelkezik a kő- vagy faketrec egy fajtája, amelyet a nyilvános, nagy forgalmú utak mellé építettek. Ezekbe a foglyok megbilincselve, kitéve a nap forróságának és a hidegnek, félholtan az éhségtől és szomjúságtól őriztettek. Egyes szerzők ebben a generális prevenció korai megnyilvánulását vélik fölfedezni, hiszen az a célja, hogy a „bűnelkövetők nyomorban és eltorzítva láttassanak” elrettentő példa okán az arra járóknak. A ketrecnek a büntetés-végrehajtás történetében rendkívüli szerepe volt. Gondoljunk csak a szégyenketrecekre, a kalitkákra a városok főterén.

Ezzel elérkeztünk az első „épített” börtönökhöz, amelyeket az egyértelműség kedvéért *carcernek*, *tömlöcnek* nevezünk a továbbiakban. A forrásokban viszonylag ritkán jelölik nevén magát a helyiséget, az épületet, gyakoribb a fogság, elzárás, bezárás, bebörtönzés kifejezés, ez utóbbiak azonban nyilvánvalóan valamiféle helyiséget feltételeznek. *Krauß* etimológiai fejtegetései szerint a *carcer* szó – melyből a német kerker is származik – a sémi népek nyelvében fellelhető kar, ille-

tőleg kir szóból ered, mely eredeti értelmében ketrecet, falat, erődítményt, várat, megerősített várost jelent.

Amikor Jeruzsálemben a nép meg akarta ölni Pált, a segítségére siető ezredes, miután nem tudott az ügyben a helyszínen dönteni, azt parancsolta, hogy vigyék el a várba és tömlöcöztessék meg, míg ügyét ki nem vizsgálja. Más helyütt Péter raboskodásáról szólva arról számol be a Szentírás, hogy a börtön kapuja közvetlenül a város egyik utcájára nyílt. Ebből tehát az következik, hogy önálló épület vagy épületrész volt. Rómában a Carcer Mamertinus és a Tullianum úgyszintén e speciális célt szolgáló építmények. Belső elrendezésükről keveset mondanak a leírások, Péter börtöne mindenképpen több helyiséges volt. A szoba, ahol megbilincselve őrizték, s ahol vele együtt tartózkodtak őrei, egy külső helyiségbe nyílt, ahol újabb őrség vigyázta a foglyot. Végül pedig volt egy harmadik őrhely, és csak azután nyílt egy nagy vasajtó a tömlöc ajtaja az utcára. A sokak által leírt római királykori börtönt, a Carcer Mamertinust feltehetően több, egymás fölötti szinten alakították ki. Legmélyebbike a Tullianumnak nevezett tömlöc, az azt követő „osztályok” közül csak a legfelsőbb rész lakói jutottak elegendő fényhez és levegőhöz. A felső szinteken deszkafallal elválasztott cellák sorakoztak, a foglyok izolálásának szándékával. Mommsen elmondja, hogy mivel kifejezetten börtön céljára emelt építmény a köztársaság korában nem volt, ezért a közcélú épületek arra alkalmas helyiségeit vették szükség esetén igénybe. Dolsperg pedig a császárkor növekvő számú börtönlétesítményeiről tudósít.

Justinianus rendelte el, a nemek szétválasztása okán, hogy a nőket kolostorokba vagy magánházakba zárják. Rómában a szabadoknak nem volt állandó börtönépülete, a rabszolgáknak viszont igen. A rabszolga börtönbe zárását semmi sem tiltotta. Viszonylag korán létrejött az ergastulum, a rabszolgák börtöne, ahol föld alatti helyiségekben dolgoztatták őket. Volt Rómának még egy szabadságfosztás-típusa, a nevében tömlöc (carcer publicus, carcer lautumniarum), amely valójában a bányamunkára („metallum”, „opus metalli” és „ministerium metallicorum”) ítélték végrehajtási helye. A Thuküdidész által leírt szürakuszai modell másolata: épített falak helyett természetes falak közé telepített tömlöc, ahol a kor elvárásainak megfelelően igen kemény munka is végezhető.

A keresztények által használt császárkori tömlöcök a hivatalos épületek alatt, illetve városkapukban voltak. E tömlöc szerkezetéről tudjuk, hogy az ún. belső tömlöc funkciója az őrzés volt. Létezett egy külső rész, melyben Constantinus 320-ban kiadott rendelete szerint időnként biztosítani kellett a foglyok szabad mozgását. A császárkor rendeletei között fel-feltűnő kolostorfogság lényegét tekintve már egy elkövetkező korszak része, így ezt most nem taglaljuk.

Összefoglalva: a börtön első korszakáról kézenfekvő a megállapítás, hogy a fogva tartás természetes keretek és adottságok között szerveződött, ott talált rá feltételeire. A börtön falait kezdetben nem emberkéz alkotta, vagy legalábbis eredendően nem bebörtönzés céljára. A foglyokat vermekben, üregekben, barlangokban, kutakban, ciszternákban és ketrecekben őrzik. Ekkor még a megkötözés, megbilincselés szinonimája a bebörtönzésnek. Az építkezési technika fejlődésével várakban, városi középületekben, erődítésekben és templomhelyiségekben, alkalman-

ként teljesen önálló börtönépületekben helyezik el a rabokat. Jelek szerint kettévált a börtön: külső és belső börtönről tesznek említést a dokumentumok (ahol egyáltalán fennmaradtak). Amit ez a korszak a következőnek hagyományozott: a börtön általában a föld alatt van, sötét és nedves, a levegőzése nem megoldott, a katonai őrség mellett a bilincsek, láncok és kötelékek szolgálják a biztonsági követelményeket. A történeti fejlődés szempontjából e korszak – nevezzük a börtön természeti korának – jelentősége főként abban áll, hogy a felsorolt jellemzők évszázadokra-évezredekre rányomták bélyegüket a börtönteknika fejlődésére. Ezek sajátossága még, hogy nem valamiféle egységesen ható büntetőjogi (büntetési) megfontolás, központi ideológia, mesterséges elmélet alakította ki őket, hanem a kezdetek kényszerű gyakorlata.

6.2 A szabadságvesztés – büntetés a középkorban

Az egymást érő háborúk idején, az állandósult hadviselés mindennapjaiban a bűn megtorlásaként „természetesen” a legegyszerűbb megoldást választották: a halálbüntetést. A szabadságbüntetések elterjedése csak bizonyos társadalmi konszolidáció után következhetett be. Ezzel kapcsolatban két általános érvényű megállapítást kell előrebocsátanunk. Egyfelől a feudalizmusban egészen a felvilágosodás térnyeréséig döntő büntetésnem volt a halál, illetve a testi büntetés, jelentéktelenebb cselekményeknél a megszégyenítést alkalmazták, a szabadságbüntetések pedig csupán színesítették a palettát. Másfelől a szabadság megvonása a modern börtönök kialakulásáig több funkciót teljesített, melyek nem intézményenként váltak el egymástól, hanem az oda bezártak szerint különültek el, személyenként. Így, összhangban az ókori börtönnél mondottakkal az előzetes letartóztatástól, a biztonsági őrizettől az adósfogságon át a valódi szabadságvesztés-büntetésig ugyanaz az intézmény szolgálta a végrehajtást. A börtönben minden válogatás nélkül zárták össze a gyanúsítottakat az elítéltekkel, a politikai foglyokat a köztörvényesekkel, az először botlókat, a megrögzött bűnözőkkel, a gyermekeket a felnőttekkel, a nőket a férfakkal stb.

Az antik világhoz képest mégis észlelhetünk változást, határozottan nő a bebörtönzés jelentősége. Az ókori világ közösségi társadalmát, a császárkor centralizált berendezkedését egyfajta polarizált hatalmi konstrukció váltotta fel Európában. Az egységesség helyébe a töredezettség lépett. A királyok és tartományurak hatalmi villongásai nyomán várak, erődök, megerősített városok sora jelent meg: államok létesültek az államban. A száműzés e helyzetben értelmetlenné vált, a státuszvesztés nem volt végrehajtható. De a bezárás szerepe megerősödött. Az elpusztítani nem szándékolta ellenfél számára, a hatalom bizonyítása okán megbüntetendők, megfenyítendők ellenében kézenfekvő megoldást kínált a bezárás. Az ókorban a politikai ellenfeleket eltették láb alól vagy száműzték (az állam politikai egysége garancia volt ez utóbbi megoldásra), a feudalizmusban viszont nagyobb biztonságot jelentett az őrizetben tartás. Már a földvárak gazdasági épületei mellett ott találjuk a tömlöcöt, a kővárak, a várfallal körülkerített városok is elképzelhetetlenek

börtön nélkül. Kolostorokban, egyházi épületekbe is zártak világi személyeket a vallás által szankcionált cselekmények büntetése gyanánt.

A királyi központosítás idején, majd az abszolutizmus kibontakozásakor megjelentek a politikai megfontolású bebörtönzések hivatalos építményei, mint a Tower, Bastille, a Doge-palota ólomkamrái. Természetesen egészen más épületben, elzárási körülmények között töltötte büntetését egy főúr, egy herceg, mint a köznép, a közönséges bűnelkövető. Míg első esetben a börtön inkább az akcióképességtől való megfosztást, a mozgáskorlátozást vette célba, addig a második esetben a büntetési elem domborodott ki. Ennek ellenére az elsőt is be kell sorolnunk a szabadságbüntetések körébe, hisz a törvényesség elvének állami szintre emelését megelőzően a bűncselekmények megítélése nem volt tényállási elem kérdése. Lehet, hogy a mai tételes jog szerint a bebörtönzött semmiféle bűncselekményt nem követett el, ám magatartása mégis büntettnek minősült, mert keresztezte uralkodója vagy erősebb ellenfele akarátát. A pillanatnyi erőviszonyokon nyugvó hatalom utat nyitott a parttalan jogértelmezések előtt. Egyébként főrangú bűnelkövetők ritkán kerültek közönséges tömlöcbe: büntetésük közelebb állt a házi őrizethez, mint a szegény nép börtönéhez.

A magunk részéről nagy merészségnek tartanánk a feudális börtönöknek bármiféle tipizálását. A fogság végrehajtásának nem voltak se általános, se részleges elvei. A börtönök – a büntetesként alkalmazott tömlöcöztetésnek – nem volt egyéb célja, mint az elítélt sanyargatása. Ma úgy mondanánk: a büntetési cél a megtorlás volt. Az elrettentés szerepe elenyésző lehetett a fogva tartásban, hiszen teljes egészében hiányzott a feudalizmus évszázadaiban szokásos nyilvánosság. A börtön – lehetett bármilyen rossz híre – nem vehette föl a versenyt egy népünnepélyszámba menő kivégzéssel vagy egy nyilvános botozással. A nevelés csupán az enyhébb súlyú egyház- és vallásellenes cselekményekkel kapcsolatban merül fel, párhuzamosan a bűnt javító hatásába vetett hittel.

Vizsgáljuk meg ehelyett a börtönök állapotát. Nehezen találhatunk erre hívebb tolmácsolót, mint – az Itália szinte valamennyi tömlöcét megtapasztalt domonkos rendi szerzetest – Tommaso Campanellát. Az eretneknek bélyegzett pap megjárta Castelveteret, Geracet, Nápolyt, Castelnúovót és Sant’Elmo zárkáját, széljegyzetei feltérképezik a feudális börtönállapotokat. „Földalatti üregbe vetettek ... mint Jeremiást, ahol nincsen világosság, nincs levegő, bűz és mocsok van, örök tél és örök éjszaka.” A börtönök nagy része biztonsági okokból a föld alatt, vagy ablaktalan helyiségekben volt. A foglyokat többnyire a tető nyitott részén, vagy a csapóajtón keresztül táplálták.

A vallásos közfelfogás kizárta a hívek közösségéből a bűnelkövetőket, hiszen azok vétettek Isten békeparancsa ellen. Becstelenségük folyományaképpen a társadalom nem köteles velük törődni. A keresztény vallásból kölcsönzött nézet, miszerint a test sanyargatása (a bűnt, a testi fájdalmak elviselése) visszavezet az igaz útra, hitelesítette a börtönök elhanyagolt állapotát (ha egyáltalán fölvetődött ezzel kapcsolatban valamiféle kétely). A börtönöket a legritkább esetben takarították, aljukat vastagon borította az emberi ürülék. Szellőztetésre nem volt lehetőség, egészségügyi ápolás szóba se jött. Lelki támaszt, papot is igen ritkán kaptak. Az egerek,

patkányok és egyéb rágcsálók, valamint a bogarak számára a búz, a fekália és a rothadó emberi testek vonzóvá tették a börtönöket. A kaloda, a bilincsek különféle variációi gyakran súlyosbították a bebörtönzöttek életét.

A feudális börtönök intézményes elterjedésének nagy lökést adott a nyomozási módszerek megváltozása a XV. században. Amikor megjelent a tortúra, mint bizonyítási eszköz, rohamosan hozzáfogtak börtönöket építeni. A kínzókamra ugyanis része volt a tömlőnek. Sok régi városban lelhetünk például a hóhér háza alatt tömlőre.

A XVI. században már megjelent a szabadságvesztésnek egy új eleme: a *munkáltatás*. A rabokat egyre gyakrabban fogták munkára. Kezdetben tömlőkörményéki *közmunkákra* (utcatakarításra, árnyékszéktisztításra, kisebb építési-szállítási munkákra), később intézményesítették a megoldást és nagyszabású *állami építkezéseken* dolgoztatták a foglyokat (folyamszabályozásnál, mocsárlecsapolásnál, csatornaépítkezéseken, várerődítéseken). A munkáltatás gondolatából még egy új szabadságbüntetés bontakozott ki: a *gályarabság*. Míg a közmunkákra vezénylés lényegében a börtönbüntetés kiegészítő eleme, addig a gályarabság (máshol hajóvontatás), vagy az ókorból felelevenített bányamunka már a fizikai megterhelés, a testi büntetés és sanyargatás, valamint a szabadságvesztés kombinációja. S ráadásul megvan az az előnye, hogy az állam megszabadul bűnözőitől.

A korábban már említett, nem börtönszerű szabadságbüntetések közül ismert a feudalizmusban a *száműzetés* (főként politikai ügyekben), a *kitiltás* (valamely városból vagy tartományból), végül a *deportálás* (gondoljunk csak Ausztrália benépesítésére, az angol észak-amerikai gyarmatok első lakóira, francia Guyanára vagy a többi gyarmatosító állam fegyenctelepeire).

A középkori tömlőc

Luitprand (712-744) egyik ediktuma a longobárd jogban meghonosította a szabadságvesztés-büntetést. *Kis Pippin* 754-ben kelt capituláréja (rendelete) ugyancsak szól a börtönről, mint szankció-nemről. 813-ban *Nagy Károly* megparancsolta grófjainak, hogy valamennyien tartsanak fenn tömlőcöt az elítéltek számára. A gondolat tehát, hogy a szabadságvesztés beépüljön a büntetési rendszerbe, már nagyon rég jelen van a jogalkotói szándékban. Am arról vajmi kevés tudomásunk van, hogy milyen mértékben realizálódott ez az intézmény a gyakorlatban. Okunk van feltételezni, hogy számos tényező, így pl.: a feudális anarchiába süllyedő Európa, a széthulló római birodalom, az ádáz harcokban épülő új államok, az ókori városok megsemmisülése ebbe az irányba hat. A tömlőc, mint büntetés egy valamivel konszolidáltabb korszak terméke. A carcer léte a középkorban már az építészet bizonyos fokú fejlődésének is az eredménye.

Amikor a XIII. században újra fölbukkant a tömlőc, az már jórészt a városjog terméke volt. Egy 1243-ban kelt brünni információ szól ismét a *carcerről*, 1306-tól pedig Erfurtban alkalmazzák megint büntetésként. Az, hogy a tömlőcök elszaporodása leginkább a városi jogban és gyakorlatban ment végbe, két igen fontos tényezőnek köszönhető. Egyfelől a városok építészeti sajátosságának, mely jelentősen

eltér a feudális vidéktől, másfelől a város sziget-szerepének a középkori társadalmon belül. A városok a külvilággal szemben egyfelől a jog, másfelől a falak, tornyok, árkok rendszerével védekeztek. A különjog elméletileg, a városfalak a gyakorlatban tették őket szigetté. Ezt persze hosszú és kemény küzdelmek árán érték el. Fejlődésük első periódusában életük a földesúr kényétől függött, csak a középkor „fénykora” hozta el nekik a privilégiumokat.

A városok szigetté válása a joggyakorlatban, a városi rendészetben komoly eltéréseket idézett elő a külső „állami” joghoz képest. A városok területe (eltekintve a ritka kivételtől) évszázadokon át adott volt, ezt a falak is garantálták. A lakosság viszont e változatlanságot nem tolerálva, folyamatosan növekedett, a természetes szaporulat és a nagymérvű beáramlás által, amit később korlátozni voltak kénytelenek. A népsűrűség is a külvilági sokszorosa lett. Hatványozott igényként merült fel a mindennapi élet legaprólékosabb megszervezése. A korabeli építkezési szokások (a szűk sikátorok, a fölfelé terjeszkedő házak, a fa építőanyag) az esetleges tűzvészt a város legnagyobb ellenségévé tették, mellyel csupán a lakosságot megtizedelő ragályok vetélkedhettek. A sűrűn lakott városok kitermelték alvilágukat, ez pedig tovább szaporította a problémákat. A városok rendészeti és büntetőjoga egyre erőteljesebben védekezett az említett veszélyekkel szemben. Kialakult a koldusok, csavargók kezelésének gyakorlata, szigorúan felléptek a bűnözők ellen. A büntetőjogban a város szigetszerepe egy általánosan érvényesülő feudális elvvel ellentétes tendenciát teremtett. Azt ugyanis, hogy a városi büntetőjog és büntetésvégrehajtás megfontolásaiban el-eltért a nemesi, királyi joggyakorlattól, azaz saját polgáraival, mintha emberségesebben bánt volna. Ennek oka elsősorban a város zárt világa volt. A polgárságnak nem volt – nem lehetett – célja önmaga kipusztítása, gát nélküli csonkítása. Nem lehetett a bűnösök zömét halállal vagy végtagelvesztéssel büntetni. A zárt közösség óriási erkölcsi ereje is ebbe az irányba hatott, hiszen a megszegyenítés, a nyilvános megalázás nevelő ereje vetekedett akár a vérpad látványával is. A súlyos gonosztevőt, a gyilkost, a rablót, a gyűjtogatót, a vértagadót és a városárulót persze a megszokott kegyetlenséggel végezték ki, sőt a városi nép szórakoztatása érdekében talán még fokozták is a hatást. Ha viszont nem cégéres bűnökről volt szó, ott megelégedtek enyhébb büntetésekkel is, mint megszegyenítés, pénzbírság, elzárás. A folytonos erődépítkezés és faljavítás sok munkáskezet igényelt. A tömlöcökben őrzött, közrendű néprétegből származó kis- és nagyvitékesek munkaerejét előszeretettel használták föl.

A középkori városok nélkülözhetetlen és tipikus épülete volt a gabonaház, a posztó- és mérlegház, a vámház, a kereskedők háza, nagyobb helyeken a pénzverőház, természetesen a városháza, az ispotályok és árvaházak, meg a korabeliek szemében elengedhetetlen tömlöc és kínzókamra. A városi tömlöc kijelölésénél és fenntartásánál nem vettek figyelembe túl sok szempontot. Legfontosabbnak a biztonságot tartották. A delikvens elzárását a szökés lehetőségétől. Ez a stratégiai pontokon található tornyok és bástyák mellett szólt, melyek vaskos, többméteres falaikkal, tágíthatatlan lőréseikkel, meg az őrség közelsége miatt, fölöttébb megfelelőnek tűntek.

A középkori város közéletének központi eleme volt az ítékezés. Alapvető követelménnyé vált, hogy az ítékezés és a kihallgatás helye meg a vizsgálat alatt álló személy tömlőce egymás közelében legyen. A törvénykezés igényt tartott a városházák különféle melléképületeire és pincéire. A biztonság nem jelentett problémát: a városházán a carcer mellett volt az őrszoba, a tanácsstagokat pedig szolgák, fegyveresek őrizték. A városokon belüli differenciálás volt a harmadik megfontolandó tényező. Patrícus nem szívesen ült együtt közrendűekkel vagy szolgákkal, a városi polgár többre tartotta magát a jöttment idegennél, a kisebb kihágások elkövetői pedig azért küzdöttek, hogy ne gonosztevők társaságában töltsék büntetésüket. A város tömlőcöztetési gyakorlata tükrözi ezeket a törekvéseket. Az ítéletre várókat a fenti különbségek figyelembevételével tették más-más helyiségbe. A tornyokban, bástyákban, kazamatákban üzemelő börtönök építészeti megoldásai az eredeti funkciót, a város védelmét szolgálták, a beletelepített tömlőcök kevés átalakítást igényeltek. (Az újabb építkezéseknél a tömlőcöt is megtervezték, jóllehet alig mutatható ki különbség az egyéb célra épített és a carcer célból igénybevélt létesítmények között.) Leggyakrabban az őrség szobáját, valamint az alatta „berendezett” helyiséget vették igénybe a carcer céljaira. Az örök és a felügyelők szállása ugyanabban a toronyban volt, tehát elhelyezési körülményeik alig voltak jobbak a foglyokénál. A városi carcer legtöbbször a városháza épületében, vagy legalábbis annak szoros közelségében volt, mindenekelőtt a bíraskodás színterének közelében. Ezt hangsúlyozzák a legkülönbözőbb jelvények: a városháza falára akasztott szegyenkövek, a belérögzített nyakvasak, a közelben álló szegyenketrec és tömlőc. A carcercet néha elsüllyesztették a pincékbe, néha pedig – igazodva a büntetés-végrehajtás megoldásaihoz – láthatóvá tették.

A tömlőc a szabadságvesztésen túl a sanyargatás elszenvetésével is járt. Gyakran közös ajtaja volt a kínzókamrával, vagy épp egy helyiségben volt vele. Lakói komoly bűnözők: nehézfiúk, gonosztevők vagy polgárjoggal bíró, a város számára terhes csőcselék. A tömlőc lehetett pincében vagy toronyban, különbség alig volt a kettő között. Az ellátás és a bánásmód minősíthetlensége fokozta az itt élők kínjait. A tömlőcöket három tényező jellemezte: a sanyargatás, az olcsóság és a feltétlen biztonságra törekvés. Mindent ennek rendelték alá.

A feudális büntetőrendbe, egészen pontosan a XV-XVI. században elterjedő brutális büntetés-végrehajtás keretei közé azért fért be nehezen a börtön, mert a társadalom számára „túl humánus” volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a német felvilágosodás egy motívumának behatolása a büntető-joggyakorlatba. A *Constitutio Criminalis Carolina* embertelen szankcióit időnként még a bírák is túl keménynek érezték, enyhítő körülmények mellett hajlottak a méltányosságra és a kegyelemre. A bűncselekmények többségére kiszabandó halálbüntetés helyett enyhébb szankciónemet, legtöbbször persze életfogytiglani börtönt ajánlottak.

A kivégzések, csonkítások, kínzások kora a puszta bezárást nehezen tolerálta. Miután a feudális büntetőjog legfőbb célpontja az emberi test, a szabadságvesztés is ilyen irányt vett. A tömlőc sötét, hideg, bűdös, kényelmetlen: egyszerűen sanyargató. A hatóságok keveset költenek rá, s ezt a keveset is igyekeznek a bezártról, illetőleg a családjáról legombolni. Az étkeztetés is szegényes, legtöbbször csak vizet

és kenyeret kapnak az elítéltek. Egészségügyi ellátása nincs, természetesen nincs bútor sem, a legtöbb tömlőcben megteszi a pricc vagy a nyirkos szalma. Az őrzés-biztonság eszméje akadályozta meg, hogy normális ablakokat nyissanak a falakon.

Az árestom (*arrestum*) a középkori börtön „enyhébb” fokozata volt, a kisebb kihágások büntetésére, a patríciusok, céhmesterek rövidebb elzárására szolgált. Jól érzékelhetően elkülönült a carcertól, a tulajdonképpen tömlőctől, mely a komolyabb bűnösöket fogadta magába. Míg Közép- és Kelet-Európában jól kimutatható e két modell elkülönülése a városokban, vidéken nemigen. Hazánkban nem tagolódtott tovább, szemben a tőlünk nyugatabbra eső városok börtöneivel. A francia, angol, német városok büntetőgyakorlatában is megtalálható e két szélső pont, köztük azonban széles skálát képeznek a különféle grádicsok. Az árestom a városi őrség szobájának közelében, a városi törvényszolgák lakása mellett, talán éppen azokból nyilván, a városháza valamely félreeső szobájában volt. Körülménei megfeleltek a szegényebb polgárházak viszonyainak. A föld színe feletti bútorozott helyiségben az ablakok beeresztették a friss levegőt és a fényt, esetleg még fűtés is volt. Semmi nem utalt a foglyokkal való kemény bánásmódra. Az árestáltatott személy saját ruhájában tölthette fogságát és élelmezhetette önmagát.

Természetesen egészen más megfontolásból jöttek létre a *lovagvárak*, a *kastélyok tömlőcei* és toronybörtönei. A rablólovagok, riválisaikkal küzdő tartományurak, a rebellis alattvalóikat megfélemezni kívánó uralkodók kiváló eszközt láttak benne politikai ellenfeleik semlegesítésére, átmeneti vagy végleges közömbösítésére, és arra, hogy váltságdíjat csikarjanak ki tőlük. Amíg a szegények élete nem lett érték, addig bőven elegendő volt velük szemben halál-, csonkító és testi büntetéseket alkalmazni. A szabadságvesztés egyik formája épp abból a társadalmi zónából érkezett, ahol a szabadsághoz fűződő előjogok a leginkább ellenezték a szabadságfosztást. A főúri politika kénytelen volt tekintettel lenni az ellenfél származására, rangjára. Egy gróf vagy báró végleges likvidálása, egy fejedelmi, hercegi sarj kivégzése komolyabb bonyodalmakkal járt volna, mint fogságban tartása, esetleg túszként való felhasználása.

A világ leghíresebb *várbörtönei* a római Angyalvárban, a londoni Towerben, a párizsi Bastille-ban voltak. Ami közös vonást kölcsönözött nekik, az a kettős ellen-séggel szembeni védekezés volt. Vagyis: védekeztek a kintiekkel szemben és őrizték a bent ülőket. Egyaránt tartottak a be- és kitöréstől. Persze a primér feladat a külső támadás elhárítása volt (a várak is e célból épültek), a rabokkal való foglalkozásra csak ezek után került sor. A nagy várbörtönök celláinak egy részét (szemben a városi carcerek tömör fa- vagy vasajtóival) az amerikai megoldásokra emlékeztető rács zárta el a külvilágtól. A Bastille fokozatosan kiépülő nyolc tornyában egyenként 32 foglyot lehetett elhelyezni. Az átlagos férőszám 50 volt, feszítettnek tehát nem lehetett mondani. A tornyokban a fent említett rácsos zárkák mellett voltak fegyelmező, sötétzárkák is. Az előkelőbb ellátást igénylők számára pedig közös borospince, ahol a napi boradagot elfogyaszthatták. A magasabb rangúak a felsőbb szintre kerültek, levegősebb, világosabb szobákhoz jutottak. A cellákat a bennlakók igényeinek megfelelően alakították ki. A bourbonok Bastille-ja – írja Hentig – a politikai vagy intellektuális bűnelkövetők, államellenes propagandaszervezők,

radikális filozófusok lakhelye volt. De ide helyezték a degeneráltakat, a nemesi családok fekete bárányait és elmezavarodottjait is. A Tower néhány tömlöce már sokkal inkább megfelelt a középkori carcerral szemben támasztott elvárásoknak. A vár középpontjában álló nagy normann bástyát Fehér Toronynak nevezték el a kortársak. A boltozott tömlőhelyiségek a négyemeletes bástya alsó szintjén helyezkedtek el és a carcerépítés elve alapján sem lépcsővel, sem ajtóval nem rendelkeztek. Az egérlyuknyi lőrésen szinte semmi fény, és alig valamivel több levegő hatolt be a tömlőcbe. A másik börtön előkelőbb volt, itt őrizték az angol királyok legféltettebb kincseiket: értékeiket, feleségüket és ellenségeiket. Lordok és nemesek raboskodtak itt, gyakran a közeli kivégzésükig.

A szabadságvesztés forrásvidéke

A.) Egyházi – penitenciális – cellák

A kereszténység ideológiájára és architektúrájára egyaránt nagy hatást gyakorolt a római császárkor büntetőjogában fölbukkanó carcer, és az a tény, hogy eme intézményt tömeges méretekben épp a keresztényekkel szemben alkalmazták. Emiatt aztán a tömlöc eleinte a keresztények szemében a hitért való szenvedés eleme, megkínóztatásuk színtere volt. *A tömlöc tehát a mártírium fogalomköréhez szorosan tapadó jelenség.* A börtönben lenni annyi, mint kiállni a hitért. A bebörtönzöttek így megérdemlik, hogy mindenki megbecsülje és támogassa őket. Máté írja: „azt mondja a király a jobb keze felől állóknak: Jertek én Atyámnak áldottai, örököljétek ez országot, amely számotokra készítettett a világ megalapítása óta. Mert éheztem és ennem adtatok; szomjaztam és innom adtatok... fogoly voltam és eljöttetek hozzám.” Aquinoi Szent Tamás pedig a keresztény caritas mozzanatáról, a lelki és testi segítségnyújtásról szól, mely utóbbinak szerves része a foglyokról való gondoskodás. Tertullianus szerint a keresztényi jótevénytudás fontos terepe a bányamunkára ítélték, a száműzöttek és a börtönökben sínylődők segélyezése és a róluk való gondoskodás. A középkori táblaképeken, ha a szentek és a kiválasztottak nem a halál mártíromságát viselik el épp, akkor börtönben, szigorú körülmények között ülnek. A carcer tehát a hitért való szenvedés lehetőségét nyújtja, a megtisztulás terepévé válik, a mártíromság egyik megtestesülési formája.

Az egyházi börtön másik gyökere *a szerzetesség.* A kereszténység első évszázadaiban a tökéletességet kereső hívők elvonultak a világtól, elszigetelték magukat a földi örömeiktől, az evangélium utasításait remeteként próbálták valóra váltani. Később közelebb húzódtak egymáshoz a szent emberek, kölcsönös támogatás és bátorítás okán kolóniákat hoztak létre, közös lakóhelyet alakítottak ki maguknak kunyhókban, barlangokban, amelyet aztán fallal vettek körül. Ájtatosságukat közös imaházban végezték, de elmélkedni továbbra is félrevonultak. A IV. század elején Szent Antal alakította át az első remetetelepeket kolostori jellegű közösségekké.

Karl Krauß a kolostorokat a modern magánzárka-rendszerű börtön előképének tekintette. Az első „kolostor”-okat (claustrum, a claudere, a bezárás értelmében) végső soron egyházi börtönnek tartotta, melyben az ókeresztény bűnbánatgondolat testesült meg – a magányban, a hallgatásban, az imákban és a munkában. A kolostor teljesen zárt, „totális intézmény”, mely tagjainak életét szigorú szabályok szerint teljes mértékben megszervezi, a követendő magatartást pedig részletesen előírja. Építészeti nézőpontból a kolostor az egykori remetek életformáját másolva alakult ki. Tartozéka a templom, s az azt kiegészítő, közös szertartásra alkalmas építmények sora. Az egykori kis kunyhókat cellák váltották fel, itt végezték a testvérek magányos elmélkedéseiket. Persze a teljes belső ellátás szükséglete folytán különféle, főként gazdasági épületek társultak az építmény-együtteshez. A szerzetesek lakóhelyét magától értetődően erős, vastag fal övezte, mely legalább annyira védte a bennlevőket a külső erőszaktól, mint amennyire óvta őket a külvilág kísértéseitől. Szükség is volt mindkettőre. Az idők folyamán az adományok, a kegyes juttatások jóvoltából a kolostorok az egyházi értékek gyűjtőhelyeivé váltak, és így betörések, rablások, támadások és tolvajlások célpontjává lettek.

Ugyanakkor egyes adatok arra utalnak, hogy a Krauß által „önkéntes börtönnek” nevezett kolostor a valódi carcer ismérveivel is bírt a szerzetesek szerint. 633-ban a toledói zsinat lehetővé tette, hogy a szülők kolostorba adják gyermekeiket, ahol barátot vagy apácát nevelnek belőlük. A szegény, nyomorgó, sokgyermekes családokban bevett gyakorlattá lett a jobb és biztosabb jövő reményében a gyermekeket a papok gondjaira bízni. Hirtelen feltöltődtek a kolostorok fiatal barátokkal és nővérekkel, egyáltalán nem önkéntes szerzetesjelöltekkel, novíciákkal. Nem lehet véletlen, hogy a testi fenyítés, mint büntetésfajta ekkor terjedt el a kolostori életben, főként fiatalok ellen alkalmazták. A fiatalok egy része számára a kolostor valóságos börtönné vált, a bentlét pedig a szó szoros értelmében büntetéssé. Akárcsak a kolostorba vagy templomba menekülő, magát a világi büntetés alól kivonó, ugyanakkor egyházi „fogságra adó” bűnelkövető esetében. A kolostor e tekintetben is teljesítette „börtönfunkcióját”.

Hasonló jelenségekre utal az egyházi zsinatokon egyre-másra felbukkanó probléma a fegyelmezetlen, tiszteletlen, engedetlen *szerzetesek és apácák*, a csavargó barátok megfegyelmezésének igénye, az egymással nemi kapcsolatot létesítő és fenntartó testvérek és nővérek *cselekedeteinek valamiféle szankcionálása*. Mind gyakrabban lesz konzíliumi és zsinati ügygé az erkölcstelenség és a fegyelmezetlenség. A szökési és kitörési kísérletek pedig azt látszanak igazolni, hogy a – még oly önkéntesen vállalt – szerzetesség is terhes egyesek számára, vagyis több rendtag börtönnek érzi az életét behatároló falakat. A fenyítésnek ez a növekvő igénye teremtette meg a tágabb „börtön”, azaz a kolostoron belüli szűkebb, valódi börtönt: *a kolostor carcerjét*.

A kolostori börtönt, a kolostorfogságot először az V. és VI. század fordulóján, majd egyre sűrűbben emlegetik. 516-ban a nyugati-gót birodalom taragonai zsinata azt a rokonait meglátogató szerzetest, aki megszegte az ilyenkor szigorúan követendő előírásokat, kenyéren és vízen való elzárásra ítélte. A Consilium Germanicum 742-ben az engedetlen szerzetesek harmadszori büntetéseként egyéves carcercet

írt elő. A 846-os párizsi zsinat szerint a „könnyelmű” apácáknak elkülönített helyen kellett bűnbánatot tartaniuk. A Meauxban szervezett tanácskozáson az egyházi előljárók még 845-ben is hasonlóképp nyilatkoztak. Az aacheni konzílium néven ismert találkozó 817-ben az apátoknak és püspököknek szóló nyilatkozatában a bűncselekményt elkövető barátokat ergastulumba, vagyis dologházba utalta.

A kolostorban alkalmazott fenyítő eszközök sorában a carcer logikusan foglalta el a maga helyét. Mindenekelőtt azért, mert a kolostorban meglehetősen csekély a büntetések lehetősége. A testi fenyítés és a böjt mellett a büntetések valamiféle keverékei a kitzasztásnak és a becsületbüntetésnek. A vétkek nagyságától függően közsíti ki az elkövetőt a szerzetesek zárt közössége. Tekintetbe kell venni, hogy a vétkes számára, ebben a világtól elszigetelt élethelyzetben, e szankciónak jóval nagyobb a realitása és a súlya, mint a falakon túl. A renitens szerzetes először csak elveszítette a helyét a mindennapi cselekvésekben, a legutolsó helyre sorolták a különféle közösségi tevékenységek során. Később eltávolították a közös asztaltól, kizárták a közös imából, kiállították valamilyen büntető vagy megalázó helyre. Ez utóbbi intézkedés már igen közel állt a börtönhöz, itt már arra is ügyeltek az előljárók, hogy senkivel ne léphessen kapcsolatba a bűnhődő. A legvégső eszköz persze a közösségből való kitzasztás volt, ami nem jelentette feltétlenül azt, hogy a delikvens megmenekült a carcertől. Előfordult, hogy az eltávolítás deklarálása után az illető tömlöcbe került, csak immár kívülállóként, nem a rend tagjaként.

A kolostorbörtönök világi hatásainak összefoglalásához mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mennyire volt általános e büntetés az egyházi személyek körében, mekkora szerepet játszottak a világi igazságszolgáltatásban és végül, milyen külsőségekkel, technikai megoldásokkal bírtak ezek a tömlöcök. Pl.: a Verneulban üléselő konzílium megtiltotta a vétkes barátok testi fenyítését, helyette az ergastulumot ajánlotta, ahol „kemény munka mellett lelkileg ismét egészségesek lehetnek”. A XII-XIII. században a kolostorfogság már a kánoni büntetőjog elismert része, immáron kifejezett büntetés. Konrád kölni érsek 1260-ban kelt statútumában minden kolostort börtönlétesítésre és fenntartásra kötelezett. Másfél évtizeddel később a salzburgi szinódus ugyancsak szükségesnek találta, hogy szerzeteseket, akik a világban fel s alá bolyonganak, visszavigyék saját kolostorukba, azaz „minden kolostornak legyen saját tömlöce a megromlott vagy vétkes szerzetesek számára”.

A következő lépcsőfokban a börtön kilépett a kolostorok falai mögül. Ennek egyik oka a klerikusok nagy számának *kolostorbörtönbe* utalása volt. A katolikus egyház ugyanis 789-ben elnyerte a privilégium forit, az ún. ítélezési kiváltságot. Vagyis sikerült Nagy Károlyal kijelentetnie, hogy „ha a klerikusok és más felszentelt egyházi személyek bünt követnek el, akkor egyházi, nem pedig világi bíró előtt vádoltassanak és ítéltessenek meg”. Érthető, ha e privilégiumot nem csak a törvénykezés folyamatában, hanem a büntetés-végrehajtásban is érvényesítette az egyház. A klerikusokra kiszabott börtönbüntetést hosszú ideig a kolostorok carcerjeiben hajtották végre, mígnem a XIII. század elején London püspöke II. Ince pápának szóvá tette, hogy a kolostorokban nem biztosítható a kellő védelem és őrizet. Ince válasza egyszerű volt: ha nem bízik a kolostorokban, oldja meg maga az őrzést, gondoskodjon a megfelelő helyiségekről. Természetesen a londoni püspök til-

takozása nem volt egyedi jelenség. A püspökök mindenfelé kifogásolták a kolostorok monopolhelyzetét a carcer üzemeltetésében. VIII. Bonifácra a kolostorokon kívüli börtönök létrehozásáért egyre nagyobb nyomás nehezedett. Végül tucatnyi zsinat rendelkezett megengedőleg a püspökök által fenntartott saját carcerről. Az 1261. évi mainzi konzílium úgy határozott, hogy „valamennyi püspök bírjon saját katedrális mellett börtönnel, a bűncselekményt elkövető klerikusok, javíthatatlan barátok és hitehagyottak számára”. Ekkor a tömlöc úgy is, mint büntetés, úgy is, mint fogva tartási instrumentum, a kolostorokon, a szerzetes- és apácarendeken túl már a klerikusoknak is jussa. A börtön világibbá válása közös érdeknek tűnt, a püspökök szívesen tartottak fönn börtönt, hisz ez a megoldás kényelmesebb és kézenfekvőbb volt. A kolostoroknak pedig egyre nagyobb terhet jelentett a beutaltak növekvő száma, már-már a szerzetesházak eredeti funkcióit veszélyeztették. Különösen nagy problémát okozott ez a világi elítéltekkel kapcsolatban.

A világi személyek kolostorbörtönbe utalásának előzményei még a római császárkorba nyúlnak vissza, amikor is a hatóságok előszeretettel vették igénybe a kolostort, mint büntetés-végrehajtási helyet. A szakirodalomban gyakran citálják Justinianus rendelkezését, aki életfogytiglani kolostorfogsággal fenyegette a házasságtörő asszonyt. A világiak egyházi börtönbe kerülésének legtermészetesebb esete az volt, ha az egyház a földesúri immunitás, azaz kiváltság értelmében az egyházi birtok népe felett, mint bírói fórum járt el, tömlöcre ítélve az itt élő embereket. Az egyházi és világi hatalom összefonódásának jele volt emellett az is, hogy az egyház bírói hatalmát kiterjesztve világi eljárásokat is fórumai elé vitt, függetlenül attól, hogy a világi bűnelkövetőinek egy részét, az istenkáromlókat, a paráznákat, a hamisítókat és esküszegőket, a vallás és egyház elleni fellépőket ugyancsak tömlöcre ítélték.

A koraközépkor gyakorlatában már nemcsak a nők szabadságvesztés-büntetésének végrehajtási helye a kolostorbörtön, hisz a férfiakat is ide zárják. Ennek alapján állapítja meg Dolsperg, hogy a kolostorbörtön a IX-X. századra már egyértelműen világi célokat is szolgáló intézmény. Szerinte ez a gyakorlat a világi elítéltek olyan áradatát zúdította a kolostorokra, hogy azok hamarosan kezdték megtagadni a végrehajtást, mondván: a sok bűnöző jelenléte felforgatja a belső rendet. A hangsúly lassan a püspöki tömlöcök felé tolódott el, de az igazi megoldást a XV. században újfent erőre kapott büntetési nemek (lásd: a gályarabság, deportálás) jelentették. Ezek ugyanis olcsóságuk, és a kriminális egyénektől való végleges megszabadulás okán, fokozatosan tehermentesítették az egyházi tömlöcöket.

A kolostorbörtönök egy része építészetiileg nem függetlenedett a rendház, illetve a zárda egyéb épületeitől. Eredetileg csupán egy, e célra kijelölt cella volt. A börtönbüntetés elterjedtével differenciálódtak a kolostorok carcerjei, fokozatok alakultak ki, volt enyhébb és súlyosabb végrehajtást biztosító helyiség. A kolostorbörtön belső terét nyilvánvalóan befolyásolták a kolostorépítkezés hagyományos szabályai és szokásai. Az egyszerű berendezésű, magányos elmélkedésre alkalmas, minden világi hívságot nélkülöző szerzetesi cella volt a legkellemesebb. Alapvetően két célt követtek a kolostorbörtönök: a biztonságot és a testsanyargatást. Abban

csaknem minden leírás egyetért, hogy a carcer okozzon testi szenvedést, segítve ezzel a lélek megtisztulását. Az augustinerek reglamája szerint olyan körülményeknek kell uralkodniuk a tömlöcben, hogy a bűnhődő testvér még az életét se érezhesse biztonságban. Az ún. Sylvester-rendtartás nagyon kemény és szigorú börtönt követelt, amit azután minden lehetséges eszközzel igyekeztek megteremteni. Sok helyen a tömlöcöt a föld alá helyezték, nem volt se ajtaja, se ablaka, a helyiséget csak létrán leereszkedve lehetett megközelíteni. A testi szenvedés fokozásához, az őrzésbiztonság növeléséhez tartozott a le- és/vagy megláncolás, a gúzsba kötés, a bilincsek használata. Néhány rend engedélyezte a bűnbánó testvérek számára a gyertya használatát, hogy a szent iratok olvasása közben is épüljön, erősödjön a lelkük. A tipikus azonban a sötétség, a levegőtlenység, a nedvesség és a tisztátlan-ság volt.

Némiképpen eltért ettől az *ergastulum* berendezése, mivel annak lényege a kemény munka általi büntetés volt. Itt tehát biztosítani kellett a munka feltételeit, és a hangsúly a fizikai munkára, nem a sanyargatásra esett. Az *ergastulum* nemcsak a többi kolostori épülettől, hanem a börtönből is különvált. A dologházban nem volt magány, nagy közös termekben munkálkodtak a testvérek. A büntetés e fajtáját a szakirodalom leginkább a gályarabsághoz hasonlítja. Mabillon szerint az átrium, melyben a bűnhődő szerzetesek dolgoztak világos volt, és télen fűtötték.

A püspökök következetes törekvésének eredményeként a VIII-IX. századra kialakultak a kolostoroktól független *püspöki tömlöcök*. Ezek zöme a püspöki székhelyek környékén, a városokban, többnyire a püspöki palotában volt. Miután a püspököknek több helyütt világi funkciójuk is volt, a székvárosukban pedig a világi hatalmat is sokáig gyakorolták, a püspökök carcerja (amelyet a tudomány még egy ideig kolostorbörtönnek titulált) szép lassan összeolvadt a világi tömlöccel. Általában oly módon, hogy elkezdett városi carcerként funkcionálni. De ahol a polgárság politikai ellenállása megakadályozta a püspöki intézmények átvételét, ott sem maradt hatás nélkül a kialakított új tömlöcre a püspöki carcer.

Noha a kolostorbörtönről alig maradt fenn írásos emlék, hiszen az egyházi tevékenység legkevésbé fontos, legkevésbé dicsekvésre méltó szelete volt, mégis körvonalazható néhány lényeges sajátosság. Összefoglalás gyanánt megállapíthatjuk, hogy a szerzetes- és apácarendek gyakorlatában alakult ki és izmosodott meg a kolostorfogság. Az egyszerű fenyítőfunkció lassan büntetés jellegre tett szert, melyet erősített az is, hogy mint büntető szankció a kánoni büntetőjog részévé vált. A világi bíraskodás számára is kézenfekvőnek tűnt a kolostorbörtönök használata, egyre több világi eljárásban elítélt bűnelkövetőt utaltak a kolostorok carcerjeibe vagy az apácázárdákba. Így fokozatosan elvilágiasodott az egyházi börtön. A szerzetesrendek és a püspökök rivalizálásának eredményeképpen kialakult a püspöki tömlöcök rendszere is, amely világi hatásköre folytán részlegesen ugyancsak világi jelleget öltött. Az egyházi börtönök ily módon a világi büntetés-végrehajtás egyik gyökerét jelentették. Hatásuk az építészetben is kimutatható. Az egyházi börtönök általában a kolostorok szerkezetébe illeszkedtek, azok építési szabályait követték, jóllehet feltűntek a kolostoron kívül is börtönök. Három típusa volt a kolostorbörtönnek: a szerzetesi cella, a föld alatti tömlöc és az *ergastulum*. Mindhárom forma felbukkan a későbbiekben, és beol-

vad a középkori tömlöcöztetési gyakorlatba, a protestáns dologházak modelljébe, valamint az első börtönépítészeti elgondolásokba.

Az egyház jelenléte a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásában, különösképpen a börtönépítészetben közismerten jelentős. Nem véletlen, hogy a XIX. század börtönrezsimjeinek és építészeti modelljeinek, akárcsak az auburni és a pennsylvaniai rendszereknek, eszmei megalapozói, előfutárai egyházi törekvések és minták voltak. E gyökerek kimondva-kimondatlanul ugyancsak a szerzetességre vezethetők vissza.

B.) Fenyítő és javító házak

A szabadságvesztés, mint sajátos büntetési eszköz – és annak intézménye, a börtön – a polgárosuló társadalmakban azzal párhuzamosan alakul ki, ahogy az emberi munkaerő a kifejlődő gazdasági rendszerben önálló termelési tényezővé vált. A szabadságvesztés-büntetés és a börtönügy fejlődését több tényező mozdította elő. A reformáció, de még inkább a polgári felvilágosodás eszméinek hatására a kor gondolkodása elfordult az embertelen és kegyetlen büntetési eszközöktől. Lassan érlelődött az a felismerés, hogy a büntettek, csavargók, koldusok növekedő tömegével szemben a „véres törvények” célszerűtlenek és hatástalanok, hogy a büntettek tömegét sem kivégezni, sem más országokba deportálni nem lehet, s hogy az elítéltek tömeges megsemmisítésénél hasznosabb munkaerejük állami célokra történő felhasználása. Felmerültek olyan társadalmi szükségletek, amelyeknek kielégítésére alkalmasnak látszott az elítéltek tömeges és olcsó munkaereje. Az a gondolat viszont, hogy munkaerejük gazdaságos felhasználása mellett a büntettek esetleg még meg is javíthatók, már sokkal nehezebben tört utat magának.

A szabadságvesztés-büntetés már határozottabb formát öltött a XVI-XVII. században létrejött *fenyítő- és javítóházakban*, amelyeknek jellegzetessége: az elítéltek szigorú és célirányos munkáltatása erkölcsi javításuk reményében. Az első javítóházat Angliában, 1553-ban Bridewellben hozták létre a (House of correction) csavargók és munkakerülők számára. Az intézmény – és a hozzá hasonlók – a XX. században elterjedt dologház ősenek tekinthető. Az alapítólevél előírta, hogy az elítélteket a javítóházban hasznos munkával kell foglalkoztatni, hogy erkölcsi megjavulásuk után a társadalomba visszatérhessenek. Ez az intézmény rövid ideig állt fenn, hatása az európai börtönügy fejlődésére vitatott, az azonban kétségtelen, hogy a javítóház gondolata, amelyet elsőnek vetett fel, időállóan bizonyult.

Az észak-német városállamokban is az egyre terheesebbé váló szegénység határozottabban szervezett szegénygondozást, a koldulás és a munkanélküliség szabályozását igényelte. A reformáció lutheri és kálvini irányzata egyaránt fellépett a munkakerülés és a „bűnös szegénység” ellen. A polgári javak élvezetét a tisztességes munkavégzéshez kötötték, annak megérdemelt jutalmaként értelmezték. A lutheri munkafelfogás a valóban rászorulókat segítését szorgalmazta egyfelől, az önhibájú, munkaképes munkanélküliek megbüntetését követelte

másfelől. Ez az ideologikus megokolása a polgári szorgalomnak (és munkakényszernek) egyik pillanatról a másikra „bűnözővé” tette az eddig becsült, támogatott és gondozott kéregetők jelentős részét. A probléma persze országonként és régióként változott. A reformációt választó társadalmakban és az ennek hatása alatt szerveződő államokban erőteljes politikai nyomás nehezedett a jogalkotókra, míg a katolikus országokban ez a vonás halványabb, s évszázados késéssel jelentkezett. Az iparosodott térségekben a munkanélküliség jelentősebb volt, tehát komolyabb feszültségeket okozott, de persze a megoldás is kézenfekvőbbnek mutatkozott: a kereskedelem és ipar fellendülése a manufaktúrák szaporodását hozta. (A manufaktúrák fő célja volt a luxus-, katonai-, tömegigények kielégítése, az üzemszervezési előnyök biztosítása, a technikai újítások bevezetése és mindezek mellett a szegényfoglalkoztatás ügye.) A tartalmi (társadalmi, gazdasági) kiút megelése azonban sokáig váratott még magára. A jelen realitása a közigazgatás, a politikai hatalom és a jog fellépését igényelte. Így jelenik meg a bűnné nyilvánított szegénység jogi büntetése a mindennapi élet színpadán. Ez a gondolat azonban túlmutatott a pusztá megtorláson és elrettentésen. A rendre, fegyelemre és munkára szoktatás kemény szigorral párosult, hogy az elítélteket ily módon hasznos tagjaivá tegyék a társadalomnak, s visszavezethetőek legyenek az emberi közösségekbe.

Ez a tézis új minőséget hozott a büntetés fogalmába és a büntetés végrehajtásába egyaránt. A büntetés definíciója deklaráltan kibővült a javítás világi fogalmával, amely minőségileg más, mint a keresztény büntetőjog javulásba vetett hite. Ez a világi eszközökkel elérni tervezett, a világi törvényekhez és szabályokhoz szoktatás gondolatát tartalmazta. A *visszavezetés eszméjét*, amely ugyanakkor már nem várta el feltétlenül a „belső javulást”, csak a társadalmi normák tudomásulvételét és az alkalmazkodást. Ez a megközelítés új helyzet elé állította a büntetés-végrehajtást. Már nem (csak) a sanyargatás és a lehető legbiztonságosabb őrzés a feladata, hanem a *javításhoz vezető nevelés* (lelki gondozás és szakmai oktatás egyaránt), és az ezt szolgáló munkáltatás megszervezése is. Természetesen az ezekkel járó további konzekvenciákkal együtt, mint például a legtipikusabb csoportok elkülönítése (nők elszigetelése a férfiaktól, fiatal kezdőké a megrögzöttektől, a kisbűnösöké a gonosztevőktől.) Mindezek olyan követelményeket támasztottak, melyek kielégíthetetlenek voltak a hagyományos carcer-körülmények között. Megszülettek a *dologházak*.

Nem tanulság nélkül való szemügyre venni az amszterdami *Tugthuys* felállítását megelőző eseményeket. A városi tanács már 1578-ban aggályait fogalmazta meg a fiatalokú tolvajokat a felnőttekkel azonosan (halálra szólóan) érintő ítélezési gyakorlattal kapcsolatban, sőt egy esetben a halálbüntetés végrehajtását fel is függesztették. Tíz évre rá, újabb precedens kapcsán fogalmazódott meg a szenátorok véleménye: „szükségesnek mutatkozik egy megfelelő eszközt lelteni az ilyen formájú polgárgyerekek tartós foglalkoztatására, és amennyire az lehetséges, jobb életre neveléséhez.” A következő évben, miután a polgárok körében egyre inkább visszataszítást keltett a fiatalokúak elleni testi- vagy halálbüntetés, a polgármester előterjesztést hozott a tanács elé. Eszerint „vajon nem lenne-e tanácsos egy házat alapí-

tani, s előírni, ahol minden csavargó, vétkező, tolvaj és effélék bezárva és munkáltatva tartatnának, és oly hosszú ideig, ameddig az esküdtek vétségeikért és büntetükért kimérni megfelelően ítélnének”. Az igenlő határozat nyomán az egykori Klarissza kolostor épületében rendezték be a „Dolog- és Javítóházat”, az Ergasterium Mariumot. Ebbe az intézménybe szabály szerint fiatalkorúakat (főként tolvajokat, akikre nézve fiatal koruk okán a halálbüntetés túlzott szankciónak tűnt), jelentéktelenebb bűnösöket, züllött életet élőket, prostituáltakat, munkaképes csavargókat és koldusokat, családtagokat, neveletlen gyermekeket, költekező életmódot folytató rokonokat, barátokat utaltak be, a felsőbbség határozata (rendészeti döntés vagy bírói ítélet) alapján. Az angolhoz hasonló kriminalizálódást jelzi az intézet nevének megváltozása is: a dolog- és javítóházból rövid idő alatt „Tugthuys”, (fenyítőház) lett, de elterjedt volt a Rasphuys (reszelő-ház) elnevezés is, amely a benne végeztetett munka természetére utalt.

Az amszterdami dologház építészeti viszonyait (hasonlóképpen a későbbi alapítású s azonos módon elhelyezett intézetekhez) döntően meghatározta az őt befogadó építmény, vagyis a zárda. A protestantizmus győzelme – bármily furcsának hangzik is – a börtönépítészet alakulására is nagy befolyással volt. A protestáns államok által felszámolt katolikus apáca- és szerzetesrendek rendházai, zárdái üresen állottak, zárt szigorúságuk pedig önként kínálkozott a javítóházi elképzelések realizálására. Így a meghatározottság az építészeti adottságokhoz, másfelől pedig a működő intézetek másolása sokszor járt azzal, hogy még újonnan tervezett és emelt új dologházak is a kolostorépítkezés szabályait követték.

Amszterdam város tanácsa 1596. november 13-i ülésén arról tanácskozott, hogy célszerű volna a nőket külön épületben elhelyezni, ahol a fiatal lányok és mások, akik koldulásból vagy csavargásból élnek, gyapjúfonással foglalkoznának. A *Spinnhuys* (Ergasterium Feminarum, Netoria Domus) 1597-ben fogadta be az első beutaltakat az Ursula-nővérek egykori zárdaépületében. Az épületről nincs leírás, maga a zárda 1643-ban leégett. Ekkor két esztendő alatt új dologházat emeltek. 1600. november 27-én Amszterdam város magisztrátusa újfent a fenyítőügyről tárgyalt. Ezúttal arról esett szó, hogy a becsületes polgárok gyermekeit a többi vétkessel összezárnai nem tanácsos, így egy újabb ház felállításáról döntöttek. Ez a több forrás által *Sekret-Huysnak* nevezett intézet 1603-ban nyitotta meg kapuit, mint a fiatalkorúak külön háza, csatlakozva a férfiak intézetéhez, a zárdaépülethez, de annak falain kívül.

Holland mintára jöttek létre fenyítőházak német földön, pl.: Brémában 1609-ben, Hamburgban 1604-ben, Nürnbergben 1670-ben stb. A XVIII. században már körülbelül 60 ilyen típusú intézet működött Németországban. Németalföldön és egyes német városokban ezzel egyidőben létesítették az első árvaházakat, szegényházakat, kórházakat. Érlelődtek tehát annak anyagi feltételei, hogy a szociális problémákat, beleértve a bűnözést is, a fennálló társadalom életviszonyaihoz képest humánus módon szervezzék meg.

6.3. A polgári jogállam központi büntetése: a szabadságvesztés

A hűbéri rendszerben uralkodó halál- és testcsonkító büntetések helyett szinte magától értetődően adódott az új, egyénre szabott büntetés: a szabadságtól való megfosztás. Ugyanígy adódott a bezártságban töltött idő tartamának kitöltése is: a feudális, születési előjogok tétlenségével, haszontalanságával szemben a polgári sérénység, a munka tiszteletére való kényszerítés.

Kialakultak a szabadságvesztés végrehajtásának különböző formái: a kényszermunka, fegyház, fogság (várfogság), és az új büntetési nem alapeszméi:

- a társadalom biztonsága érdekében alkalmazott ártalmatlanná tétel,
- a társadalomtól történő teljes elszigetelés,
- a munkakényszer,
- a javítás
- a súlyosabb és enyhébb jellegű büntettek különböző kezelésére irányuló osztályozás.

Ezekből az elemekből jött létre a XIX. századra jellemző szabadságvesztés-büntetés és annak intézménye: *a börtön*. Ennek első megjelenése a németalföldi Gand városában 1775-ben felépített 8 ágú csillagbörtön, ahol az elítéltek osztályozás mellett nappal közhasznú munkákon közösen dolgoztak, éjjel pedig magánzárkákban helyezték el. Hasonló elvek alapján működött a IX. Kelemen pápa által 1735-ben létrehozott javítóintézet fiatal bűnelkövetők részére San Michele-ben. Hosszú ideig ez volt Európa mintabörtöne. Az európai börtönök túlnyomó többségét azonban a középkori embertelenség, az elítéltek válogatás nélküli összezárása, egészségügyi és anyagi ellátatlansága jellemezte.

A börtönügy fejlődése valójában csak a XVIII. század végén, a XIX. század elején indult meg. Ebben úttörő szerepe volt Angliának, nem utolsósorban *J. Howard* (1726-1790) munkásságának. Howard 1755-ben Portugália felé hajózva francia hadifogságba került, így saját maga tapasztalta a korabeli börtönök rettenetes állapotát. Fogsága idején – a bresti erődben – volt olyan nap, amikor a foglyok közül 37-en haltak meg az élelmezés és egészségügyi ellátás hiánya következtében. Kiszabadulva életét a börtönügy megreformálásának szentelte. 1777-ben megjelent könyve száraz, de megdöbbentő leírást nyújt a korabeli börtönök helyzetéről Angliában és néhány más külföldi államban (*The state of prisons in England and an account of some foreign prisons*. London, 1777). Reformelképzeléseinek alapeszméje: *az elítéltek – férfiak és nők, felnőttek és gyermekek – egymástól való elkülönítése, ésszerű anyagi ellátás és börtönegészségügy, kötelező munkavégzés, az elítéltek erkölcsi javítása*. Javaslaiban nem nehéz felismerni a németalföldi börtönviszonyok tanulságait. Munkájának jelentősége az, hogy az európai kormányok és szakemberek figyelmét a börtönviszonyokra irányította. Bebizonyította, hogy az elítéltek elhelyezése, egészségi állapotuk megóvása, és a velük való bánásmód elveinek kialakítása az állam közvetlen feladatai közé tartozik.

Howard fellépésének meg is volt a kívánt eredménye. Irodalmi agitációjának és közéleti tevékenységének eredményeként az angol parlament 1773-ban törvényt fogadott el a börtönegészségügyről, 1774-ben a börtönfelügyelők visszaéléseinek meggátolásáról és 1779-ben a szabadságvesztésről, amelyet magánelzárással és

kemény munkával rendelt végrehajtani. Ezekkel a törvényi rendelkezésekkel a fenytő-javító szabadságvesztés gondolata határozott és intézményesített formát öltött. Howard jelszava: „*tegyétek az embereket szorgalmassá és becsületesek lesznek*” – a polgári börtönügyi program alapjává vált.

A tökéletes börtönrendszer keresésének (fél)évszázada

A XIX. század elején Nyugat-Európában a polgári büntető jogrendszerek létrejöttével elméleti és gyakorlati téren egyaránt a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának módja került a figyelem középpontjába. A XIX. század elején a börtönügy fejlődésében a fő szerepet társadalmi-történeti okoknál, a társadalom gazdasági fejlettségi, pénzügyi lehetőségei, kulturális szintje, s nem utolsósorban bűnözési viszonyainál fogva az Észak-Amerikai Egyesült Államok és Anglia veszi át. A gyakorlatot a különböző elméleti alapokból kiinduló kísérletezés jellemzi. A cél: az elítéltek megjavítását biztosító, ún. penitenciárius börtönrendszer létrehozása. Elméleti viták, könyvtára tehető irodalom és mindenekelőtt a gyakorlati tapasztalatok alapján különböző börtönrendszerek jöttek létre. Ezek a rendszerek felölelték a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának módjára vonatkozó elveken felül a börtönépítészet, a börtönegészségügy, a rabmunkáltatás és rabnevelés kérdéseit is. Ennek megfelelően – egyetértve a magyar irodalomban uralkodónak tekinthető állásponttal – a következő *börtönrendszereket* tartjuk számon:

- a) a magánelzárás rendszerét,
- b) a hallgatási rendszert, és
- c) a fokozatos rendszert,

a) A magánelzárás vagy philadelphiai rendszer

Az elítéltek munka általi megjavításának gondolata – mint láttuk – Európában született. A holland, angol stb. dologházak, javítóintézetek munkáltatási rendszerét a keresztény vallásos felfogás jegyében létrehozott egyházi intézmények próbálták összekapcsolni az elítéltek erkölcsi nevelésének, megjavításának gondolatával. Ezek az elképzelések jó talajra találtak a XIX. század elején az Amerikai Egyesült Államokban, elsősorban a puritán hagyományokkal rendelkező Pennsylvania államban. Több sikertelen kísérlet után itt alakult ki a *magánelzárás rendszere*, vagy keletkezési helyéről elnevezve a philadelphiai rendszer. A rendszer alapeszméje a kvéker vallásos felfogásnak megfelelően az elítéltek *teljes elkülönítése a szabadságvesztés-büntetés egész tartamára*, hogy ily módon teremtsék meg az elítélt magába szállásának, vezeklésének, végső soron erkölcsi megjavulásának lehetőségét. Ennek a célnak rendelték alá a börtön *építészeti megoldását* is. Az 1828-ban felépített Keleti Börtön (Eastern Penitentiary) építészeti megoldását tekintve 7 szárnyú csillagbörtön, amely 586 magánzárkát foglal magában. Ez a máig is létező csillagbörtön prototípusa, amelyet rövidesen követett Londonban a Millbank-i börtön, majd hasonló intézeteket létesítettek Nyugat-Európában. Az épületet korszerű higiénia (fűtés, vízellátás, szellőztetés stb.) és végletekig vitt elszigetelés jellemezte.

A korabeli kritika teljes joggal mutatott rá arra, hogy az építkezési mód rendkívül költséges volta – például az elítéltek kötelező napi sétájukat a külön-külön elkerített, minden cellához külön tartozó sétálóudvaron végezték – mellett a végtelenségig vitt elszigetelés és magány ellentétes az emberi természettel, s nemhogy erkölcsi megjavulást, hanem testi-lelki elkorcsosulást eredményez. Bár a korabeli szakemberek az amerikai intézmény csodájára jártak, és elvileg helyeselték a teljes magánelzárás rendszerét, gyakorlatilag azonban rövidesen világossá vált, hogy az elítéltek ilyen mértékű elszigetelése nem hozza meg a kívánt eredményt, emellett gazdaságtalan is, mivel nem teszi lehetővé a rabok jövedelmező munkáltatását. Az eredeti elképzelést, az ún. magányrendszert a későbbiekben a cellákban végzendő munkáltatással enyhítették.

Belgiumban, ahol a század közepén a philadelphiai rendszert vezették be, a magány borzalmát a cellákban végzendő munkával és a börtönigazgató, illetve a börtönlelkész időszakos látogatásával próbálták enyhíteni (az irodalomban ezt többen a magányrendszerrel szemben elkülönítési vagy magánelzárási rendszernek nevezik).

b) A hallgatási vagy auburni rendszer

A magánelzárás rendszerével párhuzamosan a New York állambeli Auburnban felépített börtön kísérte meg az elkülönítés és a közös munkáltatás elvének összekapcsolását. Az építészeti megoldás lényegében változatlan maradt, azonban a büntetés-végrehajtás rendjét az *éjjeli magánelzárás és a nappal közösen végzett*, produktív jellegű munka határozta meg. A végrehajtás célja – a vallásos felfogásnak megfelelően – itt is az elítéltek erkölcsi megjavítása volt. Ennek érdekében az elítéltek egymástól való elszigetelését oly módon kísérelték meg keresztülvinni, hogy a nappali közös munka során bevezették a teljes hallgatást. A fizikai elkülönítéssel szemben a pszichikai, erkölcsi elkülönítés szükségességét hangsúlyozták. A *beszédtilalom*nak csak embertelenül szigorú rendszabályokkal lehetett érvényt szerezni. A korabeli börtönstatisztika beszámol arról, hogy a munka produktivitása és jövedelmezősége valóban jól alakult – az intézmény gazdaságilag fenntartotta önmagát –, a teljes hallgatást azonban csak a naponként megismétlődő korbácsolással és más testi fenytéssel tudták biztosítani.

Az európai szakirodalom és a gyakorlati szakemberek az auburni rendszerből elutasították a teljes hallgatást, de általában elfogadták az *éjjeli elkülönítés és a nappali közös munkáltatás elvét*. Az európai kontinens a XIX. század közepén többé-kevésbé ezt a rendszer vette át – az építészeti megoldás költségessége miatt nem töretlenül – és fejlesztette tovább az elítéltek osztályozásának gyakorlatával. A század közepén ez a rendszer vált az új börtönök modelljévé Angliában, Németországban, stb.

Az auburni rendszer elterjedésével párhuzamosan Közép-Európában a közös munkáltatás és a teljes vagy következtlenül keresztülvitt éjjeli elkülönítés mellett az elítéltek *osztályozásával* kísérleteztek. A genfi, a müncheni börtönök az elítéltek különböző osztályait alakították ki, ezekbe a munkateljesítmény és a magatartás alapján kerülhettek az elítéltek. A munkateljesítményt és a magatartást különböző

jegyekkel, osztályzatokkal mérték, ennek folytán az irodalom az osztályrendszert jegyrendszernek is nevezi. A modell a 3 fokozatú osztályozás volt, amelynél a befogadásra kerülő elítélt büntetésének végrehajtását a középső osztályban kezdte meg és munkateljesítménye, későbbi magatartása alapján kerülhetett a jobb anyagi ellátást, több kedvezményt biztosító első osztályba, vagy ellenkező esetben a szigorúbb harmadik osztályba. Ebben a rendszerben tehát már megjelentek a *fokozatosság* (progresszivitás) elemei is. A genfi és a müncheni börtönök gyakorlatát azonban sokan támadták, főleg a drasztikus fegyelmezési eszközök és az elítéltek körében meghonosított besúgórendszer miatt.

c) A fokozatos vagy progresszív rendszer

A XIX. század második felében a börtönügyi szakemberek körében általánossá vált az a felismerés, hogy abszolút, önmagában véve jó börtönrendszer nem létezik, ezért az ideális börtönrendszer megteremtése helyett arra kell törekedni, hogy – figyelembe véve a gazdasági lehetőségeket, kulturális és egyéb tényezőket –, az adott országban a nemzetközi tapasztalatok ésszerű felhasználásával létrehozott intézmények jöjjenek létre. Az új felfogás a büntetési célokat illetően mindinkább elszakadt a klasszikus büntetőjogi iskola büntetéstánától és utilitarista szempontokat helyezett előtérbe. A fokozatos, vagy progresszív rendszer (progressiv system) Angliában alakult ki, ahol e rendszer elemei nem átgondolt elméleti megfontolás, hanem inkább gyakorlati okokra visszavezethető, lassú fejlődés eredményeként jöttek létre. Angliában már a XVIII. század közepén rendszerré vált, hogy a hosszabb időre elítélteket közmunkákkal foglalkoztatták, vagy az anyaországban a különböző közmunka-börtönökben (public works-prison), vagy a gyarmatokon, odaszállításuk után. Mindez feltételezte az elítéltszállítmányok összegyűjtését, és bizonyos ideig tartó fogva tartását elszállításuk előtt. Így alakult ki az a gyakorlat, hogy a szabadságvesztésre ítéltet elszállításuk előtt 18 hónapot magánzárkában – vagy a kikötőkben horgonyzó, forgalomból kivont régi hajók zárkáiban – töltötték le. Ezt követte elszállításuk a gyarmatokra vagy az anyaországbeli börtönökbe. A gyarmatokra transzportált elítéltek szabadságvesztés-büntetésének egy részét a kormányzó jó munkateljesítmény és magatartás esetén kedvezményként feltételesen elengedte (Ticket of leave) azzal a feltétellel, hogy a gyarmatokon szabad emberként letelepednek; Angliába halálbüntetés terhe mellett nem térhettek vissza. Így alakult ki a *feltételes szabadságra bocsátás* intézménye.

1857-ben Anglia megszüntette a transzportációt, az elítéltek Ausztráliában való elszállítását – ez a lehetőség Észak-Amerikában az USA önállóvá válásával már korábban megszűnt – és a törvény elfogadta a szabadságvesztés *fokozatos végrehajtásának elvét*.

A végrehajtás három szakasza:

- a magánelzárás,
- az éjjeli elkülönítés és a nappali közös munkáltatás és
- a feltételes szabadságra bocsátás.

A fokozatos végrehajtás szerint az elítéltek 9 hónapot kötelesek magánzárkában tölteni, majd olyan börtönbe kerülnek át, ahol a nappali közös munkát az éjjeli szí-

gorú elkülönítés követi, és kedvező magatartásuk esetén szabadságvesztésük háromnegyed részének kitöltése után a feltételes szabadságra bocsátás kedvezményében részesülhetnek. A rendszer alapja tehát az *öntevékenység és az önsegítés útján történő javulás eszméje*. Az európai kontinensen a XIX. század végén a legtöbb állam a fokozatos rendszert vette át, néhol kiegészítve az osztály- vagy jegyrendszerrel. Ennek alapján kezdett kialakulni az elítéltek különböző osztályokba (visszaszök, alkalmi büntetettek stb.) sorolásának a gyakorlata is.

Az ír fokozatos rendszer megteremtése Walter Crofton börtönügyi főfelügyelő nevéhez fűződik, aki a XIX. század második felében Írország börtöneit igazgatta. Crofton a szabadságvesztést alapjában a fokozatos rendszer szerint hajtotta végre, két lényeges eltéréssel. Az egyik: rendkívül differenciált, 5 osztályú jegyrendszert vezetett be. Ezzel mérték az elítéltek napi munkateljesítményét és magatartását; megfelelő jegyekkel jutalmazták érte őket. A jegyek alapján kerülhetett az elítélteket az öt osztály valamelyikébe. A másik eltérés: bevezette negyedik fokozatként az ún. *közvetítő intézetet* (intermediate prison). A közvetítő intézet alapeszméje abból a gyakorlati tapasztalatból eredt, hogy a hosszú évekre elítéltek szabaduláskor nincsenek felkészülve a szabad élet viszonyaira. A börtön szigorú fegyelme, napi beosztása leszoktatja őket a mindennapi élethez szükséges önálló cselekvésről és felelősségvállalásról (az ún. társadalmi tériszony problémája). Ennek kiküszöbölésére az öt osztályon végigment és büntetésük kétharmadát kitöltött, feltételes szabadságra bocsátható elítéltek köréből Crofton külön csoportot szervezett, és őket a börtön falain kívül, laza őrizet mellett, mezőgazdasági jellegű intézményben helyezte el, ahol az elítéltek termelőmunkájukat már csaknem teljesen a szabad élet viszonyai között folytathatták. Munkájukért bért kaptak, a telepet rövid időre elhagyhatták, külön oktatásban részesültek stb. Röviden szólva: *a közvetítő intézet feladata az elítéltek felkészítése a szabadulásra és hozzászoktatásuk a szabad élet viszonyaihoz*. Bár az intézmény bevált, kezdeményezőjének halála után mégis megszűnt Írországban. A közvetítő intézet gondolata azonban a börtönügyi szakirodalomban fennmaradt, és a későbbiekben számos új kezdeményezést inspirált. Ez az intézmény tekinthető a ma jól ismert nyílt vagy félig nyílt intézmények ősének.

Összefoglalóan: a börtönrendszerek történeti fejlődésében az elvek sohasem válóultak meg tisztán, töretlenül. Azonos elvek más társadalmi, gazdasági, kulturális környezetben másképpen realizálódtak. Emellett az adott kor intézményeire és gyakorlatára mindig rányomta bélyegét a börtönrendszerek múltja, a gyakorlatba jól-rosszul átment hagyományok súlya. Egy amerikai szakíró a XIX. század végén találóan jegyezte meg, hogy „Mint minden növekvőben levő társadalmi intézmény, a börtön is különböző időkből és helyekről származó kulturális elemek tarkabarka szötte... Nincs egyetlen olyan pönológiai elmélet, amelyről azt lehetne mondani, hogy bármikor is az lett volna a börtön fejlődésének vezérfonala. A mai börtönigazgató olyan pönológiai rongyszötte boldogtalan örököse, amelynek egyes darabjai vallási hiedelmek, népi dogmák, humanitárius érzelmek, katonai hagyományok, tudományos elméletek és adminisztratív célszerűségek maradványai...”

A XVII-XVIII. század fordulója megteremtette az *önálló börtönépítészetet*. Azt a börtönarchitektúrát, amely immáron megszabadulva egyházi építészeti kötöttsé-

geitől, alárendelhetette a tervezést a büntetés-végrehajtás éppen aktuális céljainak. A legfontosabb eredmény a későbbi „csillagszárnyakká” váló, külső vagy belső zárkasoros börtönépületek modelljének kialakulása, majd ezek bekapcsolása egy csillagszerű elhelyezésű modellbe. A központi udvar szerepe megmaradt a kolostor-építkezésekből, ez azonban a korábbi közös tevékenység helyéből egyre inkább a központi ellenőrzés és az elosztás centrumává vált.

A XVIII-XIX. század a büntetés-végrehajtásban kettős forradalmat hozott. Gyökeres változás állt be a büntetési elméletek és a börtönügy kapcsolatában és új törekvések jelentek meg a börtönépítészetben. Az utóbbi lényege az ún. panoptikus felfogás bevitele az intézetépítésbe. Az így épített intézetek alapelve, hogy valamennyi zárka az épület középpontjában elhelyezett megfigyelési pontból tökéletesen áttekinthető. Ez a börtönügyben *Jeremy Bentham* nevéhez fűződő újítás az építészetben korábban sem volt ismeretlen. Miként arra *Michel Foucault* felhívta a figyelmet, Bentham terveit – jóllehet ő erre sohasem hivatkozott – több hasonló építkezés előzte meg. Így példának okáért a király szalonja egy nyolcszögletű pavilon volt, amelyből minden irányba ablakok nyíltak az elkerített, trapéz alakú udvarra, ahol különféle állatokat helyeztek el, tehát valamennyi állatot innen szemügyre lehetett venni. Ugyanilyen szellemben kórházat is terveztek. Ezzel elérkeztünk az egyetemes intézmények kérdéséhez. A rendkívüli hasonlóság, az azonos funkcionális feladatok, a komplex ellátás, a belső szabályok kötelező érvényű rendszere kifejezetten egységesítette, általánosította a berendezkedés és építkezés elveit. *Jeremy Bentham* 1787-ben megjelent terve (*Panopticon or the Inspection House*) ugyancsak általános ajánlást tartalmazott: egyaránt alkalmasnak vélte börtönnek, tébolydának, koldus- és szegényháznak. Az emeletenként körben elhelyezett huszonnégy-huszonnégy zárka építészetileg legfontosabb vonása volt az átláthatóság és az ellenőrizhetőség.

Bentham panoptikonját hazájában soha nem építették föl ugyan, de Amerikában (1797) és Hollandiában (XIX. sz.) több, kör alaprajzú börtön is épült, amelyek még napjainkban is használatosak. E szisztéma egyik elterjedt modellje volt az ún. *rotunda rendszer*, melyet leginkább egy cirkuszhoz lehet hasonlítani. A magánzárkák hatalmas ívben futnak körbe több emeleten, a cellákat függőfolyosón lehet megközelíteni, az építmény középpontjában kialakított emelvény a személyzet ellenőrzési pontja, valamint az oltár helye. Az épületet óriási kupola borítja. Egészségügyi szempontból a levegőzés megfelelő, a cellák, mivel külső falra nyílnak, világosak. E világosság és fény az őrszemélyzetnek teljes betekintést nyújt a rab cellájába. Mintegy átvilágítja azt, a szűrt háttérfényben a rab teljes mozgása az ajtórácson keresztül nyomon követhető. Ez a megoldás feloldja a magánzárkák és a közös ceremóniák problémáját, mert a fókuszban elhelyezett oltárnál úgy lehetett misét celebrálni, hogy egyetlen elítéltnak sem kellett elhagynia a cellát. Ugyanez vonatkozik az oktatásra is. Legfőbb gyengéje viszont a drága építkezés és az óriási, kihasználatlan térség. De az intézkedéshez szükséges gyorsaság is akadályt szenved, hiszen a középpontból a cellákat nem lehet közvetlenül megközelíteni, csupán körben, a lépcsőházakon és a függőfolyosókon át.

A szögletes és körforma összeegyeztetésére tett kísérletek eredményeként bukant föl az *X-épület* megoldása. A keresztezett folyosók építészeti elgondolása a

panoptikon fókuszos elrendezését egyesítette a zárkasoros épületblokkok tömbjeivel. Jellemző módon ismét az általános intézmény irányából közelítettek az építések. Az 1808-ban megjelent angol elmebetegtörvény követelményei szerint a szellemileg zavarodottak elhelyezésénél ugyanúgy az emberiességi szempontokat kellett érvényesíteni, mint a börtönügyi reformoknál. Ekkortájt épült föl Glasgowban W. Stark irányítása mellett egy háromemeletes, négyágú „csillag”. 1819-ben tette közzé Bevas hatszárnyas, 150 férőhelyes zárkarendszerű tébolyda-tervezetét, melyet a londoni elmebetegeknek szánt. A zárkasoros, fókuszban összefutó két, egymástól elzárt szárnyat a központi épület fogta össze. Ez a megoldás a korábbiakhoz hasonlóan lehetővé tette a jó áttekintést. Bevans tervezete nagy hatással volt az 1823-ban épített philadelphiai Eastern Penitentiary építészeti megoldásaira.

Az ún. *csillagrendszer* a panoptikus megoldás rotunda rendszerű architekturális fogyatékoságaira keresett orvoslást. A csillagrendszer a panoptikus elgondolás és a külső zárkarendszer egyesítéséből született. Lényege a fókuszban elhelyezett megfigyelőpontba becsatlakozó szárnyak csillagrendszerű együttese. Ezekben kétoldalt futottak a zárkák és a középső folyosó összeköttetésében állt az őrszemélyzet szolgálati helye. E csillagszárnyak a felépült intézetek tapasztalatai szerint lehettek emeletesek, párhuzamos falúak vagy enyhén szélesedők. Könnyen csatlakozhat így akár 7 szárny is egymáshoz. (Cubitt, a taposómalom feltalálója egyenesen 14 szárnyas csillagot tervezett 400 elítélt elhelyezésére.) A világ börtönépítészetében ez a csillagrendszer aratta a legnagyobb sikert. Azokat a csillagszerű fegyintézeteket, amelyek a teljes magánrendszer szellemében épültek, kis, ugyancsak csillagszerű sétálóudvarok színesítik. E megoldás megakadályozza, hogy séta közben a fegyencek találkozzanak egymással. Az ún. *vegyes rendszerű börtönökben* is szívesen alkalmazták a csillagrendszert. Ilyen esetekben az egyik szárnyba a magánzárkák, a másikba pedig hálótermek, megint máshová a munkatermek kerültek.

A különféle kísérletek idővel kialakították a legelőnyösebb építési modellek paramétereit, amelyekből lassan összeállt a börtönépítkezéssel szemben támasztott (építészeti) követelmények katalógusa. Az újonnan létesülő büntetés-végrehajtási intézetek számára a szakirodalom a legkedvezőbbnek egy közepes nagyságú város közellétét találta, amely például a munkáltatás kihelyezett feltételeit, a kereskedelmi és beszerzési lehetőségeket biztosítja lehetőleg úgy, hogy az intézet valamely vasútvonal mellett fekvődjön. Másfelől fontos az egészséges környezet, a tiszta ivóvíz, a jó széljárás. Maga az intézet – ez az egyöntetűen kialakított álláspont a XIX. század második felére – férfi fegyház esetében 200 és 500 fő közötti, nőknél 100 fősnél nem lehet nagyobb.

A külső megjelenésre vonatkozóan elfogadottá vált az az elgondolás, hogy legyen egyszerű, biztonságos, hivalkodásmentes. Korábban ugyanis a börtönök és fegyintézetek meglehetősen drágán épültek, jelentős részévé váltak környezetüknek, így a tervezők is szerették volna emlékezetessé tenni tevékenységüket. Különféle stílusban tervezett és épített, cicomázott fegyintézeteket hagytak az utókorra. E tervek azt is bizonyítják, hogy alapelv lett a börtönök építésénél az intézet külső hasonlítása más középületekhez. A büntetés-végrehajtási intézetek külső kialakítá-

sának elvei szerint a legcélszerűbbnek a háromszárnyas magánzárkarendszer lát-szott, hiszen így a zárkákba elegendő levegő és fény jut. Emellett követelményként fogalmazták meg a kor építészei, hogy a három szárnyat csatlakoztató hivatali épü-letnek északnyugatra vagy délkeletre kell néznie szintén a napfény igénye miatt. Törekedtek arra, hogy a szárnyak mindegyikét egységes, belátható tér kösse össze a központi teremmel (a megfigyelőponttal). Az emeletek nem lehettek egymástól elzárva, hanem lehetőleg a padlótól a tetőig nyitott, egységes teret alkottak, így a földszinti cellák a folyosóról, a többiek (az emeletiek) a függőfolyosóról nyíltak. Természetesen minden szárnyból folyosó vezet az őrség helyiségéig. A földszinti folyosó (tehát a szemben lévő cellák közötti távolság) ideális esetben 4-4,5 méter, a függőfolyosóké 90 centiméter. A folyosókon elhelyezhető cellák száma egy-egy oldalon nem kevesebb 18-nál, és nem több 22-nél, így egy-egy szint celláinak szá-ma 36 és 42 között mozog. A zárkákra megállapított szakmai méretek a követke-zők: éjjel-nappali elzárásnál szükséges a közel 25 m³-es légtér, legalább 2,2 méter széles, 3,8 méter hosszú és közepén 3 méter magas zárka. A csak éjszakai haszná-latú cellánál elegendőnek látszik (de egyben szükséges is) 16 m³. A zárkaablak legalább egy négyzetméternyi, az ajtónyílás optimális mérete 1,90x0,75 méter. Be-rendezési kívánalom, hogy legyen az egyik belső sarokban árnyékszék, asztalka, amelyen a fogoly könyvei, élelme, evőeszköze kényelmesen elfér. Legyen lehajtha-tó vagy állandó fekhely, esetleg szék. Gondoskodni kell központi fűtésről (víz vagy gőzrendszerű, esetleg légbefűvő szisztéma szerint). Ez utóbbit azért kedvelték job-ban, mert nem volt hozzá szükség a rabok kommunikációját megkönnyítő vascső-rendszerre.

Ez az ideális kép persze korántsem jelentette, hogy mindenütt ilyen vagy akár csak hasonló körülményeket teremtettek. Ez csupán a büntetés-végrehajtás tudományszegély tapasztalatokon érlelt eszmei modellje, amelyet leginkább az ún. min-tabörtönökben valósítottak meg. A XIX. század első kétharmada a büntetőjogi tu-dományszegélyban egyfajta eszményi büntetés-végrehajtási rendszer keresésével telt el, nem maradt el tehát ennek architektúrális következménye sem. A szakemberek hitték, hogy létezik optimális rezsím és létezik ennek megfelelő építészeti megol-dás, vagy valamiféle megváltó elv vagy eszme, amelyre a börtönök rendjét építeni lehet.

A kísérletezések startlövését a büntetési elméletek kibontakozása adta meg. A javítás gondolatának felerősítése a büntetőjogban döntő lökést adott a végrehajtási szakembereknek. A kialakított rendszerek nem voltak újak, csak következetesek és összehangoltak. A börtönügy múltjában és a vallásos gondolkodásban gyökerező első szisztémák kiépítésénél erősebb volt az elmélet, mint a gyakorlat befolyása. Erősebb és közvetlenebb hatás a *philadelphiai rendszernél* volt tapasztalható, ahol a bünbánat magányos elmélkedések útján történő elérése inspirálta a teljes magány megvalósítását, a totális elszigetelés szisztémáját. Ennek elvi és építészeti előzmé-nyeit jelentette a karthauzi rend szerzetessége, a kvékermozgalom megvilágosodás-keresése, puritanizmusa, valamint San Filippo börtönének megoldásai. A vele pár-huzamosan kibontakozó auburni rezsím a fizikai magány helyébe a pszichikai ma-gányt állította. A csupán éjszakára elkülönített rabok egymás közötti kommuniká-

cióját napközben munkakényszerrel és kemény testi fegyelmezővel akadályozták meg.

A rendszer elvei szerint napközben „javító” munkáltatás folyt. Ennek a modellnek előzménye az 1735-ben megnyílt római San Michele, a gandí és cellei fogházak rendszere. Mindkét szisztéma a feudális carcer tagadásából született. Míg a philadelphiai megoldás formailag és tartalmilag is következetesen tagadta a történelmi börtönt, az auburni a tartalomra koncentrálna a formát kevésbé érintette.

A túlzottan eszmei indíttatású rendszerek hamarosan megfeneklettek a gyakorlat problémáin. A philadelphiai kísérlet még a XVIII. és XIX. század fordulóján zátonyra futott: már a philadelphiai mintabörtönök sem a tiszta magánrendszer (vagyis magánszisztéma) jegyében épültek. Az auburni elgondolás pedig terjedésével a legfontosabb megkülönböztető sajátosságát veszítette el, a hallgatás kötelezettségét. Így a kísérletező Európa már a gyakorlat által módosított rendszereket honosította meg, amelyeket tökéletesíteni igyekezett.

A kormányokon uralkodó haszonelvűség, a gazdaságossági szemlélet megtörése mindenképpen nehéz feladatnak bizonyult, pedig *a börtönügyi tudomány – különösen a múlt század utolsó harmadában – sokat tett a javító, nemesítő célzatú munkáltatás elfogadtatásáért*. Sajnos a törvényhozásban sem talált meghallgatásra a legtöbb javaslat, legfeljebb azok, amelyek a büntetés-végrehajtásra fordítandó közpénzek csökkentését ajánlották. Mégis rendkívül sokat köszönhet az utókor ennek a szakmai-tudományos nekibuzdulásnak. A viták során különösen a nemzetközi kongresszusok ajánlásaiban máig ható érvennyel tárták fel és rendszereztek a munkáltatás jellemzőit, s a benne rejlő lehetőségeket.

Álljon itt biznyságul, csupán címszavakban a századvég tudományának álláspontja a munka büntetés-végrehajtásban betöltött szerepéről:

- legyen javító-nevelő hatása, szoktasson rendes munkás életre;
- legyen „tanulságos”, azaz alkalmas szakmai jártasság szerzésére;
- legyen könnyen elsajátítható és produktív;
- legyen elsődlegesen izommunka, kivételesen szellemi munka, de semmi esetre se irodai munka;
- ne legyen káros és veszélyes az egészségre;
- ne legyen fárasztó, monoton, mechanikus;
- álljon összhangban a többi büntetés-végrehajtási céllal és lehetőséggel (pl.: az őrzésbiztonsággal és a helyi-területi adottságokkal).

Ez a munkáltatásról felrajzolt kép sok mindenben fedti a mai elképzeléseket, de legalább három ponton élesen eltér tőlük:

1. Régen a kézi, kézművesipari munkát részesítették előnyben (tekintettel a magánzárkára és a szabadulás utáni boldogulásra), ma a gépi, nagyüzemi munkamegosztáson alapuló termelést.

2. A múlt században még a tudományos körök is a szabad munkavállalóknál hosszabb (büntető jellegű, 10-12 órás) munkaidőt javasoltak az elítéltek számára.

3. A XIX. század nagyobbik részében és a legtöbb országban egyáltalán nem díjazták a rabok munkáját, csak a század vége felé vált ismertté a munkajutalom, de még ekkor sem a teljesítményarányos munkabér.

6.4. A reform-büntetőjog hatása a szabadságvesztésre

A XIX-XX. század fordulójától a pozitívista kriminálpolitika, illetve a közvetítő iskola hatására megkettőződött a szabadságelvonással járó szankciók rendszere: a hagyományos szabadságvesztés-büntetés mellett az új kriminálpolitikai felfogás különösen a fiatalkorú, az elmebeteg és a szokásszerű, visszaeső bűnözőkkel szembeni új típusú intézmények kialakítását igényelte. Gyakorlatának kialakításában a fiatalkorúak tekintetében az angolszász államok, a közveszélyes bűnözők tekintetében pedig egyes nyugat-európai államok jártak az élen. A jogi megoldást illetően mindez az ún. *relatív határozatlan büntetés rendszerét* jelenti. Ennek lényege, hogy a bűncselekményre irányadó büntetés (biztonsági intézkedés) nemét és mértékét ugyan a törvény határozza meg, de az adott esetben alkalmazandó intézkedés tényleges mértéke a büntetés-végrehajtási szervektől, tehát nem bírói, hanem közigazgatási szervtől függ. A bíróság közreműködése abból áll, hogy az esetleges alternatív büntetési tételek közül meghatározza az adott esetre vonatkozó büntetés (intézkedés) nemét vagy legfeljebb annak legkisebb mértékét.

A hagyományos szabadságvesztés-büntetés végrehajtását áttekintve megállapíthatjuk, hogy ez nagyobb formai újítások nélkül történt, ha a büntetés-végrehajtó intézetek külső megjelenését, a falakat, a rácsokat vesszük szemügyre. Ám a börtönök belső világa, ha lassan is, de történetének egyik legjelentősebb változásán ment át. A pozitivisták – szűk szakmai körben terjedő – eszméi csak fuvallatként érintették, a közvetítő iskola jogszabályokba foglalt tanai viszont már teljesen átjárták, felfrissítették a fegyintézetek áporodott levegőjét. A célt önmagában hordó – így ezt pusztán fogantatásával nyomban elérő – megtorlás háttérbe szorult, és helyébe vagy legalábbis mellé, a szó igazi értelmében felfogott egyéni megelőzés céljátételezése nyomult.

Kibővült a börtönügyi szakemberek köre: a jogászok mellé felsorakoztak a különböző társadalomtudományok képviselői, hisz újra kellett gondolni a börtön belsőépítészeti problémáitól kezdve az étkeztetés, az egészségügy, a munka- és szabadidős tevékenység, az erkölcsi jobbítás kérdésén át az általános és szakmai kérdésekig sok mindent. Nem volt robbanásszerű ez a változás, lépésről-lépésre haladt előre a börtönügyi gondolkodás. Az egyéniesített büntetés-végrehajtás sikerének zálogát a megjavítási, átnevelési tevékenységben lelték fel. Ezen belül beszéltek munkára nevelésről, értelmi, erkölcsi és testi nevelésről. A modern börtönügy egyik legfontosabb sarktételeivé vált, hogy az elítélteket a büntetés időtartama alatt – kivétel nélkül és rendszeresen – hasznos munkával kell foglalkoztatni. Ez elengedhetetlen a rabok testi és szellemi egészségének fenntartása, erkölcsének javítása, valamint fegyelmezése szempontjából ugyanúgy, mint gazdasági okokból. A meghirdetett elv rendkívül szépen hangzott – ma sem lehetne különbül megfogal-

mazni –, de megvalósítása igencsak csökevényesre sikeredett. Feloldhatatlannak tűnt egy magánvállalkozói versenyre alapozott gazdaságban a rab- és a szabadmunka értéke között feszülő ellentét.

Az új típusú intézmények gyakorlati kialakításával a századforduló táján az Egyesült Államok és egyes nyugat-európai államok több intézménnyel kísérleteztek. Ennek során jött létre a zömében angolszász tapasztalatokra épült *javítóintézetek* rendszere és a kifejezetten biztonsági intézkedésként szolgáló *dologházak* különböző típusai (ez utóbbiak bemutatása a munkabüntetések fejezetben).

A fiatalkorú bűnelkövetők javító nevelésének gondolata Nyugat-Európában már a XVI-XVIII. században felbukkant. Németföldön, majd a Hansa-városokban speciális intézetek alakultak a fiatalkorú bűnözők, illetve a szülők kívánságára nevelés céljából elhelyezett fiatalkorúak befogadására. Hasonló jellegű intézmény volt a Rómában 1735-ben XI. Kelemen pápa által alapított San-Michele javítóintézet. „Hiábavaló a gonoszokat büntetéssel sújtani, ha nem javítjuk meg őket fegyelmezővel” – jelezte az épület homlokzatára írt mondat az intézet célját.

Európában a klasszikus büntetőjogi iskola alapján álló büntetési rendszerek a XIX. században nem fordítottak kellő figyelmet a fiatalkorú bűnelkövetőkre. Sok helyen, pl.: Angliában, a büntetőjogi vétőképesség alsó korhatárát sem határozták meg, legfeljebb a szabadságvesztés-büntetés tartamát mérsékeltek a fiatal korra tekintettel. A fiatalkorúakat a büntetés-végrehajtás során nem különítették el a felnőtt korúaktól, azonos volt velük szemben a szabadságvesztés végrehajtási módja is. A rendszernek ezt a merevségét néhol – pl.: Hollandiában – vallásos és emberbaráti intézmények mérsékeltek; az erkölcsi züllés veszélyének kitett fiatalkorúakat (rendszerint a szülők kérésére) zárt jellegű intézetekben, szigorú munkával egybekötött nevelésben részesítették. A XIX. század elején az új kriminálpolitikai felfogás hatására a büntető törvényhozás figyelme egész Európában a fiatalkorú bűnelkövetőkre és azok megjavítására terelődött.

A fiatalkorúakkal szemben alkalmazott javítóintézet gyakorlata az amerikai és angol tapasztalatok nyomán terjedt el az európai kontinensen. *Amerikában* – az irodalom által elismerten – első formája az 1876-ben létesített *Elmira Reformatory*, amely a megtorlást, mint büntetési célt elutasította, és feladatául az *elítélt megjavítását*, értelmi és erkölcsi nevelését tekintette (javító rendszer). Ennek érdekében nagy súlyt helyezett az elítéltek szellemi és fizikai képességének, általános műveltségének fejlesztésére. Az intézetben – határozatlan tartamú ítélettel – a 16-30 év közötti bűnelkövetőket utalták be, ha szabadságvesztéssel még nem, vagy legfeljebb egy esetben volt büntetve.

A végrehajtás az *osztályrendszeren* alapult; ennek keretében az elítéltek előbb 3, majd 4 osztályon mehettek át. A két első osztály volt a legelőnyösebb, a harmadik közepes, a negyedik a szigorú rezsimű. Az intézetbe beutalt elítélt a harmadik, azaz a közepes osztályban kezdte, és innen kerülhetett jó magaviselet és bizonyos számú jegy megszerzése esetén a második osztályba, majd újabb 6 havi kiváló magaviselet esetén az első osztályba. Ellenkező esetben a negyedik osztályba került.

A javítás két fő tényezője a *munka és az oktatás* volt. A munkanemek hasznos iparágak: asztalos, kőműves, festő, gépész, lakatos, kertészeti munkák. Az ipari ki-

képzést testedzéseként katonai gyakorlatok egészítették ki. Rendkívül nagy súlyt helyeztek az általános kulturális ismeretek fejlesztésére. Az intézet tanítási rendszere az elemi oktatástól a középiskolai oktatásig terjedt. A szellemi képzést szolgálta a könyvtár és az intézet saját hetilapja.

Az elmirai javítórendszer lényegében az angol fokozatos rendszer továbbfejlesztése volt. A fokozatosság eszméjének gyakorlati megtestesülését jelentette, hogy a legelső osztály tagjai legalább 6 havi kitűnő magaviselet tanúsítása esetén, tekintet nélkül a törvényben megszabott büntetés leghosszabb tartamára, a feltételes szabadság kedvezményében részesültek. Ez a kedvezmény azonban nem volt azonos az Európában ismert feltételes szabadsággal, mert az teljes tartamára felügyeletet is jelentett, amelyet kirendelt pártfogó felügyelő (probation officer) gyakorolt.

Angliában már a XVIII. század végén, a XIX. század elején erős társadalmi érdeklődés kísérte a fiatalok bünelkövetők, az erkölcsileg romlott vagy veszélyeztetett fiatalok helyzetét. Magánkezdeményezésre különböző „farmiskolák”, javítóiskolák” jöttek létre, de átfogó állami intézkedésre csak a XX. század elején, az észak-amerikai (elmirai) tapasztalatok nyomán került sor 1908-ban. Ekkor állították fel az első javítóintézetet, a telephelyéről elnevezett *Borstal-intézetet*. A javítóintézetbe – határozatlan időre – a 16-21 éves korban levő, fegyházzal vagy fogházzal büntetendő cselekményt elkövetett fiatalok kerültek. Az intézeti nevelés legalább egy és legfeljebb három évig tartott. Az intézmény a büntetés-végrehajtási szervezet keretében működött ugyan, de alapvető újítása volt a börtönökre jellemző *szigorú őrizet mellőzése* és börtönfelügyelők helyett pedagógusok, ipari felügyelők és más polgári szakemberek foglalkoztatása.

Hasonló volt a fejlődés Belgiumban és Hollandiában is. Az európai javítóintézetek kialakulására a döntő hatást kétségtelenül az angol tapasztalatok gyakorolták; ezek nyomán terjedtek el a századforduló után a hasonló jellegű intézmények az egész kontinensen.

Későbbi jelentősége miatt kell szólnunk a *rabgyámolításról* (mai nevén az utógondozásról), mint a nemzetközi börtönügyi kongresszusok egyik témájáról. Az egyéni megelőzésre alapozott büntetőpolitikai megfontolások eljutottak annak felismeréséig, hogy a legtökéletesebb büntetés-végrehajtás sem tudja önmagában az elítéltet visszavezetni a társadalomba. Komoly fejlődésen ment keresztül ez a gondolat, amíg (az 1878-as stockholmi kongresszuson felvetett) rabgyámolításból (az 1930-as prágai kongresszus által megfogalmazott) állami feladat lett.

6.5. A XX. század börtön-modelljei

Röviddel a II. világháború után a nyugati országokban a korábbinál kedvezőbb társadalmi, politikai és gazdasági feltételek alakultak ki a *treatment ideológia* gyakorlati alkalmazására. Az érintett tudományok – főleg a pszichológia és a szociológia – képviselői nagy anyagi és erkölcsi támogatást kaptak elméleti tételeik bizonyításához és gyakorlati felhasználásához. A tradíciók és a jogrendszerek eltérő volta,

valamint a bűnözés különböző alakulása miatt országonként más és más módon változott meg az új elméleti tételek gyakorlatba való átültetése. Alapvetően azonban két nagy fejlődési tendencia bontakozott ki, az angolszász országoké és a kodifikált büntetőjoggal rendelkező európai tőkés országoké.

Az *Egyesült Államok* büntető felelősségrendszere szinte korlátlan lehetőséget biztosított a treatment ideológia alkalmazására. Ítélezési gyakorlata ugyanis nem kodifikált jogrendszeren, hanem precedenseken alapul. Így amikor a bűnelkövetők átnevelésének szükségessége és lehetősége felmerült, semmilyen jogi kötöttség sem akadályozta az elképzelések valóra váltását.

Az átnevelés szükségességének túlhangsúlyozásával és széles körű alkalmazásával már a 60-as évek elején a szabadságvesztés vált a büntetés uralkodó formájává. Abban a körben, ahol a nevelést fokozott mértékben tartották fontosnak – így a fiatalok bűnözők, a legsúlyosabb bűncselekményeket megvalósítók és a visszaesők körében – a büntetés általánosan alkalmazott formája a határozatlan tartamú szabadságvesztés lett. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az elvek gyakorlatban történő kísérleti megvalósítása a büntetés-végrehajtásban.

A kísérleti börtönök egész sora keletkezett az Egyesült Államokban kitűnően felszerelt pszichológiai laboratóriumokkal, korszerűen kialakított cellarendszerrel, sportolásra és a szabadidő kulturált eltöltésére alkalmas helyiségekkel. Sok börtönben tornaterem, uszoda, könyvtár, televízió, télikert állt az elítéltek rendelkezésére. Kikísérletezték az elítéltek szabad mozgásának korlátait, biztosították az egyéni továbbképzést, engedélyezték a korlátlan levelezést és a látogatók korlátlan fogadását. Az előbbiektől azonban a csoportos és egyéni terápia képezte a treatment legfontosabb részét. Ennek ellenére az első kísérletek után egy évtizeddel már mindenki a treatment ideológia csődjéről beszélt.

A válság jelei a 70-es évek elején már markánsan megmutakoztak. A bírálók szerint nem állt rendelkezésre egyértelmű bizonyíték arra, hogy a bűnelkövetés individuál-patológiai okokra vezethető vissza. Feltehető ugyan, hogy a bűnelkövetők egy jelentős részénél ilyen okok fennállnak, de nincs még olyan módszer, amellyel e jelenség diagnosztizálható lenne. Ha a diagnózis ilyen labilis és főleg intuíción alapul, akkor hogyan lehetne elvárni a treatment hatékonyságát? – tették fel a kérdést a bírálók. Ezen kívül a börtönből szabadultak bűnisméltésének igen jelentős aránya (40-60%) megkérdőjelezte az addigi büntetőpolitika helyességét. A legriasztóbb jelenség azonban az volt, hogy a szabadságvesztés határozatlan tartama és a növekvő bűnözés miatt szabadságvesztésre ítélték száma óriási mértékűvé duzzasztotta a börtönök népességét, az őrzés képtelen volt megbirkózni feladatával és egyre durvább eszközökhöz folyamodott. Az elítéltek többsége képtelen volt alkalmazkodni a megromlott börtönfeltételekhez, kisebb-nagyobb rendbontásokat, sztrájkokat és lázadásokat szervezett, hogy felhívja a közvélemény figyelmét helyzeté tarthatatlanságára. A börtönökben terjedő erőszak, az általánosan eluralkodó anarchia a történelemben soha nem látott méretű börtönlázadásokhoz vezetett. 1969-ben még 39 börtönlázadás volt az Egyesült Államokban, 1970-ben már 59, közöttük a súlyos vérdíjakat követelő attikai és a san quentini.

Az 1970-es évek második felében a szakértők már nem csak diagnosztizálták a bűnözés társadalmi kontrollja körében kialakult tarthatatlan helyzetet, hanem konkrét javaslatokat is megfogalmaztak. Ezek közül leghíresebb *Morris* és *Hawkins* petíciója az Egyesült Államok elnökéhez. Ebben mindenekelőtt erőteljes dekriminalizációt követeltek annak érdekében, hogy tehermentesítsék a büntető jogpolitika szerveit a társadalomra kevésbé veszélyes ügyektől, hogy azok minden erejüket az erőszakos és fosztogató jellegű cselekményekre koncentrálhassák.

Ami az elítéltekkel való bánásmódot illeti, egy új tartalmú reszocializáció mellett foglaltak állást. A büntetés során szerintük olyan programot kell megvalósítani, amely segíti az elítéltek társadalmi beilleszkedését. Meg kell szervezni az iskolai oktatást, a szakképzést, állandó munkát kell biztosítani az elítéltek számára (erre korábban csak egy-két tagállamban volt alkalom). Az említettek mellett csak szűk keretek között, kizárólag önkéntes alapon szervezhetők pszichoterápiás csoportok. (Nem szabad azonban az ilyen kezelésben való részvételtől függővé tenni a szabadulást.)

Akik korábban hittek az elkövetők ideális börtönkörülmények között történő rehabilitációjában, kénytelenek voltak a gyakorlati megvalósításra vonatkozó reményeiket feladni. Erre készítette őket a szabadságvesztésre ítélték számának soha nem látott mértékű emelkedése és az a tény, hogy az 1970-es években bekövetkezett gazdasági recesszió mellett képtelen erőfeszítésnek tűnt az intézmények egész rendszerének létrehozása.

A körülményekhez alkalmazkodva sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a lehető legnagyobb mértékben vissza kell szorítani a börtönbüntetést, sőt volt a szakembereknek egy olyan csoportja, akik az egész büntető felelősségi rendszer átértékelését is szükségesnek tartották.

Von Hirsch szerint például a börtön csak végszükség esetén alkalmazható, és csak az olyan elítéltekkel szemben, akiktől a már elkövetett bűncselekményből következően fizikai értelemben kell védeni a társadalmat. Csökkenteni kell a szabadságvesztés büntetés relatív tartalmát is; három évnél hosszabb tartamú szabadságvesztést szerinte már csak kivételesen súlyos esetekben lenne szabad alkalmazni. Az ennél hosszabb szabadságvesztés ugyanis kifejezetten rombolóan hat a személyiségre és egyre erőteljesebb agressziót szül. A bűnözők többségét kitevő első bűntényesekkel szemben a szabadságelvonás alkalmazása különösen megfontolandó. Meg kell szüntetni, hogy átláthatóbb és igazságosabb legyen az egész rendszer, és az elítélt ne legyen kiszolgáltatva a végrehajtás önkényének. Álláspontja szerint az átnevelés megszűnne a büntetés céljaként funkcionálni, segíteni kell azonban az elítéltet reális, létfeltételeit biztosító problémái megoldásában, de illuzórikus lenne arra kötelezni, hogy megváltozzon. A büntetés nem igazodhat a rehabilitáció feltételeihez, de sok esetben keretül szolgálhat arra.

A tettarányos felelősség visszaállításával lehetőséget láttak arra, hogy a büntetés generális preventív hatása feléledjen. Vissza kell tehát térni azokhoz a klasszikus elvekhez, amelyek szerint a szankciót a bűncselekmény jellegéhez kell igazítani. Vissza kell állítani az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, és csak az elkövetett bűncselekményekkel arányos mértékben szabható ki rájuk büntetés.

A büntetőjog klasszikus elveinek új körülmények között való alkalmazásával a neoklasszikus büntetési filozófia térhódítása kezdődött el.

A nyugat-európai államok kodifikált jogrendszere, és az ezzel párhuzamosan fejlődő normatív gondolkodás, korlátokat szabott az elkövető személyi társadalomra veszélyességére építő treatment ideológia maradéktalan érvényesülésének. A klasszikus büntető felelősségen alapuló büntetőkódexek többé-kevésbé az 1960-as évek elejéig hatályban maradtak; csak az elkövetők meghatározott körével szemben került előtérbe a személyi veszélyesség jellegzetességeit mérlegelő szankciók rendszere. A szabadságvesztés büntetés továbbra is uralkodó forma maradt. Végrehajtásának tartama azonban lényeges változáson esett át, minden büntetés-végrehajtási intézetben kísérletet tettek olyan objektív és szubjektív feltételek kialakítására, amely – főleg pszichológiai eszközök alkalmazásával – az elkövetők reszocializációját szolgálta. Miután a korábban igen gyakran alkalmazott rövid tartamú – 1-től 3 hónapig terjedő – szabadságvesztésről kimutatták, hogy az a treatment megvalósításához nem elegendő, így a rövid tartamú szabadságvesztés helyett a szabadságvesztéssel nem járó büntetési formák alkalmazását helyezték előtérbe. Így széles körben bevezették a feltételes elítélés, a próbára bocsátás intézményeit.

A treatment ideológiát Európában leginkább alkalmazó skandináv modellben a szabadságvesztés-büntetés minden formája a treatment szabályai szerint működött. Pszichoterápia, szocioterápia, ezeknek csoportos és egyéni formája határozta meg a program döntő részét. A börtönök jobban hasonlítottak jól felszerelt szanatóriumokhoz, mint a tradicionális értelemben vett büntetés-végrehajtási intézetekhez. Általában 5-10 éltélre jutott egy-egy magasan kvalifikált szakember. Az intézetek kiválóan fel voltak szerelve a kulturált szabadidő eltöltés és a sportolás legfontosabb eszközeivel. Korlátlanul és ellenőrzés nélkül fogadhattak látogatókat, a hosszabb tartamú ítélettel rendelkezők – bizonyos feltételek megléte esetén – évi rendszeres szabadságukat családjukkal együtt tölthették. Hivatásos pártfogók gondoskodtak arról, hogy a szabadulók társadalmi beilleszkedése viszonylag zökkenőmentes legyen.

A relatíve határozatlan tartamú büntetésnek csak két formáját alkalmazták. A legsúlyosabb bűncselekményeket elkövető fiatalkorúakkal – 18-20 éves személyekkel – szemben a szabadságvesztést határozatlan időtartamban állapították meg. Ezen kívül a többszörösen visszaeső, súlyos bűncselekményeket sorozatban elkövető bűnismétlőkkel szemben alkalmazott szabadságvesztés is határozatlan idejű szabadságvesztés volt.

A treatment ideológiára épülő skandináv rendszer több vonatkozásban eltért az amerikaitól. Amíg az Egyesült Államokban csak az erre a célra létrehozott kísérleti börtönökben került sor a treatment ideológia gyakorlati alkalmazására, addig pl. Svédországban a helyi, kisebb intézeteket kivéve az egész büntetés-végrehajtási rendszert sikerült áthangolni az új programra. Ezt főleg az a felismerés tette lehetővé, amely az új szellemű 1962-es svéd jogalkotást áthatotta. Már ekkor leszögezték, hogy a zártintézeti kezelésnek több káros hatása van, mint előnye, akármilyen ideológia szellemében történik is a végrehajtás, ezért azt az elkövetők lehető legki-

sebb körével szemben kell alkalmazni. A szabadságvesztés büntetésre így a bűnelkövetők viszonylag szűk körével szemben került sor, az elítéltek viszonylag szűk körére koncentrálnak viszont könnyebb volt a korszerűbb végrehajtás feltételeit megszervezni.

Svéd, vagy szélesebb értelemben skandináv jellegzetességnek tekinthető az a jól szervezett, főhivatású szakemberekből álló, széles hatáskörrel és anyagi ellátottsággal rendelkező pártfogó felügyelői hálózat, amely a szociálpolitikai szervezetekkel és a rendőrség erre hivatott szakembereivel együttműködve a bűnisméltés megelőzését, tágabb értelemben pedig a bűnözés megelőzését is szolgálta. Hasonlóan működő intézmények összehangolt hálózatával sem az Egyesült Államokban, de Európa más országaiban nem találkozhatunk.

A kedvező adatok ellenére az 1970-es évek elejétől kezdve ezekben az országokban is a treatmenten alapuló büntetés és így az egész büntetési rendszer válságáról lehetett hallani. Ennek okait azzal magyarázták, hogy a treatment ideológia főleg annak pszichoterápiás vonatkozásai, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A bűnisméltések száma az alkalmazott eljárások ellenére tovább nőtt. Az általános megelőzés eredményei sem adtak okot az elégedettségre; a bűnözés a befektetett nagy anyagi és erkölcsi energia ellenére évről-évre nőtt. Így az érintett országokban az a benyomás alakult ki, hogy az alkalmazott tudományok még nem alkalmasak a kitűzött célok elérésére, emellett pedig igen drága, költséges eljárást írnak elő. A 70-es évek gazdasági nehézségei miatt egyre inkább luxusnak tűnt a büntetés-végrehajtás treatmentre épülő rendszerének maradéktalan megőrzése.

A treatment kudarcát követően tért nyert neoklasszikus nézetek egyes képviselői szigorú és tetterányos büntetésekkel és az elítéltek elszigetelésével, a társadalomból való kirekesztésével akarták elérni a megoldást. Egyidejűleg más irányzatok is megjelentek, mint a radikális szemlélet, amely a rövid és enyhe szabadságvesztést sem tartotta megfelelőnek és az elítéltek nevelését, befolyásolását nem tekintette a börtön feladatának. Ugyanakkor a más nézetet képviselők arra kerestek megoldást, hogy a tettel megfizetessék a bűncselekménnyel okozott kárt, másrészt hogy a büntetés ne járjon nagyobb költségekkel, mint az abból származó haszon.

A 80-as évek elejétől e nézetek, irányzatok szintézisének lehettünk tanúi, amely során a klasszikus elvek, az emberi jogok tiszteletben tartása kombinálódik a hasznossági elvvel, de nem vész el a büntetés rehabilitációt, társadalmi integrációt elősegítő célja sem. Ezt a szintézist egyre inkább egy alternatív jellegű szankciórendszer megvalósító és a büntetés végrehajtását is alternatív módon elképzelő irányzat realizálta. Ezek a felismerések a szabadságvesztés-büntetéseket és végrehajtásukat tekintve kétirányú változásokat hoztak: a szabadságvesztést egyre inkább végső eszköznek, ultima raciónak kezdték tekinteni, alkalmazásukat csak a súlyosabb esetekre visszaszorítva; másrészt a börtönök működésének átalakítását, amely az izoláció csökkentése irányában hatott, messzemenőig tiszteletben tartva az elítéltek emberi jogait. Az ENSZ-nek a bűnözés megelőzésével foglalkozó VI. konferenciája 1980-ban a tapasztalatokat összegezve rögzítette a börtön negatív hatásait, valamint diszfunkcionális működését. A fejlődés irányát – többek között – a

büntetések humanizálásában, a börtönön belüli alternatív végrehajtási formák kialakításában jelölte meg.

A börtönigazgatók Európa Tanács által szervezett VII. nemzetközi konferenciáján (1986) a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának Európában már sikeresen működő alternatív módozatait ajánlották a tagállamok figyelmébe. Közös vonásuk a zártság negatív hatásainak csökkentése, a szabaduló mielőbbi integrálódásának elősegítése.

Az alternatív végrehajtási formák közé tartozik a *félelzáras*, amely az intézetben kívüli munkát, tanulást, orvosi kezelést jelent, az elítéltnak csak az esti órákat kell az intézetben töltenie. A rövid tartamú szabadságvesztés alternatívájaként alkalmazzák Olaszországban, Svájcban, Hollandiában. A *hétvégi elzárás* során az elítélt csak a hét végét, illetve az egyéb szabad napjait köteles az intézetben tölteni. Belgiumban, Németországban, Portugáliában alkalmazott alternatíva. A rövid tartamú szabadságvesztés otthon, *házi őrizetben* tölthető. Ezt Spanyolországban és Törökországban alkalmazzák. Elterjedt a *börtönön kívüli intézetekben* történő büntetés-végrehajtás lehetősége. Így az alkohol- és kábítószerfüggő elítéltek speciális programokban vehetnek részt.

A nyugati államok büntetőpolitikájában a 90-es évekre kettős kodifikációs irány figyelhető meg:

a.) Az egyik irány – amely főleg az *Egyesült Államok* kriminálpolitikájában található meg – a jóléti társadalom válságának feloldását, az erkölcsi rend helyreállítását a börtönbüntetések széleskörű alkalmazásával kívánja megvalósítani. A börtönbüntetést alkalmasnak tekintik mind a korábbi jóléti társadalom rehabilitációs céljának megvalósítására, mind az új neokonzervatív rend megteremtésére. A büntető állam terebélyesedésének egyik mutatója a bebörtönzöttek számának növekedése.

Az Egyesült Államok börtönrendszere a városi, megyei börtönökből és gyűjtőfogházakból, valamint a szövetségi szinten működtetett fegyházakból épül fel. A fogvatartottak létszámának növekedése mindhárom szinten megfigyelhető. Így az 1980-as évekre 740 ezer főre nőtt a fogvatartottak száma, 1995-ben már másfél millióra duzzadt a börtönnépesség, majd 2000-re meghaladta a kétmillió főt. A börtönbüntetésüket töltők számának ilyen drasztikus növekedése annak tudható be, hogy az Egyesült Államok bíróságai a kisebb vétségek elkövetőit is gyakran szabadságvesztéssel sújtják, illetőleg előszeretettel alkalmaznak rendkívül hosszú ideig tartó szabadságelvonást. Nem ritka a több évtizedig, de akár a száz évig tartó büntetés sem. Ugyancsak az Egyesült Államokban vezették be azt a rendszert, hogy a harmadik szándékos bűncselekmény elkövetése után, automatikusan tényleges életfogytiglannal kell büntetni az elkövetőt. A börtönnek a szociális problémák megoldásában leplezetlenül fontos szerepet szánunk és ma már csak azt mérlegelik, hogy a további férőhelybővítésnek milyen szempontokat kell szem előtt tartania a hatékonyság, azaz a közbiztonsági közérzet javítása érdekében. A drákói szigort ugyanis csak ez a meggyőződés indokolhatja, hiszen minden elemző szerint Amerikában a bűnözés egésze – ezen belül a legsúlyosabb erőszakos bűncselekmények, szándékos emberölések száma – az 1990-es évek eleje óta folyamatosan csökken.

A fenti számok még sokkolóbbak, ha figyelembe vesszük, hogy ezek nem tartalmazzák a felfüggesztett szabadságvesztésre ítélt és a feltételes szabadsággal szabadulók körét. Ugyancsak nem szólnak a fent írt számok a házi őrizetben lévők-ről, a javítóintézeti nevelés alatt állókról és az egyéb szabadságot korlátozó jogintézményekről, mint a telefonos vagy elektronikus felügyeletről.

Az Egyesült Államok 1979 és 1990 között börtönkiadásait 325%-kal növelte, a bv. intézetek építtetésére pedig 612%-kal áldoztak többet. Csak a Clinton-adminisztráció nyolc évében 213 új börtönt építettek fel. 1993-ban a büntetőszektor 600 ezer személyt alkalmazott, és ezzel az ország harmadik legnagyobb munkaadójává lépett elő.

Az amerikaiak azonban nem nézik jó szemmel a „bűnözőkre” költött dollármilliárdokat, ezért a politika a kiadások csökkentésének minden lehetséges útját igénybe veszi. A költségek lefaragására több módszert vezettek be. Elsősorban megpróbálják a börtönökben csökkenteni az életszínvonalat és a szolgáltatásokat, korlátozzák az elítélteknek járó „privilegiumokat” (pl.: oktatást, sportot). Másodsorban felhasználják a technológiai újításokat – videó, informatika, biometria, stb. – a bv. feladatainak végrehajtásához. A harmadik elképzelés a költségek normalizására az, hogy a fogva tartottak börtönben tartásának költségeit igyekeznek részben áthárítani magukra az elítéltekre, illetve azok családjaira. Így például számos intézetben kifizetetik az étkeztetést, a mosdai szolgáltatást, a telefonszámlát, stb. Végül a negyedik módszer lényege az, hogy az alacsonyabb presztízsű tömegmunkát ismét bevezetik a börtönökbe. Az egyre rosszabb körülmények között fogva tartott elítéltek reszocializációjára és rehabilitációjára sem pénz, sem figyelem nem jut.

Az amerikai állam börtönügyi aktivitásának soha nem látott mértékű kiterjesztését a bebörtönzés privát iparágának jelentős fejlődése kísérte. A börtönök magánosításának 1983-as megjelenése óta a bebörtönzöttek csaknem 7%-a került magánbörtönökbe, létszámuk megközelíti a 350 ezer fogva tartottat. A börtönipar egyébként a Wall Street egyik kedvencévé vált, és a fejlődése töretlennek tűnik. A magánbörtönök állami felügyelete nem teljesen megoldott, így gyakran érkezik panasz az ilyen intézményekben fogva tartottak nyomorúságos körülményeiről.

A szabadságvesztés-büntetés amerikai reneszánszát kritikusan szemlélő irodalom leggyakrabban hangoztatott érve az, hogy amíg a bűnelkövetők börtönben vannak, érvényesül felettük az állami kontroll és nem jelennek meg a munkaerő-kínálati piacon sem, előbb-utóbb azonban szabadulnak és alulképzett, stigmatizált munkanélküliként terhelik meg a társadalmat, akiknek többsége újabb bűncselekményt követ el.

b.) A másik irány *Nyugat-Európára* jellemző, ahol a növekvő bűnözésre a szabadságvesztés-büntetésen kívüli alternatívák fokozott alkalmazásával kívánnak reagálni. Ennek háttérében a végrehajtandó szabadságvesztés hátrányainak nyilvánvalóvá válása, a túlszűfolt börtönök negatív hatásai, az igazságszolgáltatás tehermentesítése, a sértett érdekeinek, továbbá az emberi szabadságjogoknak az előtérbe állítása és garantálása húzódik meg.

Mindezek ellenére, Finnországot kivéve minden nyugat-európai országban évről évre folyamatosan növekszik a börtönnépesség. Pierre Tournier által az Európai Tanács számára készített 1999-es jelentése szerint a fogva tartottak létszáma Euró-

pa országaiban 1983 és 1997 között 6-240%-kal nőtt. E növekedésben jól érzékelhető, hogy a büntetőpolitika a közbiztonság és a megfelelő biztonságérzet kialakításának „nagypolitikai” eszközévé vált. Ebben a folyamatban Nyugat-Európában együtt vannak jelen a közösséget erősítő, helyreállító igazságszolgáltatás markáns elemei és az ún. rendpárti politikai törekvések.

	1983	1990	1997	Növekedés
Anglia	43 415	50 106	61 940	43%
Franciaország	39 086	47 449	54 442	39%
Olaszország	41 413	42 588	49 477	20%
Spanyolország	14 659	32 902	42 827	192%
Portugália	6 093	9 059	14 634	140%
Hollandia	4 000	6 662	13 618	240%
Belgium	6 542	6 525	8 342	28%
Görögország	3 376	4 786	5 577	49%
Svédország	4 422	4 895	5 221	18%
Dánia	3 120	3 243	3 299	6%
Írország	1 466	2 144	2 433	66%

A fenti adatok azt is mutatják, hogy azon országokban nőtt meg leginkább a szabadságvesztés-büntetésüket töltők száma, amelyeknek növekvő szociális problémákkal kell megküzdeniük, míg a hagyományosan jóléti államokban ez a gyarapodás szerényebb. E megállapítás alól csak Anglia és Hollandia a kivétel. Anglia az Egyesült Államokkal való szoros együttműködésben késznek mutatkozott elfogadni az amerikai „kemény kéz” büntetőpolitikát. Hollandia esetében pedig a kábítószer viszonylagos liberális szabályozása adhat egyrészt magyarázatot, másrészt pedig a szociális, jóléti állam egyértelmű válsága miatt mozdultak el a represszió irányába. A fenti számok alapján ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a legtöbb állam a szociális gondok orvoslására próbálja alkalmazni a büntetőjog eszközeit, nem törődve azzal, hogy ezzel inkább ellentétes hatásokat ér el. Német kriminológiai kutatások alapján kapcsolat körvonalazható a munkaerő-piaci folyamatok alakulása és a fogvatartotti létszám növekedése vagy csökkenése között. Ezen megállapítások szerint az elítéltek létszám alakulása tekintetében a kulcskérdés a munkanélküliség alakulása, ebből pedig az következik, hogy megfelelő munkaerő-piaci politikával lehetne hatni a börtönnépesség csökkenésére.

Ugyancsak a fogvatartotti létszám növekedését mozdította elő Európában az a tény is, hogy a kiszabott szabadságvesztések időtartama meghosszabbodott, vagyis egy-egy fogvatartott átlagosan több évet töltött el a kontinens intézményeiben.

További magyarázatul szolgál, hogy növekedett a bűnüldözés hatékonysága is, melynek eredményeként egyre több, veszélyes, szervezett bűnöző csoportot lepleznek le és vonnak felelősségre.

A nyugat-európai börtönök fogvatartotti struktúráját vizsgálva megállapítható, hogy túlréprezentáltak az idegen származásúak, illetve a kábítószerrel összefüggő

bűncselekményeket elkövetők. Egész Európában tömegével, a társadalmi arányukhoz képest jóval nagyobb számban vannak a börtönökben az idegenek, a bevándorlók úgynevezett „második generációja” és a színes bőrűek, akik amúgy is a legsebezhetőbb társadalmi kategóriák tagjai – mind a munkaerőpiacon, mind pedig az állam segélyező szektorával szemben. Az idegenek százalékaránya a fogva tartottak között Görögországban, Belgiumban és Hollandiában 35-40% között mozog, de még Dániában is – ahol egyébként az Uniós államok közül a legalacsonyabb – eléri a 15%-ot. Angliában az utcai bűnözést gyakran hajlamosak a Karib-szigetéről érkezett fekete bőrűekkel azonosítani, akiknek hétszer nagyobb az esélyük, hogy börtönbe kerüljenek, mint fehér vagy ázsiai származású társaiknak. Hasonló jelenségeknek lehetünk tanúi Németországban is. A Rajna-vidék északi részén a romániai származásúak több mint húszszor nagyobb bebörtönzési aránnyal büszkélkedhetnek, mint a honi polgárok; a marokkóiakat nyolcszor, a törököket három-négyszer több eséllyel csukják le, mint a helybelieket. Belgiumban az idegenek bebörtönzési rátája 1997-ben hatszor volt nagyobb a helybelieknél, míg Franciaországban 29%-os részarányt tesznek ki a külföldiek, közülük 53% Észak-Afrikából, míg 16%-uk Fekete-Afrikából származik. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a közfelfogásban erősödik az az álláspont, hogy az illegális bevándorlást szigorú büntetőpolitikával lehet a legeredményesebben visszaszorítani, ennek pedig egyenes következménye a bebörtönzöttek növekedése.

Európában mindenütt látványosan megnőtt a kábítószerélvezők és a droggal kereskedők aránya a bebörtönzöttek között (lásd az alábbi 1997-es adatokat).

Országok	A fogva tartottak százalékában
Portugália	35
Spanyolország	30
Franciaország	20
Svédország	20
Anglia	15
Hollandia	15
Németország	10
Finnország	10

Az európai börtönök túlnépesedésében tehát jelentős szerepet játszik a kontinensszerte terjedő, már-már civilizációs ártalomként számon tartott kábítószer-bűnözés.

A skandináv országok, valamint Hollandia és Ausztria kivételével, mindenütt kevés a hely és az intézmények mindenhol túlterheltek. A börtönök túlnépesedése erőteljesen korlátozza a büntetőintézmények hatékonyságát a bűnmegelőzésben. Számos országban igyekeznek a fogvatartotti létszám miatti túlszűfolttságot alulértékelní, hiszen több európai konvenció által létrehozott ellenőrző szervezet felügyeli a börtönökben uralkodó viszonyokat.

7. A szabadságvesztés-büntetés és végrehajtásának honi története

BÖRTÖN A KÖZÉPKORBAN • VÉGREHAJTÁS A SZABADSÁGBÜNTETÉS
MEGJELENÉSÉNEK ÉS ELTERJEDÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN • A FOGHÁZJAVÍTÓ
MOZGALOM • A POLGÁRI MAGYAR BÖRTÖNÜGY • A SZABADSÁGVESZTÉS
VÉGREHAJTÁSA A SZOCIALIZMUSBAN • BÖRTÖNRENDSZERÜNK
A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

7.1. A korai gyökerektől az osztrák börtönügyig

Árpád-házi királyaink dekrétumaiban, ha nem is gyakran, de több ízben fölbukkant a *carcer* (a tömlöc, a börtön) intézménye. Szent István még csak arról szólt, hogy ha „valaki pénteki napon, melyet az egész kereszténységben megtartanak, húst eszik, egy hétig böjtöljön bezárva”. Szent László rendelkezése szerint „Aki kivont karddal embert öl, vessék tömlöcbe a király ítélete szerint” (in *carcerem*). A lopáson tetten ért rokonról szólva a dekrétum azt parancsolja, hogy „...Ne szenvedjen akasztófát vagy testi veszedelmet, hanem adják el, mint számkivetettet, ha közrendű ember, ha pedig nemes embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem vessék tömlöc fogságába.” A sort még folytathatnánk hosszan törvények és oklevelek, bírói ítéletek és végrehajtási parancsok citálásával. A lényeg az, hogy a börtön- és a szabadságvesztés- (tömlöc-) büntetés már első királyaink óta jelen van a magyar joggyakorlatban.

A kor a szabadságtól való megfosztást igen súlyosan értékeli. A társadalom jelentős része még nem sülyedt szolgál- vagy jobbágsorba, a törvény is, a nemzetiségek is foggal-körömmel védték a szabad állapotot. Nem is bukkan föl István dekrétumaiban másutt a szabadság elzárással történő csorbítása. Súlyosabb esetekben viszont – éppen a büntetés keménységét hangsúlyozandó – intézményes elemmé vált a szabadságvesztés. Így például a második dekrétum 27. fejezete elrendeli: „ha szabad ember másnak szolgálóleányát választja házas társul ... örök szolgálásra vettessék”.

Hogy érzékelhetőbbé váljék a büntetés súlya, földidézünk még néhány szolgálással büntetendő cselekményt. Ha valaki eltagadta az egyháznak járó tizedet, szolgálta lett. A megvakított tolvaj tíz éven felüli gyermekeit szintén szolgátsorral büntették (László I. 12, 40.). A szolgálóleánnyal paráználkodó szabad férfit (István II. 26.), a tolvajló hajadon leányt, a bíró tekintélyét megvető alperest (László III. 7, 26.), a tolvaj feleségét, ha részes volt ura vétkében (Kálmán I. 56.) egyaránt szolgálással sújtották. A szabadságfosztásnak ezt a módját a végrehajtás egyszerűsége is diktálta: a szolgálóvá váló személy a sértettnek, a sértett családjának, az egyháznak vagy – nagy ritkán – az államnak a tulajdonába került, és így őrzéséről nem kellett gondoskodni. Nem véletlen, hogy a szabadságvesztés harmadik uralkodó

neme a *kiutasítás, száműzés* volt. Ezzel sikerült az elkövetőtől úgy megszabadulni, hogy nem kellett a büntetés végrehajtásáról az államapparátusnak gondoskodnia. Mindez nem elhanyagolható szempont abban a korszakban, amikor az államhatalom legfőbb feladata az új társadalmi-politikai rend elfogadtatása, a feudális államgépezet kiépítése.

A szolgai status büntetéskénti alkalmazása és a kiutasítás, száműzés erősen kapcsolódott egymáshoz. Tudniillik a szolgává tétel nem pusztán személyi büntetés volt, számos esetben a sértett anyagi kárának pótlására szolgált. Ilyenkor az elítéltet helyben vagy más vidéken, esetleg külföldön értékesítették, s a vételárból elégitették ki a pernyertes felet. Könyves Kálmán első dekrétumának 77. fejezetében előírja, hogy „magyar nemzetbeli szolgát vagy akárkit, ki Magyarországon született ... senki el ne adjon külföldre”. (Meglehet, hogy ez a rendelkezés a saját állampolgár kiutasítási tilalmának előképe.)

Már első Árpád-kori törvényhozóink elhatározásai között felbukkant a *kényszerlakhely kijelölése és az internálás*. „Ha az izmaelitáknak nevezett kalmárok között volnának olyanok is, akik a keresztség után körülmetélkedvén, visszatértek az ő régi törvényökre, távoztassák el székeiktől és telepítsék más falukra őket” – parancsolta László. Kálmán határozottabban jelöli meg a lakhelyet: „Zsidók, ha módjok van benne venni, bírhatnak ugyan mezei jószágot, de ő nekik sehol másutt, hanem csak püspöki székhelyen legyen szabad lakniok”. Egyéb helyen úgy intézkedik, hogy az izmaelita lakosságú falvakat ketté kell választani, s a lakosság felét máshová kell telepíteni.

Visszatérve a börtönre: ha István idézett törvényi rendelkezése vitatható is, László királyunknál úgy terminológiában (*carcer*), mint funkcióban (őrzés és büntetés) félreérthetetlen a börtön értelmezése és léte. A tömlöc funkciója itt a *végrehajtás érdekében foganatosított őrzés*. Egy másik helyen azonban már vitathatatlanul büntetésként alkalmazott carcerről beszél a törvény szövege: „Ha valaki Isten kedvező kegyelméből gyermekét vagy atyjafiát vagy akármely közelvaló rokonát a törvény keze előtt éri lopáson rajta, az ilyen tolvaj ne szenvedjen akasztófát vagy testi veszedelmet, hanem adjék el, mint számkivetettet, ha közrendű ember, ha pedig nemes embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem vessék a tömlöc fogságába”. Ez már börtönbüntetés.

A feudális kor tömlöcei

A tömlöcről mint büntetési nemről nemcsak törvényeink, de a gyakorlat foghíjas dokumentumai is tanúskodnak. Például a váradi püspökség hosszú éveken át közreműködött a peres eljárások bizonyítási szakában alkalmazott istenítéletek, az ún. tüzesvas-próbák végrehajtásában. 1205 és 1235 közötti évtizedekből a Váradi Regestrum néven ismeretes töredék jegyzőkönyv 389 jogesetet hagyott az utókorra, mely világosan bizonyítja, hogy a börtön létező intézmény.

Vegyesházi királyaink idejében egyre sűrűbben bukkan föl a tömlöc. Alkalmazását tekintve a korai középkorban kialakult valamennyi funkció megizmosodik. A XV-XVI. századra gyakori elemmé válik az „*örökös börtön*”. Erre ítélték a Dózsa-

féle parasztfelkelésben részes papokat, Zsigmond és Ulászló dekrétumai nyomán a hamisítókat, a hamisan esküvőket, a hiteleshelyi tevékenységben eljáró csalárd papokat. Miksa 1567. évi articulusa a hitszegő, feleket kijátszó ügyvédekről rendeli ugyanezt.

A ma életfogytiglaninak nevezett szabadságvesztés-büntetés állandósulása feltételezi, hogy valamiféle börtönhálózatnak ki kell alakulnia az országban. Az állam természetesen nem épített börtönöket, de a várak pincéi, kazamatái jó megoldást kínáltak. Az Árpád-korban főként a vármegyei székhelyek váraiban, az ispáni központokban tartottak fenn börtönt. A várak elterjedésével, a főúri famíliák építkezéseivel, a lovagvárak, rablófészkek kialakulásával, a tartományúri hatalom kiépülésével pedig megjelentek a földesúri börtönök is. A végvári harcokra kiépített végvárrendszer is felhasználható volt erre a célra.

A tömlöchelyiségeket a várak, az erősségek legkülönbözőbb pontjain helyezték el: leggyakrabban pincékben, őrtornyokban, várfalban, de előfordult, hogy a kazamatákban, néha egészen különleges helyeken. Beckó várának „tömlöce” például egy sziklafennsík volt, amelyen az időjárás kényének-kedvének kitett rab útja nyitva állott a „szabadulásra”, csak le kellett vetnie magát a mélybe. Boldogkő várának börtöne téglafallal bélelt, 5-6 méter mélységű verem volt – a déli torony előtt –, melybe nem lépcső vezetett, hanem kötélén engedték le a foglyokat. Nemigen kellett tartani a közel hatméteres fal megmászásától és a szökéstől.

A XVI-XVII. századra már kibontakozott a börtönök néhány kategóriája. Nem típusokról van itt szó, csupán az „üzemben tartó” szerinti csoportosításról. A börtönhálózat – ha lehet ezt egyáltalán így mondani – a bírósági fórumrendszerhez igazodott. Volt börtöne a földesúrnak az úriszék mellett a várban, az uradalmi épületben vagy a kastély pincéjében. Természetesen úriszékkal nem bíró nemesnek is lehetett tömlöce. Álltak tömlöcök a vármegyei hatóságok szolgálatára, elsősorban várakban; politikai foglyok részére pedig az államhatalom is létesített börtönt. A városok a városházán vagy annak pincéjében, esetleg a hóhér házában vagy alatta alakítottak ki carcert. Ez az általánosnak tűnő elterjedés azonban nem jelentette még a szabadságvesztés-büntetés börtönváltozatának győzelmét.

A törvényhatóságok a szabadságvesztés-büntetés megsűrűsödésével együtt járó tömlöc-férőhely iránti igényt is a várak igénybevitelével próbálták enyhíteni. Erdélyben egyenesen az országgyűlés határozott arról, hogy „*latrok, gonosz tévők... a kincstár váraiban vitessenek*”, azok ugyanis mindenütt rendelkeztek rabok befogadására alkalmas tömlöchelyiségekkel.

Ha hiányzott a központi végzés, mint példának okáért Magyarországon, maguk a törvényhatóságok jelölték ki területükön fekvő várakat állandó tömlöc gyanánt. Heves-Külső-Szolnok megye statútuma például a „malefactorok” elhelyezésére Gács várát rendelte. Torna megye 1656-ban Szádvárt és Torna várát jelölte ki a börtönre ítélt vagy ítéletüket váró gonosztevők befogadására.

Az erősségeket később is a börtönfunkciók ellátásának legalkalmasabb helyeként tekintették. A vártömlöcök emlékét őrizte meg Nagyvázsony, mely a Rákóczi-szabadságharcot követően elveszítette katonai jelentőségét, s ezért börtönnek rendezték be. A tömlöc 1756-ig működött. A várak ilyen hasznosítása a XIX. századig

fennmaradt, sőt a Habsburg-kormányzat első börtönügyi intézkedései Magyarországon hosszú időre konzerválták e felfogást.

Természetesen nemcsak várak, hanem egyéb célú épületek – mint például földesúri kastélyok, uradalmi épületek – is alkalmasak voltak tömlöcözésre, ahol persze a megfelelő őrzésről gondoskodni kellett. Előfordult, hogy költségkímélés céljából az uradalom és a vármegye közös börtönt tartott fenn (mint a Károlyiak kaposvári uradalma Somogy vármegyével). Ekkor már volt országos intézet is, ahová ugyancsak beutalhatták rabjaikat a törvényhatóságok.

A falvakban jobb híján a bíró házánál tartották fogva a letartóztatottakat. Erre okot adott az is, hogy a kaloda leggyakrabban a bírónál vagy a háza előtt állott, s mivel a falusi apparátus nem, vagy csak ritkán rendelkezett tömlöctartóval és tömlöccel, kézenfekvő volt a kaloda ilyen igénybevétele a carcer helyettesítésére.

A városokban az áristom és a tömlöc megkülönböztetésének megfelelően a végrehajtást is külön foganasították. Budán és Pesten a fogságot a Burgerstubeban, azaz a polgárszobában kellett letölteni a Stattwachmeister, a csendbiztos felügyelete mellett. A carcer a törvényszolga igazgatása alatt állott a városháza pincéjében. Pesten 1699-ben téglaboltozatos pince építését határozták el, fölötte két szobával (tehát a carcer és az arestum végrehajtására szolgáló közös épületként). Ami igazán figyelemre méltó: az építmény már kifejezetten börtön céljaira épült! Pestről származó hír: közvetlenül a török kivonulása után a kínzókamrát vették igénybe tömlöcözésre. Sopron városa több ízben alkotott szabályrendeletet a börtönökről. Már 1446-ban arról határozott a magistratus, hogy az enyhébb vétségek miatt letartóztatott polgárt a közönséges bűnelkövetőtől elkülönítve kell elzárni: az őrszoba, a torony helyett a városházán. Kassán a XVII. század elején tesznek lépéseket a tömlöc leválasztására. 1621-ben még csak a „halálra való foglyoktól” különítették el a kisebb vétkekért lefogott polgárokat. 1698-ban viszont a börtönt már három részre osztották: külön helyezték el az ugyancsak kisebb cselekményeket elkövető, de még polgárjogot nem nyert személyeket is.

A státútumok leírásából már kirajzolódik az a kép, amelyet az építész is megerősít: az erődítmény nélküli településeken a fogva tartás követelményét kezdetben az alapegységet képező, három egymás melletti helyiség elégítette ki: egyik a fogoly, a másik az őr számára, a harmadik pedig közös előtérül szolgált. Ez az egység pedig nagyon hasonlít a legegyszerűbb lakás formájához; nemegyszer lakóházakat alakítottak át börtönné, ajtó- és ablaktalan zárkává változtatva a pincét.

Közös mindezekben, hogy egyre nagyobb szerepe volt a biztonságnak, ami az épületrészekben (a földalatti elhelyezésen, az ablakok beszűkítésén vagy megszüntetésén is) jól lemérhető. A XVIII. századhoz közelítve a tömlöcökön belüli differenciálás (carcer és arrestum megkülönböztetése, nemek elválasztása) mind szemmel láthatóbb, s megjelenik, főként városokban az önálló épületben, épületegyüttesben elhelyezett börtön is. Ez az önállóság azonban még nem hordozta a modern értelemben vett börtönépítészeti jegyeit. Azok más irányból, a dologház-alapítási hullám és a fogházjavító mozgalom hatására érkeztek.

Összegezve megállapítható, hogy a szabadságvesztés (börtön, tömlöc) a feudális korban kivételesnek volt tekinthető, amely nehezen illeszkedett a büntetési eszkö-

zők rendszerébe. *Egyrészt* problematikus volt egyeztetése bizonyos általánosan érvényesülő elvekkel, mint például az uralkodónak tekinthető nyilvánosság princípiumával. (A középkorban a bírói eljárás és a büntetés-végrehajtás is a legteljesebb nyilvánosság előtt zajlott: ünnepeken, a vásár- vagy templomtéren, a pellengérenél vagy az akasztófadombon, jó előre meghirdetett „előadás” keretében fogatosították a verésre, megbélyegzésre, csonkításra, halálra szóló szentenciákat.) A börtön, mely elzár a külvilágtól, jellegét tekintve ezzel az elvvel ellentétes.

Másrészt szemben állt a nemesi szabadsággal, mint az egyik legfőbb rendi előjoggal, melynek következtében a rendek utolsó vérükig küzdöttek a börtönbe zárás lehetőségének törvénybe iktatása ellen. (Ami persze nem jelenti azt, hogy a törvényen túl ne alkalmazták volna egymással szemben, vagy az önkényurak engedetlen alattvalóikat, kényelmetlen politikai ellenfeleiket ne zárták volna tömlöcbe.) De ellenkezett a jobbágymunkára szoruló földesúri gazdaság érdekeivel is; a verés, a megszégyenítés, a bírság nem vonta el a munkától a renitens jobbágyokat, míg a börtönben, ahol hosszú ideig a munkáltatás megoldhatatlan volt, csak henyltek a bűnösök. Ráadásul a tömlöc volt tekinthető a legköltségesebb végrehajtási nemnek, hiszen épületet kellett biztosítani, őrséget tartani, a rabokat élelmezni.

Harmadrészt a tömlöc, mint közönséges szabadságfosztás nem illeszkedett a többi büntetési nem keménységéhez. A kor szemében túl humánus volt a börtönbe zárás, ahol nem kellett dolgozni, s ahol a hatóság ellátta a foglyokat. Mindezeket tekintve a börtön alkalmazkodni kényszerült a feudális büntetés-végrehajtás jellegéhez. A nyilvánosságot úgy biztosították, hogy a csontvázzá aszott, meggyötört, rongyos rabokat időnként végighajtották a városok utcáin, s a szokásos gyakorlat szerint vásárkor, nagy tömeg jelenlétében hajtották végre rajtuk a negyed- vagy félévente járó bot- (mellék) büntetést. Magukra a helyiségekre keveset költöttek (föld alatti vermek, más célú pincék vagy toronyszobák voltak a tömlöchelyiségek), ahol levegő, tisztaság, fény, jó élelem, ruházat ismeretlen fogalmak voltak. A carcerral járó rendszeres verés, az éheztetés, a nedves, sötét, hideg helyiségek voltak hivatva pótolni más büntetések testsanyargató jellegét. Hosszú ideig, ha megszerezték a büntetéseket, a börtönt emiatt a testi büntetések között tüntették föl.

Börtönbe a középkorban nem feltétlenül törvényes processzusban elítélteket zártak csak. A börtön történeti megközelítésben az a hely, ahol a tényleges vagy potenciális bűnelkövetőket tartottak fogva, ideértve politikai ellenfeleket is, legyen bármiféle célja is a fogságnak. Történeti értelemben a börtön tehát mindenféle intézmény, ahová biztonsági (biztosítási) vagy büntetési célból, és megfontolásokból embereket bezártak, tekintet nélkül építési körülményeikre, az építmény eredeti funkciójára vagy esetleges fogatosítási szabályira, a fogatosítás körülményeire. *Ebből következően a feudalizmusban a börtön sokfunkciós építmény* volt: szolgált előzetes fogva tartásként az ítélet meghozataláig, egyéb büntetések végrehajtásának biztosításaként, nem teljesített pénzbüntetés alternatív szankció-nemeként, szabadságvesztés-büntetés végrehajtási helyeként adóssági fogság realizálására, helyettesítette a tébolydát (amennyiben a hasonlóság okán az elmebetegek őrzését is sokszor a tömlöcben oldották meg), kiszolgált a tartományurak és abszolút uralkodók politikai igényeit is. A XIX. század nagy börtönügyi mozgalmáig egyik

funkció sem juthatott diadalra a többivel szemben. A börtön, mint szabadságvesztés-büntetés a gazdaságilag fejletlenebb társadalmakban egyfelől költségessége másfelől a szabadság általános értéként való elismerése híján nem lehetett domináló szankció. Évszázadokon át a halál- és testi büntetések uralmának lehetünk tanúi, de közöttük már ott van a börtön is. Megizmosodása képezi a fogházjavító mozgalom, s majdan a polgári börtönügy alapjait is.

A fogházjavító mozgalom

Szabadságvesztésről hazánkban először egy 1723. évi törvény rendelkezik. Nincs azonban nyoma annak, hogy ezt a rendelkezést végrehajtották volna, illetve hogyan hajtották végre.

Mint ahogyan Európában a szabadságvesztés kialakulását megelőzte a *kényszermunka* megjelenése, ugyanúgy Magyarországon is találunk erre vonatkozó adatokat. A magyar törvények ugyan nem ismerték a *gályarabságot*, azonban Ausztriában a XVI. század óta állandó gyakorlattá vált a súlyos büntetésre elítéltek eladása a Velencei Köztársaságnak gályarabságra. A büntető szolgaságnak ezt a válfaját a Habsburg abszolútizmus fegyverként használta fel a magyar nemzeti ellenállás letörésére. Így például 1674-ben a pozsonyi rendkívüli törvényszék hűtlenség és felségsértés miatt 730 protestáns lelkész és tanító közül 93-at halálra ítélt, akiket előbb különböző osztrák várak kazamatáiban tartottak fogva, majd a még életben maradt 41-et a nápolyi gályákra eladták evezősöknek. Az életben maradtak a protestáns Hollandia közbenjárására kétévi szenvedés után szabadultak a gályák mélyéből.

Ausztria a gályarabságba adást végleg 1762-ben szüntette meg. Rövidesen ennek lépett helyébe a II. József által 1783-ban bevezetett új büntetési nem: a *hajóvontatás*. Az új büntetési nem eredője kettős. Ausztriában 1777-ben, Magyarországon valamivel később a kínvallatást hivatalosan megszüntették, de ugyanakkor a szabadságvesztést súlyosabb körülmények között kívánták végrehajtani. II. József Magyarországon életbe léptette az osztrák büntető törvénykönyvet, amelyben a halálbüntetés nem szerepelt; a legsúlyosabb büntetést a hajóvontatás pótolta. Az új büntetési nem voltaképpen az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetés súlyosbított formája lett. Hat év alatt, amíg ez a büntetési nem fennállott (1784-től 1789-ig), az erre elítéltek kétharmada – 1100 rab közül 721 – pusztult el. A hajóvontatás embertelenségére nézve tehát semmiben sem különbözött a gályarabságtól.

A XVIII. század második felében csökkent a *halálbüntetés alkalmazása, és ezzel párhuzamosan növekedett a szabadságvesztés jelentősége*, annak ellenére, hogy jogszabályok a szabadságvesztésről, illetve a büntetés végrehajtásáról nem szóltak. A szabadságvesztés jellegű büntetéseket ténylegesen a megyeháza, a törvényhatósági joggal felruházott városok, illetve a pallosjoggal rendelkező feudális uradalmak tömlöcében hajtották végre. A Helytartó Tanács ismételten elrendelte, hogy a helyi hatóságok gondoskodjanak kellőképpen felszerelt börtönökről, a foglyok megfelelő őrzéséről, az elítélt férfiak és nők, nagyobb gonosztevők és kisebb bűnözők elkülönítéséről. A Helytartó Tanács 1763. évi körrendeletéből kitűnik, hogy

a megyei törvényszékek a súlyos bűncselekmények elkövetőit már „közmunkára” ítélik – több éves időtartamra –, azonban az elítélteket nem tudták hol elhelyezni, mert az országban nem volt egyetlen, szabadságvesztés végrehajtására alkalmas intézmény sem. Ezt tapasztalva a Helytartó Tanács körrendeletében véleményadásra szólította fel a vármegyéket, hogy erre a célra „fenyítőházakat” hol és mi módon lehetne felállítani. A megyék azonban, bár a gondolat felvetését helyeselték, de mivel az intézmény felállításával járó anyagi terheket nem akarták vállalni, az ügyet az országgyűlésre tartozónak vélték.

Magyarországon az *első központi börtön* magánkezdeményezésre létesült. Gróf Esterházi Ferenc, Mária Terézia magyar tanácsosa – akiről okkal feltételezhető a nyugat-európai börtönreformok ismerete – 1770-ben telket és épületet ajánlott fel Szempcen, egy országos fenyítőház létesítésére. A *szempci fenyítőház* 1772. szeptember 4-én nyílt meg. Ide utalták a „javíthatatlanokat és a kihágókat, illetve a halálbüntetésre kevésbé érdemeseket, vagy attól kegyelemből felmentetteket”. De felvettek a fenyítőházba szülők által beküldött rossz magaviseletű gyermekeket is, amennyiben eltartásukról a szülők gondoskodtak. Az első fenyítőház tehát *sajátos keveréke volt a mai börtönnek, dologháznak, illetve a fiatalkorúak javítóintézetének*. A Helytartó Tanács rendelete részletesen szabályozta a rabok munkájával, ételmezésével, ruházatával, az istentiszteletek rendjével és az orvosi gondozással, illetve az intézet rendjével és személyzetével összefüggő kérdéseket. Ez volt az első kísérlet arra, hogy a szabadságvesztés végrehajtásában uralkodó középkori viszonyokat valamiféle céltudatos rendszer váltsa fel. Bármennyire is hiányos volt a végrehajtás gyakorlata, tény, hogy a szempci fenyítőház szabályzata tartalmazta első ízben az elítéltek rendszeres munka által való javításának gondolatát. Határozott börtönrendszerről azonban a szempci fenyítőházban még nem lehet beszélni. Éjjelre a rabokat 10-12 személyes hálótermekben helyezték el, míg nappal szigorú őrizet és fegyelem mellett rendszeresen dolgoztatták őket (szövést, fonást, szabó- és asztalosmunkát, közmunkaként utcaseprés stb.). A fegyelem fenntartásának legfőbb eszköze az elrettentő jellegű testi fenyítés, a megbilincselés, az éheztetés volt. Mielőtt az intézet gyakorlata ténylegesen kialakulhatott volna – alapítása után alig 8 évvel – az épület egészségtelen volt miatt a fenyítőházat előbb Tallósra, majd 5 évi működés után, 1785-ben Szegedre helyezték.

A *szegedi fenyítőház* – korabeli kifejezéssel: javítóház (Domus Correctoria Szegediensis) – 1785-től 1832-ig állt fenn, a tiszaparti régi várnak a Tisza felé eső felében. Általában az egy évet meghaladó szabadságvesztések végrehajtására került itt sor. A rabok munkáltatását és fegyelmezését nagyjából ugyanazok jellemezték, mint Szempcen. A vár elavult épülete, amely egyébként is alkalmatlan volt egy ilyen jellegű intézmény elhelyezésére, egészségtelen helyiségeivel, a gyakori Tisza-áradásoktól fertőzött levegőjével, rossz ivóvizével a városi igazgatás állandó problémája lett. Egyéb körülmények folytán sem vált a szegedi fenyítőház ténylegesen országos fegyintézeté. Míg Szempcen a rabok legmagasabb létszáma 1777 és 1780 között 109 fő volt, addig Szegeden a rablétszám állandóan csökkent. 1826-ben már csak 10, 1831-ben 3 rab lézengett benne. A szegedi fenyítőház, amely az első magyar állami börtön lett volna, sem az építészeti megoldás, sem a börtön-

rendszer, illetve a rabmunkáltatás tekintetében nem jelentett előrelépést a szempci fenyítőházhoz képest. Tény viszont, hogy közel egy fél évszázadon keresztül ez volt az egyetlen olyan országos intézet, ahova a hosszabb időre elítélteket el lehetett helyezni.

A XVIII. század végén megérték a társadalmi feltételek a magyar feudális büntetőjog és igazságszolgáltatás gyökeres átalakítására. Ez a folyamat azonban történeti és társadalmi okok következtében jelentősen elhúzódott. Az 1790-91. évi országgyűlés eltörölte a kínvallatást, és bizottságot hozott létre az igazságszolgáltatás és a büntetőjog megreformálására. A bizottság munkájának eredményeként született meg a büntető törvénykönyv-tervezet 1795-ben.

Az 1795. évi kodifikációs kísérlet volt az első lépés Magyarországon egy korszerű büntető törvénykönyv és büntetési rendszer megalkotására. A tervezet alapelveiben már felismerhetők a felvilágosodás eszméi. A *Beccaria* által klasszikus módon összefoglalt polgári büntetőjogi nézetek olasz (*Filangieri*) és osztrák közvetítéssel (*Sonnenfels*) jutnak el hazánkba. Az elmaradott magyar társadalmi viszonyok között a felvilágosodott természetjog polgári elvei sajátosan keverednek a kor feudális nézeteivel. A javaslat kimondja ugyan a nullum crimen sine lege elvét, de fenntartja az ezzel összeférhetetlen szokásjogot. A büntetések alkalmazásában nem ismer el rendi különbséget, kivéve a vesszőzést. Büntetési rendszere közelít a polgári elképzelésekhez: a halálbüntetést szűk körben, mindössze 6 esetre tartja fenn, és a szankciórendszer középpontjába a szabadságvesztés-büntetést állítja.

Jóllehet a XIX. század 20-as, 30-as éveiben a szabadságvesztés-büntetés egyre inkább terjedt, a *börtönök helyzete* a legsiralmasabb képet mutatta. A 30-as, 40-es évek korántsem pontos statisztikája szerint az országban – Erdély kivételével – évente legalább 15-20 000 emberen hajtottak végre szabadságvesztést olyan körülmények között, amikor börtönök nincsenek, a büntetés-végrehajtás jogi szabályozása ismeretlen. Börtönökként változatlanul a megyei, városi és uradalmi tömlöcök szolgálnak, melyeknek viszonyai semmivel sem jobbak, mint egy évszázaddal korábban.

A reformkor fellángoló politikai küzdelmeiben hirtelen éles megvilágításra kerültek a magyar feudális börtönállapotok, amelyek mint az abszolút hatalom országzászlásának végtermékei, jogos felháborodásra, és gyors fellépésre serkentették a liberális erőket. A földalatti bűzös vermek, a csontvázra aszott, járványoktól legyengített rabok látványa, a börtönkreálta emberi roncsok súlyos érvekké váltak a liberális politikusok argumentálásában. Nyugat-Európában csakúgy, mint hazánkban a szabadságot és emberi méltóságot zászlajukra tűző szabadelvűek egyik célpontja így a feudális tömlőc lett. A börtönügyi tudományosság, a fogházjavítás első hazai kibontakozását, a múlt század 30-as éveiben fiatal politikusok, mint *Eötvös József*, *Szemere Bertalan*, *Kossuth Lajos* és liberális gondolkodók mint *Balla Károly*, *Bölöni Farkas*, *Lukács Mór*icz karolták fel támogatóan. E külföldet is megjárt reformerek jórészt az észak-amerikai és az angol „*penitenciárius magánrendszer*” továbbá a „*hallgatási rendszer*” magasztalásával tértek haza. A rabok számára biztosított külön zárka és az a vonzó alap gondolat, mely szerint a magány és a hallgatás büntudatra és erkölcsi megtisztulásra indítja az elítélteket, mély be-

nyomást gyakorolt a tanulmányozókra. E hatás érzékelhető börtöntörténeti irodalmunk egyik kiemelkedő szellemi alkotásán, az *1841 és 1843 között elkészült börtönügyi törvényjavaslaton*.

A tervezet a korabeli nyugat-európai törvényhozás és tudomány állását is figyelembe véve, korát megelőző lépéseket tett a büntetési rendszer területén. A halálbüntetést valamennyi bűncselekményre nézve kiiktatta; szankciórendszerében a szabadságvesztés-büntetés került a központi helyre. A tervezet szerint a *rabság* vagy életfogytig tart, vagy határozott tartamú. Határozott tartamú büntetés esetén a leghosszabb időtartam 24 év. A szabadságvesztés enyhébb formája a *fogság*, ennek leghosszabb időtartama egy év.

Az 1843-as javaslatok szerint *külön törvény szabályozza a szabadságvesztés-büntetés végrehajtását*. A börtönügyi javaslat 387 §-ban tartalmazza a büntetés-végrehajtás alapvető jogi szabályait. *Részletesen rendelkezik*

- a büntetés-végrehajtás intézményeiről,
- az elítéltek anyagi, egészségügyi ellátásának kérdéseiről,
- az erkölcsnemesítést célzó egyházi szolgálatról,
- a büntetés-végrehajtási személyzet feladatköréről, javadalmazásáról és jogi helyzetéről,
- a büntetés-végrehajtási intézmények igazgatásáról és
- egyéb olyan részletkérdésekről, amelyeket később nem törvényi, hanem végrehajtási szabályzat szintjén szabályoznak.

A börtönügyi javaslat elkészítését jelentős kodifikációs vita előzte meg. Ennek során a legmodernebb nyugati börtönrendszerek és büntetési elméletek tapasztalatait igyekeztek megismerni és alkalmazni a magyar viszonyokra. A bevezetendő börtönrendszert illetően a vélemények erősen megoszlottak a magánelzárás és a hallgatórendszer között. Végül is az országgyűlési bizottság többsége a magánelzárás rendszerét fogadta el. A börtönügyi javaslat értelmében mind a fogságra, mind a rabságra ítélték kivétel nélkül magánzárkában töltik le büntetésüket. A magánelzárás hátrányait a zárkában történő munkáltatással és esetleges oktatással kívánták ellensúlyozni. Mindez megkövetelte a börtönigazgatás radikális átszervezését és új intézmények kialakítását. A *javaslat kétféle szabadságvesztési intézet* építését irányozta elő, úgymint:

- a) törvényhatósági (megyei, városi) fogházakat és börtönöket,
- b) kerületi, azaz országos börtönöket.

A fogházakba a vizsgálati folyók és a fogságra ítélték, a megyei börtönökbe a fél évnél rövidebb tartamú rabságra ítélték, a kerületi börtönökbe pedig a fél évi vagy annál hosszabb tartamú rabságra ítélték kerülnek. Mindegyik intézet ugyanannyi magánzárkával látandó el, amennyi a befogadási képessége. Az előző tíz év kriminálstatisztikai adatait figyelembe véve, *tíz kerületi börtön létesítését* irányozták elő (Léva, Keszthely, Buda, Kassa, Nagykároly, Nagyvárad, Szeged, Arad, Miskolc, Pozsega), egyenként 500 elítélt befogadására.

A méltán európai szintű jogalkotásnak tekinthető 1843. évi törvényjavaslatok a konzervatív erők ellenállása következtében *megbuktak*. A büntető törvénykönyv javaslata a *halálbüntetés* eltörlése miatt, a büntető eljárási törvényjavaslat pedig az *esküdtszék intézménye miatt* váltott ki ellenállást. A börtönügyi javaslatot az országgyűlés mindkét háza elfogadta, és királyi szentesítésre felterjesztették. A királyi szentesítés azonban – feltehetőleg amiatt, hogy a központi kormányzati szervek a nagy anyagi erőket igénylő beruházások miatt húzódoztak a végrehajtástól – elmaradt. A kancellária a börtönügy rendezését a Hegytartó Tanács hatáskörébe utalta. Végül is a javaslat papíron maradt, és eltűnt a bürokrácia süllyesztőjében.

Az 1843. évi büntetőjogi és börtönügyi törvényjavaslatoknak még így is rendkívül jelentős hatásuk volt a magyar büntetőjogi és börtönügyi gondolkodás fejlődésére; progresszív elveiket – elsősorban a testi büntetések megszüntetését, a halálbüntetés korlátozását, a szabadságvesztés-büntetés szélesebb körű és céltudatos alkalmazását – a bírói gyakorlat többé-kevésbé megvalósította. Több megyében pedig helyi statútumokkal törölték el a botbüntetés alkalmazását.

Az 1848/49-es szabadságharc leverését követően térdre kényszerített Magyarország kénytelen volt elfogadni az „osztrák polgárosítás” részeként az 1852-től hatályba léptetett *osztrák birodalmi büntető törvénykönyvet*. A szabadságvesztést központi büntetési nemmé tevő törvénykönyv és az azt gyakran alkalmazó igazságszolgáltatás miatt megnövekvő létszámú elítéltek befogadására a meglévő tömlöcök elégtelennek bizonyultak. A Habsburg-kormányzatnak most kellett pótolnia azt, amit évszázada elmulasztott: a magyar fegyintézetek hálózatát létrehozni. A legfontosabb célok az olcsóság és a gyorsaság voltak. Ennél fogva a kormány 1854 és 1858 között fegyintézetté alakíttatott át régi várakat és más középületeket. Így vált fegyintézetté a korábban katonai erődítményként funkcionáló Nyitra megyei *Lipótvár*, a Trencsén megyei *Illava* (Léva), illetve a beregi *Munkács vára*. A Pest megyei fegyintézetet *Vácra* telepítették, az egykor Mária Terézia által nemes ifjak kollégiumának építtetett intézet falai közé. 1858-ban adták át nők befogadására szolgáló fegyintézetként *Márianosztrán* az egykor pálosrendi kolostornak épült, kétemeletesre bővített épületet. A fegyintézeti hálózatot az erdélyi területeken 1860-ban az egyetlen, eleve fegyintézeti célokra épített *nagyenyedi* és a már 1786-ban „provinciális” börtönné nyilvánított *sza-mosújvári* intézetek egészítették ki.

Ezekben a régi várakban, vagy eredetileg más célra készült épületekben modern börtönrendszerrel, pl.: a magánrendszer következetes végigviteléről szó sem lehetett. A magyar börtönügy a rossz telepítések miatt olyan mellékvágányra került, amelynek következményei máig hatnak. Míg ugyanis a nyugat-európai régiók – tartományok, kantonok, városok stb. – korai önállósodása elősegítette a regionális börtönhálózat telepítését (több, kisebb, földrajzilag arányosan elhelyezkedő intézettel), addig hazánkban központi szándék döntött az éppen alkalmasnak ítélt építmények börtöncélú felhasználásáról. E telepítés okozta másik teherterhelés pedig abban mutatkozott, hogy a kiszemelt építmények többsége alkalmatlan volt büntetés végrehajtására és csupán örökös ráfordításokkal lehetett biztosítani, hogy legalább minimális mértékben megfeleljenek az elvárásoknak. Az osztrák kormányzat e pe-

riódusában börtönügyünk kétségtelen előrelépése abban volt, hogy a kazamatákból, tömlöcökből kihozott rabok számára rendszeres ételmezést, a munkakényszer, a rend, a fegyelem és a tisztaság szigorú betartását vezették be.

7.2. A polgári magyar börtönügy

Az 1867. évi kiegyezést követően a modern polgári igazságszolgáltatás kialakításának igényével fellépő igazságügyi kormányzat európai léptékű törekvéseit jelzi, hogy a korabeli börtönállapotainkat szégyellnivalónak tartván, rendkívüli erőfeszítéseket kezdeményeztek a modern börtönrendszer kiépítésére. A Szemere-Deák-Eötvös által képviselt európai szellemiségű börtönügyi gondolkodás méltó folytatója volt *Horvát Boldizsár*, a kiegyezés korának igazságügy-minisztere. Jórészt neki köszönhető, hogy a még nagy tapasztalatokkal nem bíró képviselőház szelíd részrehajlással megtámogatta a fegyintézeti költségvetést (míg 1860-ban az osztrák birodalmi költségvetés évente mindössze 23 ezer forintot szánt e célra, addig a kiegyezést követő 5 évben a joviális magyar parlament azt évente csaknem 700 ezer forintra emelte). Mint megállapították: „méltányosabb beruházást hazánkban alig tehetünk, mint midőn eltévedt polgártársaink javításáról, a megátalkodott szerencsétleneknek pedig emberi méltósághoz illő megfélemezésére törekedve e nemes célnak megfelelő intézményeket létesítsünk.” A jelentős támogatást főképpen fegyintézeti épületbővítésre és korszerűsítésre, a rabmunkáltatás dologi feltételeinek megteremtésére, valamint a személyzet javadalmazására fordították. A fegyintézetek rendbetétele után azonban még tennivalók sokasága nehezdedett az igazságügyi tárcára, elsősorban a botrányos állapotban levő megyei fogházak javítása terén. E törvényhatósági fogházak a megyék, így a belügyminisztérium fennhatósága alatt működtek 1871-ig, mígnem jogszabály az ügyészségek, vagyis az igazságügy-minisztérium alá nem rendelte azokat. *Az így egységesen az igazságügyi tárcához került börtönügy* irányításához nem állítottak fel az osztrák megoldáshoz hasonló országos felügyelőséget, ehelyett először osztály-tanácsost bíztak meg a börtönügyek intézésével, majd különböző ügyosztályokhoz – a II. és a III-hoz – került a börtönügy (csupán 1906-ban alakítottak ki önálló ügyosztályt a börtönök általános felügyeletére).

Az 1870-es évek elejéről az országos fegyintézetek személyi- és fogvatartotti állományáról rendelkezünk megbízható adatokkal. Eszerint a hét fegyintézetben összesen 487-en dolgoztak, közülük a fegyőri állománynál 420-an, míg az adminisztrációt, a lelki gondozást és az oktatást végzők létszáma 67 főt tett ki. 1872. évben a fegyencek legnagyobb száma 3775 fő volt. A kiegyezést követően gyors ütemben ment végbe a polgári jellegű államapparátus és jogrend kiépítése. Az igazságszolgáltatás reformja ismét napirendre tűzte a büntetőjog kodifikációját, amely végül is hosszas előkészítés után, *az 1878. évi V. törvénnyel* elfogadott büntető törvénykönyvet eredményezte.

A Csemegi-kódex a börtönügy szabályozását is tartalmazta, oly módon, hogy a büntetési rendszerről szóló fejezetébe vette fel a szabadságvesztés-büntetésre és

annak végrehajtására vonatkozó legfontosabb rendelkezéseket, míg a részletszabályok kidolgozását az igazságügy-miniszter rendeleti hatáskörébe utalta. A szabadságvesztés-büntetés öt különálló nemét határozta meg: *a fegyházat, az államfogházat, a börtönt, a fogházat és az elzárást*. Ezek között az államfogház töltött be különleges szerepet, amely mint kedvezményezett szabadságvesztés-büntetési nem bizonyos politikai, vagy más „erkölcsileg menthető” bűncselekményekre (párbajvétség, sajtóvétség, felségsértés stb.) volt kiszabható. Az ún. államfogyokat munkakényszer nem terhelte, kényszer-lakhelyüket maguk rendezhették be, élelmézsükről is maguk gondoskodhattak. A kódex az új börtönrendszer működés-módját tekintve magyaros megoldásra vállalkozott: börtönügyünk jelentős lemaradásának csökkentésére, az akkor Európában a legkorszerűbbnek tetsző, *angol és ír fokozaatos rendszert* vette át. Az angolszász gyakorlatiasság talaján termett rendszer lényege az volt, hogy az elítéltek érdekeltségére is építve, jobb munkavégzésre, fegyelmezettebb magatartásra ösztönözve őket, a börtön-rezsimet a büntetés letöltésével fokozatosan közelítette a szabad élet körülményeihez. Így az elítélt először egy időre magánzárában töltötte büntetését, az ezt követő szakaszban szigorú elkülönítést csak éjszakára fenntartva, társaival közös munkavégzésen vehetett részt, majd végleges szabadulása előtt – kérésére – feltételes szabadságra bocsáthatták. Az itt bemutatott angol rendszertől az ír megoldás abban különbözött, hogy a feltételes szabadságra bocsátás elé még egy szakaszt, a közvetítő intézetet iktatták be, amely a mai értelemben egy „félszabad” börtönrezsimet képviselt.

Az 1867-ben örökölt országos fegyintézeti hálózat alkalmatlan volt a polgári büntető elvek realizálására. Az 1866-ban kiküldött igazságügyi deputáció jelentése szerint az országos intézetek egy részét azonnal meg kellett volna szüntetni. Ekkor egyetlen intézet felelt meg a követelményeknek: a telepszerű, kis befogadóképességű női fegyház Nagyenyeden. Nem véletlen tehát, hogy a büntető törvénykönyv végrehajtási programjában nagyméretű börtönépítési terv kapott helyet. Az elképzelések szerint egy központi jellegű, állami börtönhálózatnak kellett volna felépülnie. Ehelyett pénz hiányában csupán néhány intézet felállítására került sor. 1885-ben így létesült hazánk, s egyben Európa legmodernebb börtöne, a panoptikus rendszerű szegedi kerületi börtön, és a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház 1896-ban. Új létesítménynek tekinthető a soproni fegyház is, bár nem eredeti építkezéssel született: a soproni cukorgyár kiürített épületeit alakították át büntetés-végrehajtási célokra. Mivel több új országos börtön, fegyintézet nem épült, a modernebb törvényhatósági fogházakat kerületi börtönné minősítették, s így a börtön- és fogházfokozatra ítélték a legtöbb helyen ugyanazon intézetben töltötték büntetésüket. A század végére Magyarországon 9 országos, 65 törvényszéki és 313 járásbírósi fogház működött.

Nem megfelelő végrehajtási feltételek következtében nem volt érdemi a büntetési fokozatok közötti differenciálás sem. Maga a miniszteri rendelet is észrevehető különbségeket fogalmazott meg a fegyház és a börtön végrehajtása között. Az osztályozást a fegyintézeti igazgatók belátására bízta. A férfiak és a nők elválasztását fegyházi szinten központilag oldották meg, a törvényhatósági és járásbírósi fogházakban viszont helyi módon. Elégedettek lehettek az intézeti igazgatók, ha a

megrögzött, többszörös visszaesőket – helyenként a fiatalkorúakat – el tudták különíteni az elítéltek zömétől. Ha ehhez hozzávesszük a fegyházintézetek személyzetének képzettségét, fizetését (s ebből következően minőségüket), akkor megállapíthatjuk, hogy az egyéniesítés eszméje a dualista intézetekben pusztán illúzió maradt. Ennek ellenére az igazságügyi kormányzat rendkívüli erőfeszítéseket tett a büntetés-végrehajtási rendszer működőképességének fokozására. Az intézeteket folyamatosan modernizálták, áttértek a rabmunkáltatás és rabélelmezés átalánybérleti rendszeréről az önellátásra. Az ír rendszer megvalósítására közvetítő intézeteket létesítettek (lásd Kis-Harta), valamint javítóintézeti láncot építettek ki a fiatalkorúak érdekében.

A magyar börtönügy e múlt századvégi virágkora, történetének eddig legkiemeltetlenebb szakasza volt. Ennek magyarázata kiemelkedő gazdasági, de nem kevésbé szellemi támogatottságában rejlett. Az érintett korszak sikerét nem csupán a végrehajtás tárgyi feltételeinek javítása biztosította, de az is, hogy a gazdasági fellendülés magával ragadta – ha a versenydiktálta korlátok között is – a rabipart, a gazdasági környezet pedig igényt tartott a börtönből szabadulók munkáerejére. E folyamatot a 70-es évektől felpezsdülő börtönügyi irodalom, szellemi gondozás kísérte. Az akkor sarjadzó – ma is követésre méltó – szakirodalom a tudományok számos jeles képviselőjét mozgósította a börtönügy megválaszolatlan kérdései felé.

A börtönügyi szervezetek nem volt jogszabály alapján kötelezővé tett feladata az *elítéltek szabadulás utáni segítése*. Ezt a feladatot (mai szóval az utógondozás teendőit) társadalmi alapon szerveződő egyesületek és magánszemélyek látták el. A legkomolyabb szervezet az 1873-ban alakult Budapesti Rabsegélyező Egylet volt. Igyekezett az elítélteket visszavezetni a társadalomba. Megpróbált munkát szerezni nekik és pénzsegélyben részesítette őket. De magára vállalta a támasz nélkül maradt hozzátartozók támogatását is. Többnyire pénzzel, néha egyéb természetbeni juttatásokkal (pl.: ruhaneműekkel) segítették a családokat.

A *Csemegi-kódex* korszakalkotó jelentőségű passzusa volt e vonatkozásban a rabsegélyezés költségvetési háttérének törvényi megteremtése, amikor a pénzbüntetések befolyó összegeket e célra rendelte felhasználni. A kódex az elbocsátott szegény elítéltek segélyezésére és a fiatalkorú elítéltek fogva tartására rendelte fordítani az összeget. „Nem fordíthatók a pénzbüntetések által nyert összegek üdvösebb célra, mint az elítéltek időleges segélyezésére” – szögezte le a képviselőház igazságügyi bizottsága. A hatás sem maradt el: sorra alakultak a rabsegélyező egyesületek, amelyek így módon a társadalmi forrásoknak is csatornát nyitottak. 1900-ban 21, 1909-ben pedig a Patronage-Egyletek Országos Szövetségének nyilvántartása szerint már 33 rabsegélyező egyesület tevékenykedett az országban. Az állami és társadalmi forrásokból befolyó összegek jelentősnek voltak mondhatók, amelyek hozzájárultak a rabsegélyezés felvirágoztatásához. Mondanunk sem kell, az állami bőkezűség nem tartott sokáig. A szűk költségvetési esztendőknél sokan vetettek szembe a büntetéspénzekre. Így azután szépen lassan megkezdődött a keretek apasztása. Először csak a befolyt büntetéspénzek negyedére korlátozták a felhasználás lehetőségét, igaz, az összeg másik részét fogházak, börtönök, államfogház és

fegyházak, szükség szerint javítóintézetek felállításának finanszírozására különítettek el. Ugyanakkor az igazságügy-miniszter rendelkezésébe adták a befolyt összeg egymilliós keretét, hogy azt „gyümölcsözőleg” kezelje, s annak kamatjövedelmét is felhasználhassa rabsegélyezésre és a javítóintézetek folyó kiadásainak biztosítására.

Börtönlétesítmények és építészet a XIX. század második felében

A XIX. század második felében telepített, illetve épített börtönrendszer máig egyik meghatározó eleme a hazai büntetés-végrehajtásnak. Az 1850-es években, amikor a Habsburg Birodalom amúgy is szűkében volt az anyagiaknak, a magyarországi börtönalapításokat két megfontolás vezette: az olcsóság és a gyorsaság.

A polgári korszak fegyintézet-létesítési hulláma két jól elkülöníthető szakaszra osztható. A kezdetekre jellemző megoldás, vagyis egyes, már funkcionáló épületegyüttesek büntetés-végrehajtási célú felhasználása a század utolsó negyedéig szokásban maradt. Ám ahogyan az osztrák Strafgesetz büntetési rendszerének 1853-as életbe léptetése kiváltotta az első fegyintézet-alapítási akciókat, ugyanúgy hatott az intézethálózat továbbfejlesztésére a Csemegi kódex.

A kódex 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba. 1881-ben rendelkezett a törvényhozás a szegedi királyi kerületi börtön felállításáról, mely 1883. május 28-tól 1884. szeptember 3-ig épült, s melyet 1885. január 1-jén adtak át rendeltetésének. A soproni intézet megépítéséről az 1884. évi 20. törvénycikk intézkedett, minek nyomán 1884. július 13-a és 1886. augusztus 31. között lezajlott az építkezés. A harmadik modern épület a *budapesti gyűjtőfogház* volt, melynek építési munkálatai 1895. márciustól 1896. októberéig tartottak. Mindhárom létesítménynek – az egyik legtöbbször foglalkoztatott építész – *Wagner Gyula* volt a tervezője. E három büntetés-végrehajtási intézet híven reprezentálta a kor legfejlettebb börtönépítészeti konstrukcióját. Szeged és Budapest maradéktalanul tükrözte a XIX. század második felének diadalmas megoldását, a panoptikus szisztémából kifejlődött csillagformát, melyet azonban Wagner Sopronkőhidán a régi cukorgyár adottságai miatt, (melynek helyén a fegyintézet emeltetett) követni már nem tudott. Az épületek belső kiképzésében azonban megkísérelte meghonosítani itt is a modern börtönépítészet eredményeit.

Visszatérve az első polgári korszak jellemzésére, tekintsük át a szamosújvári létesítményt. Szolnok-Doboka vármegye fegyintézete a szamosújvári erősségbe telepített erdélyi, egyetlen férfifegyház volt. Az eredetileg a XIII. században épült Bálványos várának helyén, a XVI. században rommá lett erődítmény köveiből 1540 és 1542 között építették föl olasz mester irányításával a Bálványos új várak, Újvárt, a később a mellette folyó kis-Szamosról Szamosújvárnak nevezett erődöt. 1776. március 27-én II. József a szamosújvári katonai várat „tartományi provinciális” börtönnek nyilvánította, ahová a megyei tömlöcökben tartott rabokat szállították. Börtönszobáknak a katonai raktárak egy részét (szám szerint kilencet) rendeztek be. Az első két esztendőben beszállított rabok számát tekintve, ez átlagosan 15-16 fős elhelyezést biztosított. Az egykori Martinuzzi- és Rákóczi várból álló épü-

letegyüttes változatlan formában szolgálta 1853-ig a büntetés-végrehajtást. Ekkor az abszolutista kormányzat az országos fegyintézetek sorába emelte, s egy harmadik „főépület” felhúzásával kívánták szolgálni a modernizációt. Ezzel a befogadóképesség 1028 főre nőtt, jóllehet a fegyenclétszám mindig 700 körül alakult. Az 1886. évi jelentés szerint a fegyintézet összesen 38 teremmel rendelkezett. A legkisebb hálószoba 20, a legnagyobb 48 fős volt. A hálótermekben fapriccsek álltak, szalmazsákkal, vánkossal, pokrócokkal és lepedőkkel. Magánzárka csak néhány akadt – a pincszinten! Ezért vizesek, egészségügyi szempontból gyakorlatilag használhatatlanok voltak (az 1874. évi „modernizáció” során épített zárkaépület 21 magánzárkával gazdagította az intézetet). A kivitelezés igazodott a vár adottságaihoz. Az épületek a várfalhoz tapadtak, számos munkatermet csak az erődítmény kazamatáiban tudtak elhelyezni. Csatornázásról, egészséges ivóvízről szó sem lehetett. Mint látható, az építészeti viszonyok gyakorlatilag megakadályozták a büntetés-végrehajtás meghirdetett humanitárius szempontjainak érvényesítését. A várba telepített, nagy költséggel átalakított fegyház áttekinthetetlen volt, ennél fogva őrizete nehézkes és költséges, továbbá egészségtelen. Ilyen körülmények között a kor népszerű büntetési rendszereinek meghonosításáról még tervek sem lehetett szólni. Az elítéltek osztályozása, szétválasztása csaknem lehetetlen volt.

Az első modern intézetépítések közül a szegedi „Csillagbörtön” valójában a szegedi nagy árvíz kikényszerítette építkezés volt. Az áradat romba döntötte a korábbi igazságügyi épületeket, így a Mars tér északnyugati peremén emelt épületegyüttes kombinált intézmény volt: részét képezte a törvényszéki palota, a vizsgálati fogház, a királyi törvényszéki elítéltek fogháza, maga a csillagbörtön valamint az igazgatói és a tiszti pavilon. A Mars térre néző büntető törvényszék tekintélyt parancsoló tömbje mögött, magas kőfallal körbekerítve állt kétoldalt a két fogház, hátul pedig a három zárkaszárnnyal és a negyedik oldalon őrtanyával, az igazgatói, valamint az ellenőri irodával egybeépült főbejárat. Az egyik szárnyban egyenként 5-6 fő befogadására alkalmas társas zárkák (5), a másikkban tisztálkodó-helyiségek és munkatermek, a harmadikban pedig magánzárkák (76) kaptak helyet. A háromemeletes szárnyak függőfolyosós rendszerűek, a középpontban vasszerkezetű üveg-tetőzettel ellátva. Az intézet 500 elítéltet fogadott be, s egy főre 15 léghöbméter jutott.

Amikor a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház 1896 októberében megnyitotta kapuit, 23 épületből álló együttest alkotott, amely 824 elítélt elhelyezésére volt alkalmas. A fő épüleategység a kétemeletes, különálló fogházépület, valamint a két, 300-300 fő befogadására alkalmas, s a központi épülethez csatlakozó „csillagépület”. A fogházban kisebb és nagyobb (közös és magán-)zárkákat létesítettek. A 14 közös cellában egy főre 10 léghöbméter jutott. A háromszárnyú, háromemeletes épületeket a magánzárkarendszer megvalósításának jegyében létesítették. A két csillagépületben összesen 104-104 kisebb, (20 léghöbméter belső térfogatú), valamint 196-196 nagyobb (26 léghöbméteres) zárka található. A kor követelményeinek messzemenően megfelelt az intézet. Wagner a nemzetközi tapasztalatok alapján ideálisnak elfogadott, 500 és 1000 fős befogadóképesség közöttire tervezte a Gyűjtőfogházat, annak elhelyezését tekintve alkalmazkodott a börtönügyi kong-

resszusok irányelveihez: nagyváros közelében (út, vasútvonal mentén), de annak peremén létesített. Ez (legalábbis átmeneti időre) lehetővé tette a szeparációt és a biztonságos őrzést, ugyanakkor a nagyváros adta minden lehetséges előnyt élvezhette: a kedvező közlekedési helyzetet, a piac közelségét, igénybe vehette a fővárosi csatorna- és vízvezetékhalózatot.

Míg a szegedi és budapesti építkezéseket a szakma dicsérete kísérte, ez korántsem állt a sopronkőhidai vállalkozásra. Az egykori „Offermann és társa” cukorgyártelep helyén és házai felhasználásával felépített intézetnél a szakmai szempontok mellett dominálónan érvényesült a kíváncsi: a cukorgyári épületeket, az azokból eredő nyersanyagot a lehető legnagyobb mértékben használják föl a vállalkozás során. Voltaképpen csak a régi cukorgyári főépület volt felhasználható (valamint az egykori lakóépületek az őrszemélyzetnek és a tisztai állománynak), az épületek javát teljesen újonnan kellett építeni. Szakmai szempontból teljesen lehetetlen megoldás született: egy H alakú zárkaépület. A szárnyakon és az összekötőrészen külső-zárkasoros megoldást választott a tervező; az ablakok a H alak külső és belső oldalaira néztek. A háromemeletes épület összesen 686 zárkát foglalt magában. Az épület tervezője építészetileg egyébként modern megoldásokat alkalmazott: légvezető csatornákat helyeztek el a falakban, vízvezetékeket építettek be és csatornázták az épületegyüttest, központi fűtést létesítettek, villanyvilágítást szereltek be. A kritikusok azonban szóvá tették, hogy ilyen költséggel akár a Gyűjtőfogházhoz hasonló, szakmailag elfogadhatóbb intézetet lehetett volna létesíteni.

A mai büntetés-végrehajtási intézetek hálózatának alapjait a reformkori vármegei kísérletek (Komárom, Balassagyarmat), a Habsburg-kormányzat eredeti koncepciója (Mária Nosztra, Vác), néhány – fent is említett – országos jelentőségű építkezés (Gyűjtő, Sopronkőhida, Szeged), továbbá a századfordulón hatalmas lendületet vett törvényszéki építkezések határozták meg.

Az igazságügyi épületegyüttesek létesítését két alapvető szempont határozta meg. Egyfelől az igazságügyi architektúra dinamikus fejlődése, másfelől az állam bővülő anyagi lehetőségei, melyek a megrendeléseket lehetővé tették. A századforduló táján emelt épületek híven tükrözték a nyugati törekvéseket. Az igazságügyi épületegyüttesek nem egyszerűen a jogszolgáltatás központjává lettek, de a városok fontos képi elemeivé, építészeti látványosságaivá is váltak. Bár a nemzetközi tapasztalatok alapján a börtönügyi kongresszusok ajánlásai inkább egyszerűsége, célszerűsége intették a tervezőket, az igazságügyi épületek nem nélkülözték a monumentalitást, az egyediséget, a művészi elemeket.

Az építkezések közös jellemzője, hogy ellentétben a fegyrintézetek tervezésével, a járásbírói és törvényszéki börtönök és fogházak többnyire egy tömbben nyertek elhelyezést a törvénykező szervekkel, az igazságügyi paloták hátsó egységeit képezve. Ennek logikája világos: a vizsgálóbíró és a királyi ügyészség képviselője, a bíróság és a gyanúsított/vádlott könnyen, biztonságosan, a nyilvánosság elkerülésével közelíthesse meg egymást. Minthogy e fogházak és börtönök leterheltsége és férőhely igénye összehasonlíthatatlanul kisebb volt az országos letartóztatási intézetekénél, a zárkák száma néhánytól húsz-harmincig terjedhetett. Ha nemcsak zárkatraktust, hanem önálló zárkaépületet is emeltek, szívesen alkalmazták a külső

zárkassoros, függőfolyósos megoldást, amely nem igen különbözött a „csillag” egy szárnyától. Ezek az eredetileg helyi célokat szolgáló épületek alkotják számban legnagyobb részét mai intézeti hálózatunknak.

A XIX –XX. századfordulót követő évtizedben a már veszteglésre kényszerült gazdaság szinte azonnal érzékelhető nyomokat hagyott a börtönvilágon. A korábbi támogatottság töredékére zsugorodásával kiütköztek a szervei hibák, így – többek között – az, hogy a fokozatos rendszer egyes elemeihez, a magánelzáráshoz, a közvetítő intézeti végrehajtáshoz nem bizonyultak elegendőnek a meglévő eszközök. A preferencia beszűkülése azonban kedvezőtlenül hatott a személyi állomány minőségi javítására is. Ez különösen érzékeny lemaradást okozott akkor, amikor a büntetőjogi reformirányzatok Európa-szerte kimozdították az ítélkezési rendszert a merev, tetterányos szemléletéből és a tettes felé fordítva a figyelmet, lehetővé tették a magyar börtönügynek is a humán tudományok – a pszichológia, pedagógia, kriminológia – alkalmazását.

Az új kriminálpolitika szellemét jeles gyorsasággal felkaroló honi törvényhozásunk Európa élvonalában vezette be a felnőttektől megkülönböztetett *fiatalkorúak büntetőjogát és büntetés-végrehajtását, az 1908-ban kibocsátott ún. I. Büntető Novellában*. A fiatalkorúak börtönügye szabályozásának e novellával megvalósított fordulata a felnőttektől elkülönített *fogházbüntetés* és különös végre-hajtási rendszerének megkonstruálása volt. (A fiatalkorúak büntetés-végrehajtását külön fejezetben taglaljuk.)

A tettes-büntetőjogi felfogás nem csupán a fiatalkorú bűnelkövetőkre, de az ipari nagyvárosok peremére sodródott munkakerülő csavargókra és koldusokra is érvényesítette büntetőpolitikáját. Ennek intézményét a *dologházat* hazánkban az *1913. évi XXI. törvénycikk* vezette be, mint a közveszélyes munkakerülő csavargókkal szemben alkalmazandó biztonsági rendszabályt. Lényegében az Európában a XVII. század elejétől elterjedt, jól bevált fenyítő- és dologházak XX. század eleji reinkarnációját képviselték, amelyekben a büntetőjogi reformirányzatok a dologkerülő bűnelkövetők munkára szoktatásának, így javításuknak eszközét látták (a dologház intézményét lásd a munkabüntetéseknel).

A büntetés-végrehajtás feltételrendszere a trianoni diktátumot követően jelentősen meggyengült. A gondot nem feltétlenül az intézetek hiánya jelentette, hanem a dualizmus idején kialakított, a századforduló táján már szisztematikussá tett *fegyház-börtön-fogház hálózat megbomlása*.

A háború utáni rendezés következtében a magyar büntetés-végrehajtás elveszítette a lipótvári, az illavai és a nagyenyedi fegyintézetet (33%), továbbá 42 törvényszéki (64,4%) és 200 járásbírósi fogházat (63,9%). Ily módon a háborút megelőző intézeti állományból mindössze hat fegyintézet, 23 törvényszéki és 113 járásbírósi fogház maradt az igazságügyi kormányzat birtokában. (Ez utóbbiak közül is kis forgalmuk miatt a húszas évek második felére még további 25-öt megszüntettek.)

A két világháború között funkcionáló ún. országos büntetőintézet volt a budapesti királyi országos gyűjtőfogház, a váci királyi országos fegyintézet és közvetítőintézet, a soproni királyi országos fegyintézet és szigorított férfi dologház, a har-

tai királyi országos büntetőintézet (Állampuszta), a márianosztrai királyi országos büntetőintézet és szigorított női dologház, a szegedi királyi kerületi börtön és államfogház. 1906-tól működött a Gyűjtőfogházzal egy igazgatás alatt az Igazságügyi Országos Megfigyelő és Elmeógyógyászati Intézet. Nem kevésbé az antropológiai reformirányzat hatására, bűnügyi embertani laboratórium is működött a Gyűjtőfogházban, az elkövetők embertani és lélektani sajátosságainak tanulmányozására. Jól felszerelt rabkórházakat Vácott és a budapesti Gyűjtőfogházban üzemeltettek. 1922-ben állították fel – még 1910-es előzmények után – az Országos Börtönügyi Múzeumot, s 1925-től az Igazságügyi Minisztériumban Tauffer Emil örökösének felajánlásaiból nyílt meg a Börtönügyi Tauffer-könyvtár.

Királyi törvényszéki fogházak működtek Budapesten (budapesti törvényszéki fogház és pestvidéki törvényszéki fogház), továbbá Baján, Balassagyarmaton, Debrecenben, Egerben, Győrben, Gyulán, Kalocsán, Kaposvárott, Kecskeméten, Miskolcon, Nagykanizsán, Nyíregyházán, Pécsen, Sátoraljaújhelyen, Sopronban, Szegeden, Szekszárdon, Székesfehérvárott, Szolnokon, Szombathelyen, Veszprémben és Zalaegerszegen. A járásbírói fogházak befogadóképessége nem volt jelentős, a 250 letartóztatott befogadására alkalmas járásbírói fogházon túl általában 15-20 fő elhelyezésére nyílt lehetőség egy-egy fogházban.

Tekintettel a Tanácsköztársaságot követő megtorlásra és a háborút követő elnyomódásra válaszul ugrásszerűen megnövekvő kriminalitásra, s a börtönügyi igazgatásban a szerkezetváltozás miatt bekövetkezett átmeneti zavarodottságra is, a büntetés-végrehajtás rendkívüli feladatokkal volt kénytelen szembenézni. A megkisebbitett országterületre eső letartóztatottak száma megduplázódott és az intézetek túlszűfoltakká váltak (az új határok között 1920 májusában a rablétszám meghaladta a 14 ezret, holott a háború előtt 7700 körül mozgott az ugyanezen területre vetített mutató). A túlszűfolttság természetes velejárója volt az ellátási körülmények jelentős minőségromlása, az élelmezési problémák, a ruha- és munkaanyag hiánya, a fűtetlenség, s nem kevésbé a büntetés-végrehajtási őrség végletes kimerülése.

A büntetés-végrehajtás jogi környezete a két világháború között lényegesen nem változott. A rezsim jogfolytonosság-élményének megfelelően e területen sem törekedtek valamiféle újraszabályozásra, csupán kisebb korrekciós kiegészítéseket eszközöltek. A leglényegesebb változások a rabmunkáltatás, az élelmezés és a szigorított dologház bevezetése körül voltak. A rabmunkáltatás fő vonása az első világháborút követően az ipari jellegűről a mezőgazdasági termelésre való áttérés volt. Minthogy a korábban működő, döntően ipari üzemek nem váltották be a hozzájuk fűzött jövedelmezőségi reményeket (sőt inkább problémákat okoztak az igazságügynek), a börtönügy vezetői a mezőgazdasági termelés felé fordultak. Növelte az agrárgazdaságok esélyeit az is, hogy a háborút követően rendkívüli nehézségekkel kellett a kormánynak szembenéznie a nyersanyag-ellátásban általában is, nemcsak a börtönügyi vállalatok esetében. Az ipari központjainak jelentős részét veszített Magyarország gazdasága is agrárjellegűvé formálódott. Az érvek között jelentős szerepet játszott, hogy a letartóztatott népesség közel negyven százaléka a mezőgazdasággal foglalkozók köréből került ki. Kezdetben a hartai közvetítő intézetet

alakították át országos intézetté (Állampuszta), minthogy korábban mezőgazdasági termelés csak a közvetítő intézetekben zajlott, később a törvényszéki fogházakban is létesítettek kertészeteket, hogy legalább a fogház élelmezéséhez hozzájárulhassanak.

A rabmunkáltatás egyik leágazásaként született meg a rabélelmezés sajátos válfaja, a vállalkozói rendszer. Eredetileg a rabmunkát bérbe vevő vállalkozó szervezte a rabok ellátását is. Ez a vállalkozói alapon történő élelmezés azonban fennmaradt akkor is, amikor már a rabok munkával történő ellátása állami feladattá lett. Nos, a két világháború közötti Magyarország börtönügyi kormányzata 1921-ben végleg felszámolta a vállalkozó részt a büntetés-végrehajtásban, s a törvényszéki fogházakban is a házi kezelést honosították meg (3063/1921 IM). Ezzel függött össze a fogházak melletti rabkertészetek elterjedése, a rabmunkáltatás agrárirányba történő elmozdulása is.

A tettes-büntetőjogi irányzat harmadik intézményeként az *1928. évi X. sz. törvénnyel bevezetett szigorított dologház* elméleti megalapozását azok a korabeli nézetek szolgáltatták, miszerint a visszaeső bűnelkövetők körén belül létezik egy sajátos kategória, amelyet a bűnözői életvitel, a szokásszerű bűnözés jellemez. Mivel pedig ezen elkövetőkkel szemben a hagyományos büntetések hatástalannak bizonyultak, a társadalom védelme érdekében meg kell kísérelni „... törvénytisztelő és munkás emberré nevelésüket, de egyúttal ártalmatlanná tenni őket, amíg közveszélyességük tart” – hangsúlyozta a törvény miniszteri indokolása (a szigorított dologház intézményét lásd a munkabüntetéseknel).

Az állam persze minden ismert nehézsége ellenére sem mondhatott le a börtönügy technikai színvonalának fenntartásáról, s új létesítmények átadásáról. Így került sor az állampusztai (hartai) önálló iskolaépület létesítésére, a budapesti gyűjtőfogház kórházában tüdőbetegosztály megnyitására, a váci 18 kórtermes rabkórház átadására. Megkezdte működését a Pestvidéki Törvényszéki fogház (Gyorskocsi utca), megnyitotta kapuit a békéscsabai, hajdúböszörményi, hajdúszoboszlói, hatvani, szigetvári fogház. Nem kevéssé ennek köszönhetően, 1925-re megszűnt az intézetek zsúfoltsága, amit a konszolidálódó büntetőjogi praxis is kiegészített: 1930-ban már csak hétezer körül mozgott az átlagos rablétszám.

A változásokkal összhangban az Igazságügyi Minisztériumban külön ügyosztály alakult a büntetés-végrehajtás gazdasági ügyeinek intézésére. (Megjegyzendő azonban, hogy sajnos nem annyira a börtönügy finanszírozása, mint inkább a rabmunkából befolyó jövedelmek fokozása lett a célja az új szervezeti egységnek. E cél előtérbe kerülése a büntetés-végrehajtás történetének valamennyi periódusában a hatékony börtönügyi munka rovására ment, s a gazdasági céloknak egyértelműen alárendelte a kriminológiai, büntetés-végrehajtási megfontolásokat.)

Összefoglalóan: az I. világháború befejezése, a Trianoni békeszerződés utáni években, a századforduló tájékán megindult börtönügyi depresszió tovább mélyült, mivel sem az ország gazdasági helyzete, sem pedig az uralkodó kriminálpolitikai szemlélet már nem kínált lehetőséget a mégoly szolid börtönreformálásra sem. Tény, hogy a két világháború között a börtönügy az igazságszolgáltatás perifériájára szorult, anyagi és szellemi támogatottsága a korábbi évtizedekhez viszonyítva

tragikusan visszaesett. Ennek egyik szemléleti oka feltehetően abban keresendő, hogy Trianon után a nagyhatalmak felé a nemzeti kultúrfölény bájait mutogató politika a hazai bűnözést és az azzal összefüggő intézményi problémákat szégyenlősen paraván mögé rejtette, avagy szőnyeg alá seprte. A honi börtönügy szakmai fejlődését ráadásul még az is nehezítette, hogy a leszerelt hadsereg számos tisztjét a börtönök élére reaktiválták, amelynek következményeként a börtönélet erőteljes militáris vonásokat öltött. Ezekre az okokra vezethető vissza, hogy a századeleji, a nyugat-európai igazságszolgáltatásra termékenyítő hatású, a humán tudományokat segítségül hívó reformista kriminálpolitika a hazai büntetés-végrehajtásunk gyakorlatában alig érzékelhető. Honi büntető törvényhozásunk korabeli reformszándékai a fiatalkorú, a dologkerülő és a krónikus visszaesők reszocializálását illetően ugyan vitathatatlanok voltak – de mint Horváth Tibor is megállapítja – a javítás, a megelőzés célzatával létrehozott intézkedések a végrehajtás szférájában – megfelelő tárgyi és szellemi feltételek híján – már az ártalmatlanná tételt, a fizikai elszigetelést, az elrettentést szolgálták.

7.3. Börtönügy a második világháború után

Börtönügy a koalíciós korszakban

A II. világháború befejeződése után az újjáformálódó hazai politikai erők közös törekvése a fasiszta maradványok következetes felszámolása volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány első intézkedései közé tartozott a jogrend helyreállítása és a számonkérés jogi feltételeinek megteremtése. Az 1945-ben létrehozott *népbírósi jogban* alkalmazott büntetések a Csemegi-kódexben már ismert fegyház és börtönön kívül, rövid időre az *internálás* és a *kényszermunka-büntetések* voltak. A külföldbíróságként létrehozott népbíróságok mellett a köztörvényes bűncselekmények elbírálására hivatott hagyományos büntetőbírósi szervezet – az államfogház-büntetés 1946-ban történt eltörlésével – továbbra is a Csemegi-kódex büntetési és végrehajtási rendszerét alkalmazta.

Az 1945-ben rövid ideig főbüntetesként beiktatott internálás időtartama az internált "példás magatartásán" múlt, az internáló tábor parancsnoka ugyanis a fogva tartást további hat hónapig terjedő időre meghosszabbíthatta. Az internálást hamarosan kiemelték a büntetési rendszerből és rendőri kényszerintézkedéssé változtatták, lehetővé téve ezáltal, hogy a törvényi garanciák megkerülésével politikai fegyverként legyen irányítható mindazokra, akik a „demokrácia ellenségének” voltak kikiálthatók.

Honi börtönügyünk történetében a II. világháborút követő években kezdődött meg a büntetés-végrehajtás keretében végzett *rabmunka sajátos átértékelődése*. Ennek hátterében a romba döntött ország újjáépítésének gazdasági szüksége mellett már olyan szándékok is kirajzolódtak, amelyek modellként a nehéz fizikai közmunkát végeztető szovjet munkatáborokat vették alapul.

Az ún. koalíciós korszak jellegzetes, a büntetőpolitikai és a gazdasági érdekeket sajátosan ötvöző büntetése a *kényszermunka-büntetés* volt. Ennek feladata – a törvényhozás szándéka szerint – az volt, hogy a főként politikai okokból elítélteknek módot nyújtson arra, hogy munkájukkal részben jóvátehesék az ország romba döntésében való közreműködésüket, továbbá, hogy „felvilágosító oktatással” alkalmassá váljanak a demokratikus rendbe való beilleszkedésre. Előírták, hogy a kényszermunkára ítélteteket táborszerű elhelyezésük mellett kizárólag nehéz testi munkával szabad foglalkoztatni, illetve hogy a munkatábor életrendjét – néhány eltéréssel – a szigorított dologház végrehajtási szabályai szerint kell foganatosítani. A kényszermunka végrehajtásának akadályai szinte az első elítélésektől megmutatkoztak. A munkatáborul kijelölt budapesti, szegedi és márianosztrai büntetőintézetek túlszűfolttság miatt fogadóképteleneknek bizonyultak, ezért a kényszermunka büntetésre ítélteteket kezdetben a soproni fegyintézetbe szállították. 1946 derekától azonban a férőhelyszűke, valamint a határ közelsége miatt az elítélteket más, olyan fegyintézetekbe irányították, ahol a folyamatos munkáltatás lehetőségét biztosítani tudták. A táborszerű elhelyezésnek 1951 elejéig, e szankció megszűnéséig a minimális feltételei sem alakultak ki. Lukács Tibor kigyűjtése alapján megállapítható, hogy a népbíróságok ítélezési gyakorlatában a kényszermunka-büntetés kiszabása nem volt uralkodó. 1949. január 31-ig a népbíróságok 22642 személlyel szemben hoztak marasztaló ítéletet, ebből 2208 vádlottal szemben alkalmaztak kényszermunka-büntetést. Ries István igazságügyminiszter 1949 őszén csalódottan nyilatkozott a munkatáborok felállításának elmaradásáról, ennek egyik okaként – sajátos módon – a háború előttről visszamaradt börtönszemélyzet alkalmatlanságát jelölte meg, amely nem eléggé „rátermett” a táborszerű, nyitottabb feltételek közötti fokozottabb éberséget és megbízhatóságot igénylő munkavégzésre.

Az igazságügyi kormányzat 1947-től azt a felfogást képviselte, hogy a büntetés nem lehet az állam számára veszteséges. Az elítéltek munkáltatásának új, gazdaságos alapokra helyezését az akkor meginduló hároméves terv központosított tervgazdálkodási keretei között kívánták megvalósítani. Az átalakítás hátterében az elítéltek munkáltatásának az a szovjet példája lebegett, amelyről az igazságügyi vezetés csak egyoldalúan annyit tudott, hogy iparágak termelési mutatóit képes befolyásolni. A rabmunkáltatás tervgazdaságba illesztésének első lépése a különböző termelési egységek centrális irányítás alá helyezése volt. Az 1948 júliusában létrehozott *Igazságügyminisztérium Gazdasági Igazgatóságának* feladata a rabmunkáltatás gazdasági részletterveinek kidolgozása, majd annak központi jóváhagyása utáni végrehajtása volt. Az ún. szocialista jellegű elítélt-munkáltatás szervezeti megalapozásának következő lépését 1948 decemberétől az *elítélteket foglalkoztató vállalatok államosítása* jelentette. Ennek során előírták a vállalatoknak a büntetőintézetektől való különállását, továbbá azt, hogy az intézet köteles a vállalat számára megfelelő munkaerőt biztosítani. Az átalakítás előtti háziüzemekből kialakított ipari vállalatoknál a korábbi termelési profilt megőrizve, főként bútóripari, textilipari és cipőipari jelleg uralkodott, míg mezőgazdasági termelést a hat nagyobb földterülettel rendelkező gazdaságban (Állampuszta, Nagyfa, Annamajor, Vác, Aszód, Márianosztra) végeztek.

A népbíróságok és a rendes bíróságok párhuzamos ítélkezési tevékenysége azt eredményezte, hogy egyre elviselhetetlenebb zsúfoltsággal kellett a büntetőintézeteknek szembenézniük. Az állami szervek, szervezetek erőteljes centralizálásának, átgondolatlan gazdaságossági szempontoknak, a fogvatartotti munkaerő koncentrálásának estek áldozatul a *járásbírói fogházak*, amelyeket 1948. július 1-jével megszüntettek. Az ilyenformán még fokozódó zsúfoltság tehermentesítésére felmerült ugyan újabb büntetőintézetek létesítésének gondolata, ezt azonban a megfelelő pénzeszközök híján gyorsan elvetették. Az 1949-ben meginduló büntetőjogi kodifikáció során a baloldali pártok politikai hegemóniájának megerősödésével pedig kezdett körvonalazódni az a büntetőpolitikai szándék, hogy az elhelyezési és munkáltatási gondok megoldását nyitott végrehajtási helyek létesítésével, gyáraknak, üzemeknek, bányáknak, építkezési körzeteknek a büntetés-végrehajtás számára átadásával kell megoldani. Megkezdődött az osztályjellegű, a proletárdiktatúra elnyomó funkcióját reprezentáló sztálini büntetőpolitika térhódítása.

A sztálini büntetőpolitika a büntetés-végrehajtásban

Miközben a nyugati társadalmakban a II. világháború után megindult a hagyományos börtönügyi intézményrendszer megújulása, hazánkban 1949-től a nyugateurópai büntetőpolitikai és börtönügyi modell teljes tagadásával gyökeres fordulatra kényszerültünk. A Szovjetunió diktálta *sztálini büntetőpolitika* ideológiai háttérében az osztályharc fokozódó éleződésének, illetve a proletárdiktatúra hatalomgyakorlásának a többséggel szembehelyezkedő kisebbség elnyomásával járó hamis tanítélei álltak. Honi börtönügyünk az 50-es évek elejétől az egypártrendszerű, monolitikussá merevedő állami politika direkt irányítású eszközévé torzult, amely ugyan korszerű és hangzatos elveket képviselt, de gyakorlatában az osztályharc egyik előretolt bástyájaként a „szocializmus építésével szembefordulók” meglecéztetését végezte el.

1951. január 1-jén lépett hatályba a Csemegi-kódex egész büntetési rendszerét eltörlő *1950. évi II. törvény* (Btk.). Az új szabályozás csupán egyféle szabadságvesztést ismert és ezt „*börtönnel*” nevezte el. A Btk. idevonatkozó miniszteri indokolása e módosítást a Csemegi-kódex büntetési neveinek szükségtelen sokaságával magyarázta, azonban e mögött az egyre növekvő elítélt-tömeg akadálytalan munkára irányításának szándéka húzódott meg. Az eltorzult igazságszolgáltatás ugyanis az elítélteknek hazai történelmünkben példátlan tömegét zúdította a börtönökre. Egyes források szerint 1952 márciusára az elítéltek száma országosan mintegy hatvanezerre (az internáltaké százezerre) duzzadt. Ez a létszámemelkedés szükségessé tette az intézményi rendszer – már korábban tervezett – gyors bővítését. A szovjet modell alapján a „nyitott végrehajtási helyeknek”, gyáraknak, üzemeknek, bányáknak stb. átadása a büntetés-végrehajtás számára 1949-ben kezdődött el és 1952 végére már szinte az egész országot behálózták az ún. *örparancsnokságok*, illetve *munkahely-parancsnokságok*. Mintegy 45 helyen dolgoztattak elítélteket, így többek között ipari létesítmények építkezésein (Lábatlan, Almásfüzitő, Tiszalök, Csepel stb.), középületek létesítésénél (pl.: a miskolci és veszprémi

egyetemek), illetve felújításánál (pl. a budai vár), bányákban (Oroszlány, Recsk, Komló, Várpalota stb.), és számos más ipari és mezőgazdasági jellegű közmunkán. Az elítélteknek csupán egy kisebb részét tartották zárt intézetekben, illetve dolgoztatták az intézethez tartozó vállalatoknál, valamint a tagosítások útján jelentősen megnövekedett állami rabgazdaságok területén. Az elítéltek nagyobb munkateljesítményre ösztönzésére alkalmazták az ún. „napelengedést”, vagyis a havi 100%-ot meghaladó teljesítmény után 5%-onként, a bányászatban 2%-onként egy-egy napot elengedtek a büntetésből. Ugyancsak a teljesítménytől tették függővé a különféle kedvezményeknek, mint a hozzátartozókkal való kapcsolattartásnak, a különböző programokon való részvételnek az engedélyezését.

A sztálini büntetőpolitika a magyar börtönügy személyi- és szervezeti feltételrendszerét is drasztikus alapossággal igazította saját követelményeihez. 1949-50-ben a börtönök személyi állományának teljes cseréjét végezték el. Az új személyzet nem előképzettség és szakmai rátermettség, hanem főképpen a politikai megbízhatóság kritériumai alapján verbuválódott. A szakmai képlet végtelenül leegyszerűsödött: a személyzet és az elítéltek, mint politikai ellenfelek álltak egymással szemben. Az őrszobákon kihelyezett parancsoló jelmondat a „ne csak őrizd, gyűlöld is” gyakorlatában elterjedt a durva, embertelen bánásmód, az elítéltek mély, megalázó alávetése az „osztályharcra edzett”, átmilitarizált személyzetnek. 1950. után különösen az Államvédelmi Hatóság által átvett börtönökben, mint a budapesti Pestvidéki Fogházban, a Markó utcai fogház II. és III. emeletén, a Mosonyi utcai börtönben, a Budapesti Gyűjtőfogházban, illetve a Váci Fegyházban élték át a többségükben a politikai terror ártatlanul bebörtönzött áldozatai a magyar börtönügy legsötétebb és legszégyenteljesebb éveit. Az egykori fogva tartottak visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az ÁVH börtöneinél elviselhetőbb bánásmódban részesültek az Igazságügyminisztérium felügyelete alatt álló börtönökben, ezek között is voltak különbözőségeket. E nehéz időszakot érintve kell megemlítenünk a fogva tartottakkal érintkező személyzet egy részének szakmai-emberi tisztességét, humánus, nemritkán az ártatlanokkal rokonszenvező, segítő magatartását. A politikai befolyás növelését szolgálták a büntetés-végrehajtás szervezeti átalakításai is. 1952. márciusában a börtönügy szervezete az igazságügyi kormányzattól a *Belügyminisztérium felügyelete alá került*. A büntetőintézetek központi irányítására létrehozták a *Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát*, az elítélt-munkáltatás irányítását a *Közérdekű Munkák Igazgatósága* (KÖMI) vette át. További intézkedéssel összevonták az intézetparancsnoki és a vállalatigazgatói munkaköröket.

A politikai hatalomnak 1953 tavaszától – Sztálin halálától – kezdődő átmeneti megingása lehetővé tette a büntetés-végrehajtási tevékenység jogi szabályozásának, a törvényesség, vagy annak látszata megerősítésének napirendre tűzését. Egyidejűleg megkezdődött az ártatlanul bebörtönzöttek rehabilitálása. 1955. nyarától a kül- és belpolitikai fejlemények újból a szélsőbaloldali büntetőpolitika pozíciójának erősödéséhez vezettek. Az újabb letartóztatási hullám már nem bizonyult tartósnak, miközben a „vas és acél országának” építő lendülete is kifulladt. Megkezdődött a külső rab-munkahelyek felszámolása, amelynek következtében 1955. novemberére az elítéltek többsége újból zárt intézetekbe került. A politikai terror esz-

telenségét elutasító tömegek egyre nyíltabb ellenszegülését érzékelő politikai vezetés 1955 novemberében a bűnüldöző szervek tevékenységét korlátozó büntetőpolitikai elveket fogalmazott meg. Hatására 1956. október elejéig a büntetőintézetek fogva tartotti létszáma a felére csökkent. A sztálini büntetőpolitikával és börtönüggyel való teljes szakításra azonban az 1956 októberében kirobbant népi elégedetlenség kényszerítette a politikai hatalom új képviselőit.

Összefoglalva: Az ötvenes évek első felének súlyos politikai és büntetőpolitikai torzulásai hazai börtönügyünket legtragikusabb korszakába taszították. E korszak súlyos vesztesége volt, hogy miközben a nyugati társadalmakban felélénkültek a társadalom perifériájára sodródtak – így a bűnelkövetők – társadalomba visszavezetésére, segítésére irányuló, jelentős anyagi és szellemi ráfordítással járó erőfeszítések, régiókban a büntetőhatalom a „szocializmus” építésével szembe forduló kisebbség megalázását, megleckéztetését végezte el. Ezzel az újabb, súlyos tehertellel indult meg a 60-as években, a „puha diktatúra” korlátai között a magyar börtönügy történetének újabb szakasza.

Félfordulat a büntetőpolitikában

A sztálini büntetőpolitikával való szakítás az 50-es évek második felétől lényegében a korábbinál joviálisabb büntető igazságszolgáltatáshoz való közeledést eredményezett. A *lenini büntetőpolitika téziseit felidéző kétarcú igazságszolgáltatás* egyfelől a politikai ellenfelekkel szembeni könyörtelenséget, másfelől azonban a „dolgozó osztályhelyzetű” bűnelkövetőkkel szembeni segítő-nevelő szándékot kívánta kifejezésre juttatni. Előbbi funkciójában az 1956-os forradalom résztvevőivel és az „osztályidegenekkel” szemben történelmünk egyik legvéresebb leszámolását végezte el. A tudatosan és indokolatlanul alkalmazott terror mellett az 1957. júniusi országos pártértekezlet ugyanilyen tudatosan élt a megbocsátás lehetőségével azokkal szemben, „akik bűncselekményeik népellenes voltát felismerve és megbánva, készek és képesek segíteni az imperialisták és a hazai ellenforradalmárok népellenes törekvései elleni harcban.” Ez utóbbiakkal, mint megtévedt, vagy megtévesztett dolgozókkal szemben a büntetőpolitika olyan megelőző, javító, nevelő tevékenységet tűzött ki célként, amely egyfelől eljuttatja a bűnelkövetőt cselekménye történelmi-társadalmi anakronizmusának felismeréséig, másrészt segíti a beilleszkedését a társadalmi munkamegosztásba.

Az 50-es évek végének konszolidáltabb viszonyai között felerősödő törekvések a korábbi évtizedben történt súlyos visszaélések, rosszemlékű törvénytelenések feléledése ellen irányultak. Ennek érdekében a büntetőjog garanciális szabályainak erősítésére törekedtek, a büntetés-végrehajtásban pedig a megelőzés eszközei kerültek előtérbe, kísérletek történtek a fogva tartás humán normáinak javítására. Egy 1960 elején életbe lépett rendelkezés (8/1959. BM sz. utasítás) politikai küldetesként ugyan még diszkriminálta az „osztályidegeneket”, de emellett megteremtette az elítéltek nevelésének elvi-szervezeti feltételeit. A letartóztató intézetekben létrehozták a nevelési szolgálatot és előírták, hogy minden 100 letartóztatott nevelésével 1 nevelő foglalkozzon. Az elítéltek munkáltatását a nevelésük fő eszközeként

deklarálták, ezért megszüntették és az Országos Parancsnokság szervezetébe olvasztották a KÖMI-t, amelynek mint különálló szervezetnek működése veszélyeztette az egységes, nevelési szempontok érvényesülését.

A Csemegi-kódexet teljességében felváltó, a szocialista jogalkotás termékének tekintett *1961. évi V. törvény* (Btk.) a megelőző években kialakult gyakorlatnak megfelelően a szabadságvesztés végrehajtásának két módját különböztette meg: *a börtönt és a büntetés-végrehajtási munkahelyet*. A magyar börtönügynek az állami szervek rendszerében elfoglalt helyét illetően jelentős döntés született 1963-ban: a Belügyminisztérium szervezetéből *az igazságügyminiszter irányítása és felügyelete alá került*. E döntésnek elvi jelentőséget az adott, hogy a büntetés-végrehajtás így az igazságszolgáltatás folyamatába illeszkedett be.

A 60-as évek elején fellendülő tudományos-kriminológiai, szociológiai, pszichológiai kutatásoknak a bűnözésnek, mint a társadalom belső ellentmondásainak következményére rávilágító megállapításai, valamint a bűnözés valóságos alakulása, világossá tették a büntetőpolitika formálói számára, hogy a bűnözés elleni küzdelemben már nem elegendő a szocializmus megszilárdulásában reménykedő rövidtávú tervezés, hanem az állami szervek hosszú távú, szakszerű fellépésére van szükség. Az akkori politikai és állami vezetés a 60-as évek közepén szembesült először a magyar börtönügy korszakos elmaradottságával, a századfordulótól halmozódó, az 50-es években tovább súlyosbodó válságtüneteivel: a börtönállapotok romlásával, a személyi állomány szakmai felkészületlenségével, a szükségtelenül elhatalmasodott militáris szellemmel, a törvényi szintű szabályozottság hiányával. A hazai börtönügynek ekkor felismert kritikus állapotát javítandó, elismerésre méltó, hogy a bűnügyi tudományok képviselőinek bevonásával felélénkült a börtönügy elméleti művelése és 1966-ban olyan törvényi szabályozás jelent meg – *az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet* –, amely céljában, elveiben, tartalmában megközelítette az európai normákat. E szabályozás az elítéltek átnevelését, morális átalakításukat tűzte ki célként. Szemléletében minőségi áttörést képviselt azzal, hogy az elítélteket nemcsak kötelezettségekkel terhelte, hanem jogokkal is felruházta, ezzel hozzájárult ahhoz az elkerülhetetlen, a klasszikus börtönügyet a moderntól megkülönböztető fordulathoz, amely az elítéltet jogilag a végrehajtás mélyen alávetett tárgyából annak alanyává emelte. Egyidejűleg a büntető törvénykönyv módosításával a biztonsági és az átnevelhetőségi szempontoknak megfelelő differenciálást kívánt a korabeli törvényhozás bevezetni, amikor a szabadságvesztés-büntetésnek a korábbi kettő helyett négy fokozatát: *a szigorított börtönt, a börtönt, a szigorított bv. munkahelyet és a bv. munkahelyet* állapította meg. A törvényerejű rendelet elvileg a nevelést tette a büntetés-végrehajtás központi feladatává, így e jogszabály miniszteri indokolása nem kívánt kevesebbet, mint azt, hogy az elítélt személyisége az átnevelési folyamat eredményeként átalakuljon és szabadulása után törvénytisztelő állampolgárrá váljon. E lényegét tekintve progresszív, pedagógiai tartalmú célkitűzés a „létező” szocialista társadalom egy olyan rövid, derűs szakaszában született, amikor a naiv pedagógiai optimizmus párosult az akkor büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam onnipotens törekvéseivel. De mint már an-

akadályokba ütközött. Az állami és a politikai vezetés a börtönügy felismert szakmai fejlesztéséhez a szükséges gazdasági erőforrásokat nem nyitotta meg. Így a tárgyi feltételek immár elengedhetetlen korszerűsítése nem kezdődhetett el. A korszerű elvek gyakorlati megvalósítását akadályozták a megcsontosodott szervezeti-szervezési viszonyok is. Az igazságügyi kormányzat arisztokratikus elkülönülése megnehezítette a börtönügy beilleszkedését az igazságszolgáltatás folyamatába. Az elítéltek nevelésével foglalkozó szolgálat megjelenése – sajátos módon – az elítéltek őrzéséért, illetve munkáltatásáért felelős „klasszikus” szakágazatok hagyományosan kialakult prioritását veszélyeztette. Az elsősorban az intézetek biztonságáért és az elítéltek munkáltatásának gazdaságosságáért érdekeltté tett börtönszemélyzet tevékenységében így a másodlagos célok követése vált uralkodóvá. A büntetés-végrehajtás szervezetének túlzott centralizáltsága, a hierarchiában érvényesülő merev függőségi viszony akadályozta a szakterületek együttműködését, sőt azok tartós rivalizálásához vezetett.

A szocialista büntetés-végrehajtás alapjai a 70-es években

A 70-es évektől a gazdasági és a politikai berendezkedésben elmélyülő válságjelek tartós válságkezelésre kényszerítették és a működőképesség, a társadalmi egyensúly fenntartása érdekében fokozott erőfeszítésekre indították az állami szerveket. Ettől az időszaktól nyilvánvalóvá vált, hogy az állam már egyetlen szférában, így az igazságszolgáltatásban sem képes átütő reformokra, ezért csak olyan kiigazításokra vállalkozott, amelyek a működés folytonosságát, vagy annak látszatát segítették elő.

A növekvő bűnözéssel szembeni türelmetlen, megkeményedő büntetőpolitika terméke volt a Büntető Törvénykönyvet módosító *1971. évi 28. sz. tvr.*, amely a halálbüntetés mellé visszaállította az *életfogytig tartó szabadságvesztést*, szigorításokat rendelt el a visszaeső bűnözőkkel szemben. A novella megváltoztatta a szabadságvesztés-büntetés fokozatainak elnevezését. Ennek értelmében *1972. január 1-től fegyházban, szigorított börtönben, börtönben és fogházban* hajtották végre a szabadságvesztés-büntetést. A Csemegi-kódexben alkalmazott elnevezések visszaállítása csupán formális volt, a végrehajtás tartalmát nem érintette, mégis a köztudatban még mindig élő, egykori elnevezések felélesztése közérthetőbbé és egyértelműbbé tette, hogy a különböző veszélyességű elítéltekkel szemben különböző szigorúságú intézettípusok, rezsimek működnek. Az egyes fokozatok közötti különbségek az elítéltekre vonatkozó magatartási szabályok, a kedvezményrendszer, az őrzés és felügyelet szigorúsága, a nevelési módszerek alkalmazása és az elítéltek ruházati ellátása tekintetében kerültek kidolgozásra.

A 70-es években még virágzó „gondoskodó államszocializmus” büntetőpolitikájából, a büntető hatalom mindenhatóságának túlvállaló felfogásából táplálkozott az a program, amely a társadalom a bűnözés kedvezőtlen folyamatait a büntetőjog, a büntetések eszközeivel kívánta befolyásolni. Ilyen eszközöket alkalmaztak a különösen veszélyes visszaesőkkel, illetve a mértéktelen alkoholfogyasztással a közrendet megzavarókkal szemben. Az *1974. évi 9. sz. tvr.* vezette be a különösen

veszélyes visszaesőkkel szemben a tartalmában szabadságvesztés-jellegű biztonsági intézkedést: a *szigorított őrizetet*. A jogszabály ezt az őrizetet a szabadságvesztés-büntetés kiállása után fegyházban rendelte végrehajtani, legalább két évi, legfeljebb 5 évi tartamban. Az 1978. évi Büntető Törvénykönyv a korábbi szabályozást némiképp módosítva építette be a szigorított őrizetet az intézkedések rendszerébe. A jogintézményt 1989-es megszüntetéséig elvi aggályok és gyakorlati problémák kísérték. Elméletileg leginkább az volt kifogásolható, hogy a többszörös visszaesők bűncselekményére adott büntetőjogi reagálás egyszerre több jogkövetkezmény (büntetés és intézkedés) kiszabását jelentette. A gyakorlati problémák a végrehajtásban mutatkoztak meg. A jogalkotó szándéka szerint a szigorított őrizeteseikkel szemben bevezetendő különös, „intenzív nevelési módszerek” alkalmazása csak jámbor óhaj maradt. Nem könnyítette meg a végrehajtás feladatát, hogy az őrizeteseik nem ritkán erőteljesen szembehelyezkedtek ezzel az intézkedéssel, mert azt igazságtalanul súlyosnak érezték. Az őrizeteseik szabadulás utáni beilleszkedése sem a jogalkotók szándéka szerint alakult, amikor nagy számban követtek el újabb bűncselekményt, sokszor kísérletet sem téve a társadalmi beilleszkedésre. A szigorított őrizet végrehajtása valójában semmiben nem különbözött a szabadságvesztéstől, csupán a bűnözők egy csoportjának a társadalomtól való elszigetelését volt képes megvalósítani. A férfi szigorított őrizeteseik elhelyezése előbb a *Sopronkőhidai Fegyház és Börtönben*, később a *Váci Bv. Intézetben*, a nőké pedig a *Kalocsai Fegyház és Börtönben* történt az intézkedés megszüntetéséig.

A hazánkban fokozódó alkoholizmus is számos állami, köztük büntetőjogi intézkedést eredményezett. Az 1974. évi 10. sz. tvr. az *alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezelését* vezette be. Az 1978. évi Büntető Törvénykönyv 76.§-a szerint önálló intézkedésként elrendelt kényszergyógyítás legalább egy, legfeljebb két évig tarthatott. Az intézeti gyógykezelés az erre a célra a Szeged melletti *Nagyfán* kialakított *Munkaterápiás Alkoholrelvonó Intézetben* történt, egészen 1990-ig, megszüntetéséig. A megfelelő körültekintés nélkül bevezetett intézkedés ekkor már a kiépülő jogállam normáiba ütközött. Megszüntetésének elvi indokai között a legnyomósabb a kezelés kikényszeríthetőségének, a kezelt emberi jogait korlátozó jellege volt. A végrehajtás során kiütköző gyakorlati problémák – többek között – a kényszerkörülményeknek az alkoholbeteg fokozódó érzelmi-izületi zavaraira irányuló negatív hatásában, az intézet korlátozott egészségügyi intézmény jellegében, magyarán börtönjellegében mutatkoztak meg.

A hazai börtönügyet meglevő gondjai mellett jelentősen megterheltek a fenti, szakmailag előkészítetlen, gyakran rögtönzésszerű kormányzati döntésekből született intézkedések. A döntéshozók – saját tévedhetetlenségük biztos tudatában – nem vették figyelembe a büntetés-végrehajtási szakemberek jelzéseit az előkészítés időszakában, azonban sajátos módon a megvalósítás gyakorlati nehézségeit rendre a büntetés-végrehajtás számlájára írták.

A nehézségek ellenére a *70-es évek közepétől meginduló* – elsősorban a börtönügy belső tartalékaiból táplálkozó – *humanizációs folyamat a magyar börtönviszonyok európai irányultságú fejlődését segítette*. Ebben a folyamatban külső és belső tényezők egyaránt ösztönzőknek bizonyultak. A hidegháborús feszültség feloldó-

dásában jelentős szerepet játszó, a Helsinki értekezlettel (1975) meginduló közeledés a világrendszerek között – számos kérdés mellett – az államok büntetési, büntetés-végrehajtási rendszereinek kultúráját, humánumát is a társadalomdiagnosztikai tényezők szintjére emelte. Ugyanekkor a szélesebb szakmai körök számára is megismerhetőbbé és megfontolhatókká váltak az ENSZ által kimunkált (1955) és az Európa Tanács által kidolgozott (1973) ajánlások a korszerű börtönnormák tárgyában. E korszak állami és politikai vezetése a polgári demokráciákhoz való ideológiai közeledés következetes elvetése mellett, a szükségszerűen bővülő gazdasági kapcsolatok fenntartásához bizalomépítő, a "szalonképességet" javító gesztusokra hajlott. Mindez lehetővé, sőt egyre sürgetőbbé tette az állami erőszakszervek "kordában tartását", a büntető hatalom önkorlátozását. A magyar börtönügy fejlődését az oldódásnak e légkörében elősegítette, hogy a 70-es évek elejétől a börtönök személyzetének jelentős generációváltásával új, a korábbi évtizedeket kritikusan szemlélő, a korábinál jóval felkészültebb tiszt és tiszthelyettesi generáció lépett színre. E változásra jellemző, hogy míg 1972-ben a tiszteknek mindössze 16%-a rendelkezett egyetemi, vagy főiskolai végzettséggel, addig 1982-re – rendkívüli erőfeszítések árán – már csaknem minden tiszt felsőfokú végzettségű volt. A tisztek speciális pedagógiai, jogi, biztonsági és gazdasági felkészítése 1972-ben kezdődött el három főiskola (a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, a Rendőrtiszti Főiskola és a Számviteli Főiskola) képzési rendszerében. Jelentős korszerűsítések történtek a tiszthelyettesi állomány alap- és középfokú szakmai képzése területén is. E generáció felkészültsége már lehetővé tette, hogy a hazai börtönügy fokozatosan megszabaduljon ideológiai terheitől és figyelmét a reálisan megoldandó ellentmondások, problémák felé irányítsa. A folyamat fontos állomásai a humán segéderőknek, a pedagógusoknak és pszichológusoknak fokozatosan szélesedő bevonása, a börtönügy tudományos kutatásának megkezdése voltak.

Honi börtönügyünk fejlődését a 70-es évek második feléig – a nyugat-európaiaktól eltérően – nem támogatta számottevő *elméleti tevékenység*. Ennek oka a szakterületnek a fentiekben már érintett elzártságában és elzárkózásában keresendő, abban a sajátosságban, hogy hazánkban az állami erőszakszervek, így a büntetés egész intézményrendszere a politika direkt, intim irányítási szférájába került, s így az elméleti művelés számára alig hozzáférhető volt. A társadalomtudományoknak a 60-as évektől való korlátozott felélénkülése után a börtönügy a kriminológiával, a pedagógiával és a pszichológiával talált érintkezési pontokat. A *kriminálpedagógia* kezdeti útkereső szakaszában még magán viselte a naiv pedagógiai optimizmus jegyeit. Fenntartás nélkül képviselte azt a nézetet, miszerint a zártintézeti kényszerkörülmények a megfelelő módszerek alkalmazása mellett kedvező feltételeket teremtenek az elítéltek személyiségének átalakítására. E szakpedagógia a 70-es évek közepétől jutott el az átnevelési ideológia korlátainak, a börtön-nevelés reálfolyamatainak felismeréséig, egyben ekkor vált először megkérdőjelezhetővé a pedagógián belüli önálló művelésének szükségessége is. A *kriminálpszichológia* börtönüggyel érintkező ismeretanyagának gyarapodását az óvatos előrehaladás, az elítéltek személyiségformálásának realiztikusabb megközelítése jellemezte. Jelentős késéssel és csekély tudományos előzménnyel indult meg a *büntetés-*

végrehajtási jog művelése. A 66-os kodifikáció kedvező inspirációt adott a jogág fejlesztéséhez, a 70-es években pedig – a bűnügyi tudományok jeles képviselőinek bevonásával – megindulhatott ismeretanyagának rendszerbe foglalása. A magyar börtönügynek a generációváltással járó lendületvételéhez már kétségtelenül hozzájárultak a megkésetten de mégis megjelenő, tudományos igénnyel rendezett ismeretanyagok, amelyek a személyi állomány felkészítéséhez kapcsolódva segítették elő az elítéltekkel való bánásmód szakszerűségének javítását, a törvényesség, a jogszerűség betartását.

A 70-es évektől a legtöbb államban szakítottak a börtönbüntetés hatékonyságát mindenáron növelni kívánó euforikus, a nevelési-kezelési módszerek mindenhatóságába vetett elképzelésekkel. Ugyanakkor előtérbe került az a szkeptikus-realista felfogás, amely a büntetőintézeti körülmények elkerülhetetlenül személyiségkárosító hatásának mérséklését tűzte ki célul. Hazai börtönügyünkben a 70-es évek közepétől fedezhetők fel bizonyos párhuzamos tendenciák, mint az átnevelési ideológia illúziójának feladása, emellett újabb törekvések a börtönök személyiségtorzító, represszív elemeinek csökkentése irányába. A hazai szakirodalomban ekkor megjelenő elemzések nem csupán a büntető törvénykönyvet támadták „börtöncentrikussága” miatt, de rámutattak a szabadságvesztés-végrehajtásában mutatkozó káros, kedvezőtlen hatásokra is. Így – többek között – figyelmeztettek arra, hogy a szabadságvesztés általában, de különösen ha az hosszantartó, vagy ismételt, gyorsan lazítja, majd megszünteti az elítélt társadalmi kapcsolatait, tehát csökkenti a visszailleszkedés esélyeit. Ugyanígy rámutattak a büntetőintézeti élet túlszabályozottságából eredően az elítéltek mérlegelési, döntési képességének, akarati tevékenységének károsodására, az intézeti szubkultúrának az elítéltek bűnözést igazoló nézetrendszerét erősítő jellegére, a szabaduló elítélttel szembeni erőteljes előítéletnek beilleszkedését ellehetetlenítő hatására.

A fellendülő börtönügyi tudományosság, valamint a korszerűsítés irányába ható gyakorlati tapasztalatok felhasználásával megkezdődtek a büntetés-végrehajtás kodifikációs munkálatai, amelynek eredményeként kibocsátásra került az *1979. évi 11. sz. törvényerejű rendelet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról*. A jogszabály az 1966-os Bv. tvr. szellemét követte, annak túlvállaló optimizmusa nélkül. Ez mindenekelőtt a szabadságvesztés végrehajtásának célmeghatározásában mutatkozott, mely már nem írta elő az elítéltek „törvénytisztelő állampolgárrá átnevelését”. Az új jogszabály a végrehajtás feladatává annak elősegítését tette, hogy „az elítélt szabadulása után a társadalomba beilleszkedjék és tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől”. Ez a gyakorlat számára már elfogadhatóbb, irreális követelményt már nem támasztó feladat volt, amely azonban korántsem jelentette annak feladását, hogy a börtönügynek minden rendelkezésére álló eszközzel ne kellene törekednie az elítéltek társadalomba való visszavezetésére. A törvényhozó ennek elérését két alapvető eszköz alkalmazásával rendelte elősegíteni: „a joghátránnyal és a neveléssel”. A joghátrány a jogoknak és javaknak megvonását jelenti, azt a „rosszat”, amelynek elrettentő, visszatartó hatásához a börtönbüntetés megjelenésétől napjainkig minden törvényhozó reményeket fűzött. Az 1979-es kodifikáció – az európai börtönhumanizációs mozgalom sodrába kerülve, de ugyanígy a

magyar börtönök hatékonyságát javítandó – nem a büntetés represszív, elrettentő hatásának növelésében, hanem *az elítéltek nevelése terén jelölt meg további tennivalókat*. A nevelés korábbi, szűkebb fogalmából kilépve, gyűjtőfogalma lett mindazon pozitív hatásoknak, amelyek az elítéltet esélyesebbé tették a társadalomba beilleszkedésre. Ebbe éppúgy beletartoztak az elítélteknek a korábbi iskolai, szakmai képzés hiányosságai pótlására, mint a készségteremtő, kreatív munkavégzésre, vagy a személyi állomány példaadó magatartására, az elítéltekkel való kulturált bánásmód fejlesztésére irányuló törekvések. Az 1978. évi IV. törvénnyel hatályba lépő Büntető Törvénykönyv a büntetés-végrehajtási tapasztalatokra építve a szabadságvesztés-büntetés fokozatait négyről háromra: *fegyház, börtön és fogházra* csökkentette. A fokozatok csökkentésének alapját az szolgálta, hogy a gyakorlatban nehézséget okozott a négyféle fokozathoz igazodó végrehajtási mód, rezsím kialakítása. Az 1979-es a korábbi szabályozásnál reálisabban vetett számot a büntetőintézetek kedvezőtlen hatásaival, amikor szélesítette az elítélteknek a külvilággal való pozitív kapcsolattartási lehetőségeit. Új intézményként vezette be az ún. *átmeneti csoportot*, amely a hosszú – 5 év feletti – szabadságvesztés személyiségkárosító hatását kívánta csökkenteni. Az új intézmény az önálló életvitelre alkalmasságot egy fokozatos, a szabad élet körülményeihez közelítő enyhébb végrehajtási rezsímben tartózkodással segítette elő. Ugyancsak új intézményként került bevezetésre a személyiségzavarban szenvedő (pszichopata, korábban alkoholista életmódot folytató stb.) elítéltek sajátos kezelésére és terápiás munkavégzésére létrehozott *gyógyító-nevelő csoport*.

Az 1979-es szabályozás a büntetés-végrehajtási jog fejlődésének újabb mérföldköve volt: hazánkban először szabályozta átfogó, kódex-szerű törvényi szintű jogszabály a büntetőjogi büntetések és intézkedések végrehajtását, ugyancsak először jelent meg a Büntetés-végrehajtási Szabályzat miniszteri rendelet, tehát mindenki számára megismerhető formában. A törvényerejű rendeletben már felbukkantak a nemzetközi normák, ezen belül az emberi jogok védelmével kapcsolatos nemzetközi előírások. Szélesebb körben érvényesülhettek az elítéltek állampolgári jogai, részletesebb törvényi szintű szabályozást kaptak a büntetés-végrehajtási jogok és kötelezettségek.

Válságjegyek a büntetőpolitikában és a büntetés-végrehajtásban a 80-as években

A 80-as években az egyre fokozódó gazdasági nehézségek, a bűnözés alakulása és ezzel összefüggően a börtönnépesség váratlan, nagyarányú megnövekedése megnehezítette a 79-es Bv. kódexben deklarált korszerű elvek és intézmények gyakorlati megvalósítását. A jogszabály megalkotásakor a törvényhozó azzal számolt, hogy csökken a fogva tartottak száma, s így a rendelkezésre álló személyi és tárgyi feltételek eleve jobb lehetőséget kínálnak a munka fejlesztéséhez. A gyakorlat azonban nem igazolta ezt a várakozást. A fogva tartottak összlétszáma egészen 1988-ig jelentősen meghaladta az 1979. évi szintet. A létszám növekedésével egyidejűleg az elítéltek összetétele is kedvezőtlenül alakult. Számottevően emelkedett

a börtönök biztonságára, rendjére nagyobb veszélyt jelentő erőszakos, garázda jellegű bűncselekményekért elítéltek, és a jelentősebb gondoskodást igénylő fiatalok, valamint a kóros személyiségű, az alkoholista és más személyiségzavar miatt gyógyító-nevelésre szorultak számaránya. Az így kialakult helyzetben egy sor eltervezett fejlesztési elképzelés, mint a fogva tartottak elhelyezési körülményeinek, ellátásuknak javítása, munkadíjazásuk, a nevelési és munkáltatási feltételek fejlesztése – nem valósulhatott meg. A gazdasági helyzet romlása érzékenyen hatott ki a személyi állomány jövedelmi viszonyaira. Míg a 60-as és 70-es években a börtönök személyzetének anyagi-pénzügyi támogatottsága még a fegyveres testületek között is kedvezően alakult, addig a 80-as évek közepére ez a különbség elenyészővé vált, ezenkívül a börtönök túlszűfolttsága miatti munkahelyi feltételek romlása a kvalifikált munkaerő, köztük számos pedagógus, pszichológus és gazdasági szakember elvándorlását indította meg. Az állami preferencia fokozatos szűkülése a büntetés-végrehajtási szervezetet a tartós válságkezelés hosszabbtávú stratégiájának kidolgozására kényszerítette. Így készült el *1983-ban a büntetés-végrehajtási nevelés és 1986-ban a munkáltatás 15-20 évre szánt fejlesztési koncepciója*. E koncepciók voltaképpen a magyar börtönügy reális helyzetfeltárására irányuló, a szűkös anyagi- és szellemi erőforrások felhasználási prioritásait meghatározó programtervezetek voltak. A 83-as koncepció nevelésfelfogásában már nyoma sincs a korábbi időszak derűs optimizmusának, amikor kijelenti, hogy a börtönökön belüli nevelés a társadalomban folyó neveléshez képest minimális programra vállalkozhat. Nem vállalhatja fel a családi, iskolai nevelés teljes programját, nem tűzheti célul a személyiség sokoldalú kibontakoztatását. Ugyanakkor megerősítette azt a törekvést, hogy az elítéltek pozitív befolyásolására nem csupán a nevelőnek, hanem az egész intézeti hatásrendszernek törekednie kell. E koncepció először foglalta a börtönügy munkaprogramjába azokat a tudományosan feltárt ellentmondásokat, amelyeknek hatékonyságrontó jelenlétével a szakmának számolnia kell. Így azt az ellentmondást, amely a büntetőítélet tetteközpontú és a büntetés-végrehajtás tettesközpontú szemlélete között feszül, a nevelő-nevelt közötti viszonyban a kényszer- és együttműködési igény egyidejű jelenlétéből adódó feszültséget, valamint azt az ellentmondást, amely a börtönélet szigorúan és részletesen szabályozott rendjéből kíván önálló döntésekre kész állampolgárokat kibocsátani. A 80-as évek közepére a korábban megbízhatóan működő büntetés-végrehajtási vállalatokat is elérte a külső gazdaság gyorsuló recessziója. Így érezhetően csökkenni kezdett a fogva tartottak munkája iránti kereslet, a vállalatok gazdálkodása egyre labilisabb lett. Az elítéltek foglalkoztatásának kötelezettsége, az ún. teljes foglalkoztatás ideájának megvalósítása a vállalatok gazdaságos működését veszélyeztető túlfoglalkoztatássá vált. Az 1986-os munkáltatás-fejlesztési koncepció, amely megkísérelte az elítéltek munkavégzése gazdaságossági és reszocializációs céljait a romló gazdasági környezetben összehangolni, csupán regisztrálni volt képes a börtön-vállalatok fokozódó válságát, e folyamatot megállítani már nem.

Noha e koncepcióknak a gyakorlati életre kisugárzó hatása a 80-as évek végén megindult társadalmi átalakulás időszakában már elenyészett, mégis pozitív fejleményként értékelhető, hogy kidolgozásuk a börtönügy szakembereinek és a kap-

csolódó tudományágak képviselőinek együttműködésével, a korábbinál nagyobb nyilvánosság bevonásával történt. A büntetés-végrehajtási tevékenység elemzésének felélénkülése, a szakszemélyzet integráltabb, összehangoltabb munkára ösztönzése, a felhalmozódott belső ellentmondások feltárása mindenesetre hozzájárult a 70-es évek humán tendenciájának erősödéséhez. A gazdasági környezet növekvő válsága, a börtönnépesség előre nem tervezhető alakulása ugyanakkor rendkívül megnehezítették bármiféle hosszú távú konstruktív program végrehajtását, ezért a magyar börtönügy szervezetét rövidtávú manőverezésekre kényszerítették.

Az 1978-as Btk. hatályba lépésekor ugyan az igazságügy-miniszter nyomatékosan hangsúlyozta, hogy végrehajtandó szabadságvesztésre csak valóban indokolt esetben kerüljön sor, de a jogalkalmazás gyakorlatában ez nem következett be. A büntető-ítélkezésben a bíróságok elenyésző arányban alkalmazták az alternatív büntetési formákat. A szabadságvesztés-büntetés, amely a 70-es évek második felében elvesztette hegemon szerepét a pénzbüntetéssel szemben, 1980-tól 1988-ig újból a szankciórendszer leggyakrabban alkalmazott büntetési neme lett. A bűncselekmények számának egyenletes – de nem drasztikus – emelkedése önmagában még nem indokolta a fogva tartottak számának ilyen arányú növekedését, ez inkább a büntetőhatalom türelmének fogyatkozását jelezte a politikai-gazdasági rendszer válságjelenségeinek fokozódása miatt. Ennek következménye a fogvatartotti populációnak a korábbi két évtizedben példa nélkül álló megnövekedése lett (1986 májusában elérte a Kádár-korszakban tapasztalt csúcslétszámot a 25 ezer főt). A büntetőpolitika represszív tendenciájának erősödését jelezte az is, hogy a fogvatartotti állományban a 80-as évek közepére rendkívül megemelkedett az elsőbűntényesek abszolút száma és aránya, ugyancsak növekedett a rövid tartamú, 1 évig, illetve 1-3 évig terjedő szabadságvesztésre ítélték száma és aránya. Az erőfeszítések ellenére nőtt a rendkívüli események (a szökések, a személyzettel aktívan szembeszegülők) száma. A fogva tartottak romló hangulatához nyilvánvalóan hozzájárultak a túlzásfoltosság olyan mellékhatásai, mint a foglalkoztatottság csökkenése, a zárkán belüli élettér zsugorodása, az egyéni problémák, sérelmek feloldásának késedelmessége, vagy elmaradása, de a személyi állományban megjelenő sok új, a szakmában tapasztalatlan ember konfliktus-kezelési járatlansága is. A megkeményedő büntetőpolitika a börtönfalakon belül is éreztette hatását. A végrehajtási rendszer progresszivitásának intézményei, valamint a büntetésfélbeszakítás engedélyezésének gyakorlata 1986-87-ig erőteljes korlátok között érvényesülhetett.

A 80-as évek első felének represszív büntetőpolitikájával való szakítás első jelei a gorbacsovi politika, a „peresztrojka” és a „glasznoszty” hazai térnyerésével mutatkoztak. A szembenálló világrendszerek konvergenciája átláthatóvá és összehasonlíthatóvá tette az olyan, korábban gondosan titkolt büntetés-végrehajtási mutatókat, mint a fogvatartotti ráta, a börtönök férőhelykapacitása, zsúfoltsága, stb. Az évtized közepére kialakult rendkívül kedvezőtlen hazai helyzet javítása, a „szalonképesség” megóvása érdekében kibocsátott 20/1986. sz. NET határozat (a jogpolitikai irányelvekről) arra ösztönözte a jogalkalmazást, hogy a kisebb súlyú bűncselekményt első ízben elkövetőkkel szemben lehetőleg mellőzze a végrehajtandó szabadságvesztést. Ez az intézkedés 1987-88-ban az 1 év alatti ítélettel rendelkező

elítéltek számának csökkenésével járt, amely hozzájárult a fogvatartotti létszám csökkenésének megindulásához (ezt segítette elő átmenetileg az előzetesen letartóztatottak létszámának apadása is a büntetőeljárás törvény 1987. évi módosításával). A kriminálpolitika enyhülése a rendszerváltozás előtti években tükröződik a végrehajtás progresszivitásának intézményein, különösen a végrehajtási fokozat enyhítése, az átmeneti csoportba helyezés szélesebb körű alkalmazásának alakulásán, valamint a büntetésfélbeszakítás kiugróan magas engedélyezésén. Ugyanakkor a 80-as évek második felétől a bv. szervezetnek egy egyre erősödő kedvezőtlen folyamattal kellett szembesülnie: a szabadulás előkészítésének problémáival, az utógondozásnak és a pártfogó felügyeletnek ellehetetlenülésével, a külvilág objektív és szubjektív fogadókészségének jelentős csökkenésével.

Összefoglalva: a 80-as években a végrehajtandó szabadságvesztés széleskörű alkalmazása a Kádár-korszak utolsó, represszív büntetőpolitikai fellépése volt. Ha ennek az 1980-tól 1986-ig terjedő büntetékiszabási gyakorlatnak bűnözésre gyakorolt hatását vizsgáljuk, megállapítható, hogy a következő években a hatóság tudomására jutott bűncselekmények számának növekedését fékezni nem tudta, arra befolyást gyakorolni nem volt alkalmas. Ugyanakkor azonban az ország növekvő gazdasági nehézségei, valamint a büntetőintézetek túlszűfoltóságából adódó gondok halmozódása *a büntetés-végrehajtási szervezet működési feltételeinek, az igazságszolgáltatási rendszerben betöltött funkcióinak jelentős romlásával jártak.*

7.4. Börtönrendszer a rendszerváltás után

Jogharmonizáció a rendszerváltozás utáni években

A 80-as évek végén bekövetkezett politikai rendszerváltozással az európai jogállamiság eszmeáramlatának befolyása erősödött. E változások világossá tették az ún. „gondoskodó államszocializmus” csődjét, megindultak az állam büntetőhatalmának korlátozására irányuló elméleti, jogi előkészületek. A megújuló büntetőpolitika az Európához való közeledés jegyében, a szabadságjogok és az emberi jogok tiszteletének szem előtt tartásával először a büntetési rendszer célszerű és humánus átalakítását kezdte meg. Így került sor a börtönügy végrehajtási feladatkörébe eső halálbüntetés, a szigorított őrizet, a kényszergyógyításnak munkaterápiás intézeti kezelési formája, valamint a szigorított javító nevelő munka megszüntetésére. A büntetési rendszerünkben kiiktatott utóbbi három jogkövetkezmény rövid élete és végrehajtási tapasztalatai azt igazolták, hogy a többnyire nem szakmai megfontolás, hanem politikai döntés nyomán bevezetett büntetésekkel és intézkedésekkel a társadalom számára kényelmetlenné vált jelenségeknek – mint a visszaeső bűnözés, a növekvő alkoholizmus, a munkakerülők gyarapodása – aligha lehet gátat vetni. A végrehajtás gyakorlata azt is igazolta, hogy a szabadságelvonással járó büntetések hatékonyságához, az elítélt megjavulásához fűzött remények irreálisak voltak, még akkor is, ha a törvényhozás a szigorított őrizet, a munkaterápiás intézeti kezelés és a szigorított javító-nevelő munka határozatlan tartamával az elítélteket

érdekelte kívánta tenni ebben. A határozatlan tartamú büntető jogkövetkezmények kiiktatása egyébként a modern polgári államokban általános tendenciaként követhető nyomon.

A rendszerváltozás első évében a hazai börtönügyben meginduló reform-előkészületek még azt a reményt keltették, hogy a szemléleti torlaszok megszüntével az átfogó jogi korszerűsítésen túl, a börtönök működésének feltételein is gyökeres korszerűsítés végezhető el. Viszonylag rövid idő alatt azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai rendszer változása nem keletkeztet egy csapásra kedvező feltételeket a börtönügy reformjához, hogy a büntető jogszabályok módosítása, de még inkább a börtönügy gazdaságfüggő elmaradásainak finanszírozása még hosszú időt vesz igénybe.

A 90-es évek elején különös mozgásba lendült a büntetés-végrehajtási jog művelése, amelynek célja az 1979-es bv. kódex módosítása volt. A módosítás két szempontból volt elkerülhetetlen: tartalmaznia kellett a nemzetközi jogi kötelezettségekből fakadó új jogi rendelkezéseket, valamint a büntetési rendszer átalakításával járó szükségszerű módosításokat. Ugyanakkor az új szabályozás módot kínált a büntetés-végrehajtás belső fejlődéséből adódó egyéb kiigazításokra is. A demokratikus átalakulás folyamatában különösen fontossá vált, hogy a hazai börtönügy miként illeszthető az európai jogállamok hasonló intézményeinek sorába. A nemzetközi jogi kötelezettségek közül az Európa Tanácsba belépéssel összefüggően a jogalkotás nagy figyelmet fordított arra, hogy a hazai börtönügy normái mennyiben felelnek meg az Emberi Jogok Európai Egyezménye előírásainak. Az ún. jogharmonizációs munka során megállapítható volt, hogy az Egyezménynek a hazai tevékenységgel érintkező előírásai már eddig sem voltak idegenek sem a jogalkotástól, sem pedig a végrehajtási gyakorlattól. Ugyanakkor azonban a szabályozás néhány hiányossága is felszínre került. Főképpen politikai okokból nem történhetett meg az elítéltek emberi és állampolgári jogainak pontos meghatározása és érvényesítésük garanciáinak kidolgozása. Ezeket a bv. kódex csak kinyilatkoztatásként tartalmazta. Szükségessé vált tehát ezek pontosítása és a jogvédelem intézményeinek – mint pl. a bv. bíróság feladatkörének, a bíróság előtti jogorvoslatnak, a társadalmi ellenőrzésnek – átgondolt kiszélesítése.

A törvénymódosításnak – mint említettük – figyelembe kellett vennie a börtönügy belső fejlődésének szükségleteit is. E fejlődés iránya a fentiekben már érintett, a rendszerváltozást jóval megelőzően megkezdődött börtönhumanizációs folyamat folytatása volt. A humanizáció a börtönökben nem azok büntető-visszatartó hatásának felszámolását, hanem az ésszerűtlen, az elítéltek személyiségét károsító és jövőjét veszélyeztető hatáselemeknek kiiktatását jelenti. Így az elítélteket mélyen alávető, egyoldalúan passzív engedelmességre kényszerítő, a rendet, a fegyelmet abszolutizáló, konformizmust követelő börtöntől való elfordulás folytatását az elítéltekkel együttműködő, a felelősségüket a saját sorsukért felébresztő, a társadalomba beilleszkedési készségüket támogató-segítő börtön felé. Ez a hazai törvénymódosítás téziseiben megjelenő, az európai börtönnormák irányába mutató felfogás tartalmazta azt a felismerést, hogy a büntetőintézet az elítéltek reszocializációját mindössze elősegítheti, de annak megvalósulása elsősorban magától az el-

ítélttől függ. Ebből is következik, hogy a képességeket, készséget javító különböző oktatási, szakképzési, közművelődési, gyógyító stb. programokon való részvételt nem kényszerrel, hanem ösztönzéssel kívánta az új szabályozás elősegíteni. A törvénymódosítás fontos szempontja volt, hogy olyan végrehajtási mechanizmust kínáljon, amely az elítélteket érdekeltté teszi az együttműködésben. Az 1979. évi 11. sz. tvr. törvényi módosítása 1993 áprilisában jelent meg az *1993. évi XXXII. törvény szabályozásában*.

Az európai fejlődésirány megvalósításának problémái

A rendszerváltozás kezdetén a régiókban, így hazánkban a bevezetett reformok közös tartalma az emberi jogi „deficitek” csökkentése volt a büntető igazságszolgáltatás területén, továbbá a bűnözésre való reagálás intézményrendszerének humanizálása. E reformfolyamattal párhuzamosan a 80-as évek végétől elinduló politikai átalakulás és gazdasági szerkezetváltás következtében kialakuló anómiás helyzet nem maradt hatás nélkül a bűnözés hazai alakulására. A növekvő és új vonásokat mutató bűnözés rendkívüli kihívás elé állította a bűnüldöző és a büntető igazságszolgáltatási szerveket. A 90-es évek második felének hazai szakirodalma joggal kifogásolja, hogy az 1990-95 között kialakult bűnözési helyzetre nem alakult ki átfogó kriminálpolitikai koncepció, a büntető igazságszolgáltatás területén a korábbi autokratikus rendszer tagadásaként egy „emberjogi aspektusú” liberalizációs folyamat zajlott le. A 90-es évek első fele ítélkezési gyakorlatának enyhülésére erőteljesen hatottak a Btk-nak olyan módosításai, mint a *büntetési rendszer átalakítása*, így a halálbüntetés eltörlése, vagy a szabadságjogok és az emberi jogok tiszteletének szem előtt tartásával a szigorított őrizetnek, az alkoholisták munkaterápiás intézeti kezelésének, a szigorított javító-nevelő munkának kiiktatása. A Btk. 1993-as módosításával további, a börtöncentrikus szemlélet ellen ható rendelkezések jelentek meg, így pl. a szabadságvesztés generális minimumának leszállítása 1 napra, a főbüntetés helyett kiszabott mellékbüntetés alkalmazhatósági határának két év börtönbüntetésről három évre emelése, a visszaesőket érintő hátrányos rendelkezések hatályon kívül helyezése, különösen pedig a gazdasági, illetve vagyoni elleni kisebb súlyú bűncselekmények értékhatárának jelentős megemelése. Mindezek hatására a fogvatartotti populáció számottevő csökkenése következett be. E létszám csökkenésében további, jelentős szerepe volt az 1989. és 1990. évi közkegyelmi rendelkezéseknek, amelynek során mintegy 3000 elítélt szabadítására került sor. Csökkenést eredményezett 1990-ben a szabálysértési eljárásban alkalmazott elzárás elrendelhetőségének módosítása is. Az 1993. évi Btk. módosítás pedig lehetővé tette a többszörös visszaesők feltételes szabadságra bocsátását, ez újabb 3000 fő elítélt szabadítását jelentette. Az 1985. évi mutatókhoz viszonyítva az 1995-ben mért adatokat, megállapítható, hogy miközben a hatóságok tudomására jutott bűncselekmények száma 302%-kal nőtt, a fogvatartotti létszám 54%-kal csökkent.

A 90-es évek közepén készített optimista előrejelzések tartósan 14-15 ezer fő körüli létszámban határozták meg a hazai fogvatartotti állomány nagyságrendjét,

abban a reményben, hogy hazánk túljutott a gazdasági szerkezetváltozás sokk-terápiáján, és a bűnözés mederben tartásához elegendő a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények és kényszerintézkedések jogállami korlátok és nyugodt büntetőpolitikai megfontolások szerinti, ultima ratioként való alkalmazása. Az így előrejelzett 140-150-es fogvatartotti ráta a 90-es évek közepére az Európában is megemelkedett átlag-rátához (70-90 fő/100 ezer lakos) még mindig magasnak tűnt, ez azonban indokolható volt a hazai bűnözés szerkezetének az európaiktól eltérő voltával, valamint szankciórendszerünk szűkös lehetőségeivel. Ebben az időszakban sokat ígérő törekvések indultak meg a bűnügyi tudomány területén az alternatív szankciók kínálatának szélesítése tárgyában.

A hazai büntetés-végrehajtás ekkor, a büntető igazságszolgáltatás punitivitásának rendszerváltozás előtti és utáni – fentebb bemutatott – alakulásából joggal következtethetett arra, hogy a lecsökkent és megállapodott fogvatartotti létszám kedvezően befolyásolja a szakmai munka fenti paramétereit.

Az Egyesült Nemzetek, majd az Európa Tanács által életben tartott nemzetközi intézményrendszer segítségével kialakított *európai börtönmodellnek* két alapvető igénynek kell megfelelnie: az egyik a társadalom biztonságához való joga, a másik a fogva tartott személy emberi méltóságának tisztelete. Ezekből formálta ki a nyugat-európai államok közössége azokat a büntetés-végrehajtási jogalkotást és jogalkalmazást orientáló *börtönügyi alapelveket*, amelyeket a hazai börtönügy a 90-es évek elején meginduló jogharmonizációs munka során a saját fejlődésének iránymutatójául elfogadott. Ezek az alapelvek a normalizálás, a nyitottság és a felelősség elvei voltak.

A normalizálás elve szerint a szabadságvesztés végrehajtási körülményeit, az elítéltek életmódját, a fogva tartás anyagi, infrastrukturális feltételeit, valamint az elítéltek jogi helyzetét a lehető legjobban közelíteni kell a szabad élet általános feltételeihez, illetve a „civil”, állampolgári jogi helyzethez. Amennyire könnyen megvalósíthatónak látszott a jogi normalizáció, annyira távolinak tűnt a fogva tartás anyagi körülményeinek gyökeres változtatása. A magyar börtönügy terhes öröksége ugyanis döntően olyan intézetekből áll, amelyeknek többsége még a XIX. században épült és egy letűnt világ kőbe merevedett börtönfilozófiáját hordozza. Az elaggott intézeti infrastruktúra, az intézetek területi elhelyezkedése, nagyságrendje, külső és belső építészeti megoldásai akadályozták a fogva tartottak regionális, differenciált, az emberi jogoknak és szükségleteknek megfelelő elhelyezését. A történelmi okokból jelentős részben az ország középső területein lévő intézetek elhelyezkedése és befogadóképessége sem felelt meg az adott régió bűnözési helyzetének, de a differenciált elhelyezés (nők, férfiak, nyitott, félig zárt, zárt stb.) szempontjainak sem. Az európai börtön szabályok az elítéltek egyéni elhelyezését tekintik alapvető követelménynek (szükség esetén megengedi a közös elhelyezést is). A hazai intézetrendszer az elmúlt évtizedek kollektivistá pedagógia felfogásának örökségeként a közös elhelyezést preferálta, aminek következtében a 80-as évek végén mintegy 3300 zárkában helyezték el a 15 ezer főt meghaladó fogvatartotti állományt. A lakóhelyiségek mozgástere tehát korántsem elégítette ki a személyes szükségleteket, de a lakóhelyiségeken kívüli közművelődési, sport- és különböző

kezelési programok végrehajtására alkalmas területek hiánya miatt a büntetés-végrehajtás e fontos feladatát is csak szűkös korlátok között tudta teljesíteni. E helyzet javítását csak új intézetek létrehozásával, átépítésekkel, szanálással, az intézeti infrastruktúra gyökeres korszerűsítésével lehetett volna elérni, egy hosszú távú fejlesztési stratégia mentén. Már a rendszerváltozás utáni első években azonban világossá vált, hogy a kormányzat szándéka nem terjed ki a hazai börtönügy infrastruktúrájának fejlesztésére.

A nyitottság elvén az elítéltek szellemi és fizikai izolációját a lehetséges határig oldó törekvést értjük. Ez egyfelől szélesíteni igyekszik a fogva tartott kapcsolatát a külvilággal, másfelől növeli a börtön és a társadalmi környezet közötti interakciót a külső erőforrások, szolgáltatások igénybevételével, a közvélemény, a média rendszeres, hiteles tájékoztatásával. A nyitottság elvének érvényesítését a bv. kódex 1993-as módosítása számos új intézmény beiktatásával látta el. A szabadságvesztés zártságát az intézet ideiglenes, rövid tartamú elhagyási lehetőségeivel (rövid tartamú eltávozás, kimaradás, rendkívüli kimaradás) oldotta fel, illetve a végrehajtás progresszivitásának szélesítése érdekében bevezette az enyhébb végrehajtási szabályok alkalmazását. Ez utóbbival megteremtette a hazai börtönrendszerből addig hiányzó félig zárt rezsimet. Ezek az új intézmények egyben arra voltak hivatottak, hogy ösztönzőkként az elítélteket nagyobb teljesítésre, normakövetésre, együttműködésre serkentsék.

A nyitottság elvének gyakorlati érvényesítésével a hazai büntetés-végrehajtás 1993 és 1997 között Európa egyik legnyitottabb börtönrendszerét alakította ki. Az elv gyakorlati térnyerését jelzi, hogy a tárgyalt időszakban a progresszív végrehajtási rendszer csaknem valamennyi elemének mutatói az elítéltek számára kedvezően alakultak. Az 1993 és 1995 között a feltételesen szabadságra bocsátottak magas aránya, 1992 és 1997 között az enyhébb végrehajtási fokozatba helyezett elítéltek számának növekedése, az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezettek 1998-ig tartó növekvő esetszáma, de ugyanígy a kérelemre történő büntetésfélbeszakítás engedélyezésének a tárgyalt időszakban mutatkozó magas aránya jelzi a büntetés-végrehajtásnak az elítéltekkel együttműködésre törekvő, segítő-támogató szakmai irányváltását. E kétség kívül az európai irányba mutató fejlődésnek ma már átláthatóan kedvezőtlen összefüggései is. Így a hazai büntetés-végrehajtásban a korábban példa nélkül álló nyitás egy megnövekedett és dinamikus növekvő bűnözés állapotában történik, miközben a bírói gyakorlat a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását – helyeselhető módon – az ultima ratio korlátai közé szorítja. A törvényi szabályozás szerinti nyitás nagyságrendje a szakmát is meglepetésként érte, különösen a különböző rezsimoldó intézmények megfelelő koherenciájának hiánya miatt. Valójában a pozitív ösztönzéshez a megfelelő követelményrendszer kiépítése, szélesítése nem történt meg, így a nyitás haszonélvezője lett az az elítélt is, aki nem aktív együttműködő, hanem csupán passzív normakövető volt. A nyitás csúcspontja 1998-ra tehető, amikor az intézetekből különféle jogcímen történő ideiglenes eltávozások esetszáma 26 451 volt. Az eltávozásokból a visszatérést elmulasztók aránya 1,5-2% közötti, még mindig a szakmai rizikó határain belüli volt. Ugyanakkor e nyitás kétségtelenül pozitív szakmai hozadéka az intézetekben jól

érzékelhetően javuló légkör, a család és egyéb kapcsolatok ápolásának, a szabadulás előkészítésének kedvezőbb lehetőségei voltak.

A nyitottság elvének jegyében a hazai börtönügynek és a társadalomnak egy, a korábitól gyökeresen eltérő kommunikációs viszonyt kellett kialakítania. Már a rendszerváltás első éveiben eltűnt a börtönügy korábbi, a pártállami korszak erőszakszerveire jellemző titkossága, megközelíthetlensége. Ugyanakkor a bűnözés erőteljes, robbanásszerű emelkedése a lakosság biztonságérzetének látványos romlásával, a bűnözéstől való félelmének növekedésével járt együtt. A közvéleménykutatási adatok ekkor kimutatták, hogy ez a folyamat megnövelte a represszív intézkedések szélesítésének társadalmi igényét. A rendszerváltás a médiát is felszabadította, amely mentesülve a pártállami kontroll alól, jelentős szerepet kapott a közvélemény formálásában. Az írott és elektronikus média – mint ez a 90-es évek elején kiütközött – a börtönről és a börtönökről szóló információit nem a mondani-való szakmai-, hanem hírérték- és szenzációtartalma szerint szelektálta. Így nem lehetett közömbös, hogy a hazai börtönügynek milyenek a médiakapcsolatai akkor, amikor a bűnözéstől való félelem növekedésével párhuzamosan zajlik a börtönügy erőteljes európaizálása, humanizálása. Ezekben az években az a felfogás uralkodott, hogy a börtönbüntetéssel kapcsolatos értékválasztást a humanizáció és a represszió között a szakmai köröknek kell meghatározni és nem a hazánkban amúgy is ingadozó többnyire pesszimista közvélekedésnek. Számottevő és javarészt eredményes erőfeszítések történtek a börtönügy szakmai törekvéseinek minél szélesebb körű bemutatására egy társadalmi konszenzus kialakítása érdekében, hogy a társadalom felismerhesse érdekeit a börtönügy humanizációs törekvéseiben.

A nyitottság elve megvalósításának egy újabb dimenzióját nyitotta meg a rendszerváltás azzal, hogy reményteljesen újraéledtek azok a társadalmi- és karitatív szervezetek, amelyek az intézetek falain belül és azokon kívül gyakorlati segítséget nyújtottak a börtönügy céljának megvalósításában.

A felelősség elve az elítéltek felelősségérzetének, önbecsülésének, önállóságának fejlesztésére való törekvést foglalja magában. Elvi alapját a börtönügy emberi jogi koncepciója kínálja, amely tagadja a büntetőhatalom korlátlan beavatkozási lehetőségét az elítélt életébe, és amely szerint az elítélt elvonhatatlan (emberi) jogok alanya, aki így önrendelkezési joggal is rendelkezik. Ez az alapelv a döntési felelősségét hangsúlyozza, a végrehajtási folyamat alanyává, közreműködőjévé avatja az elítéltet, a börtön szerepe pedig a társadalmilag elfogadható életvezetés kialakításához való segítségnyújtás. Az instruktív-paternalista büntetés-végrehajtástól az együttműködő-szolgáltató börtönig vezető szakmai út azonban – különösen a történelmi örökségekkel terhelt Kelet-Közép-Európában – nem könnyen és gyorsan átjárható. Ez egy új típusú bánásmódkultúrát, elsősorban a börtönszemélyzet részéről jelentős szemléletváltozást követelt meg. Az elítélt-emberképnek a 90-es években az európai normák követése mentén való átalakulását, emberi és állampolgári jogokkal körülbástyázott önrendelkezését a személyzet egy része saját jogainak, hatalmának és tekintélyének relatív csökkenéseként élte meg. Nyilvánvalóvá vált, hogy az elítélt emberi identitását, partnerségét elfogadó szakmai szemlélet kialakításához a személyi állomány minőségi kritériumainak javításán keresztül

vezet az út. Ez pedig nem mehet végbe a szakma anyagi és erkölcsi helyzetének javítása nélkül.

A büntetéskiszabási gyakorlat módosulása, az elítélések és a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték számának jól érzékelhető növekedése 1997-től kezdődött el. A büntető igazságszolgáltatás a bűnözés struktúrájának kedvezőtlen változására – a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező szervezett bűnözés megjelenésére, az állampolgári biztonságérzetet is gyengítő bűncselekmények számának növekedésére – az ítélkezés szigorításával reagált. 1998-tól a hazai kriminálpolitika – elsősorban az angolszász államokéhoz hasonlóan – növekvő mértékben „politizálódott”, a lakosság biztonságérzete növelésének hangsúlyozása mellett. Ennek hatására a jogalkotás a Btk. rendelkezéseit számos helyen a szigorítás irányában módosította. A szigorítás hatásának büntetés-végrehajtási konzekvenciái 1997 és 2001 között az alábbi adatokkal jellemezhetők. A fogvatartotti létszám az 1997. december 31-án regisztrált 13 405 főről 2001. december 31-re 17 275 főre, 28%-al növekedett. Nőtt az intézetrendszer túltelítettsége: az 1997-ben még 22%-os túltelítettség 2001 végére 59%-ra emelkedett. A vizsgált időszakban különösen az első bűntényesek és a többszörös visszaesők száma és aránya növekedett (ez utóbbiak a feltételes szabadon bocsátás szabályainak szigorítása miatt). Ugyancsak jelentősen megnőtt az intézetekben a rövid – 1 évi terjedő – szabadságvesztésre ítélték száma és aránya, miközben a közép (3-5 évig) és a hosszú tartamú (5 év feletti) szabadságvesztésre ítélték száma alig emelkedett, arányuk pedig csökkent. A letöltött szabadságvesztés átlagos tartama 2001-ben 4 év 1 hónap volt, a nyugat-európai államokéhoz viszonyítva rendkívül magas.

E mutatók alapján egyértelműen felismerhető, hogy az utóbbi évek büntetőpolitikája a szabadságvesztés-büntetés alkalmazásának súlyában és gyakoriságában is érvényesítette hatását. Ennek preventív következménye azonban erősen vitatható. Ma már szélesebb szakmai körökben ismertek azok a kutatási eredmények, amelyek szerint legalább 25%-al kell megnövelni a börtönnépességet ahhoz, hogy a bűnözési ráta 1-2%-al csökkenjen. A bűnözés megfékezéséhez tehát érdemes más utakat és módokat keresni.

A represszív büntetőpolitikai tendenciának térhódítása a büntetés-végrehajtás szakmai arculatára nézve is jelentős következményekkel járt. A végrehajtási rendszer progresszivitásának mutatói a vizsgált időszakban a feltételes szabadságra bocsátás kivételével a szabadulás közeledtével történő enyhítés szűkítését jelzik. Így az enyhébb fokozatba helyezettek száma 1997-től 2001-ig több, mint 50%-al, az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezettek 90%-al csökkentek. Az átmeneti csoportba helyezések száma 1997 és 2000 között – főként az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alatt állók jelentős csökkenése miatt – nőtt, de a 2001. évben már e területen is nagyarányú létszámcsökkenés mérhető. Különösen erőteljes csökkenés tapasztalható, az intézetek ideiglenes elhagyását lehetővé tevő intézményi lehetőségek terén: míg 1998-ban az ideiglenes intézetelhagyások száma 26 451 eset volt, addig ez 1999-re 13 007-re, 2000-ben 4 082-re, 2001-ben 2409 esetre csökkent. Ugyancsak erőteljesen visszaszorult a kérelemre történő büntetés-

félbeszakítások engedélyezése: míg 1997-ben 1158 esetben, 2001-ben csupán 176 esetben engedélyeztek büntetésfélbeszakítást.

Az ezredforduló éveiben a hazai börtönviszonyok materiális feltételei a fogvatartotti létszám dinamikus emelkedése folytán tovább romlottak. Az 1997-től 2001-ig terjedő időszakban regisztrált mintegy 4 ezres létszámemelkedést csupán 1200 fős, rendkívüli erőfeszítéssel végrehajtott férőhelybővítés kompenzálta. A férőhelyszűke egyébként a hazai börtönügy krónikus, de időszakonként szakmai válság felé sodró, rendkívüli problémája. A Csemegi-kódex hatályba lépése után kiépült börtöninfrastruktúra 1910-ig, a Trianon után fennmaradt intézethálózat 1925-1940-ig rendelkezett elegendő férőhellyel (mindkét időszakot stagnáló bűnözés és kiegyensúlyozott büntetőpolitika jellemezte). Az extrém Rákosi-korszakot nem számítva, a Kádár-korszak 1957-től 1989-ig terjedő 33 évében 19 olyan év volt, amikor 18 ezernél magasabb, 7 olyan év, amikor 16-18 ezer fő közötti, és mindössze 4 olyan év volt, amikor 14 ezer fő alatti létszámot regisztráltak /minden év december 31-én/. A Kádár-korszakban is több ízben felmerült a börtönök korszerűsítésének és a férőhelybővítésnek gondolata, de a megvalósításhoz vagy a politikai szándék, vagy az anyagi források hiányoztak. A rendszerváltozás után a börtönügy eurokompatibilitásának biztosítása csupán az elvek elfogadása és a jogalkotás szintjén valósulhatott meg, az évszázada feltorlódott materiális deficit felszámolására más, fontosabb tennivalók prioritása miatt nem kerülhetett sor.

A tartós túlszűfolttség következtében számos okból sérül a normalizáció elve. A börtönlakosság túlnépesedésével együtt járó élettér-szűkülés pszichológiai hatásai közismertek, amelyeket a hazai büntetés-végrehajtás még rendkívüli erőfeszítések árán sem képes kompenzálni a foglalkoztatottság biztosításával, a szabadidő-tesvékenység programkínálatával, az egyéni problémák hatékony orvoslásával. A zsűfolttség továbbá arra kényszeríti a börtönadminisztrációt, hogy átszállításokkal biztosítsa az intézetek lehetőleg azonos túlterhelését, ez pedig egyfelől a differenciált elhelyezés ellen hat, másfelől a legnagyobb kockázatú fogva tartottakra rendezi át az intézetek biztonsági rendszerét. Mindez a zártintézetek rezsijének általános szigorodásához, a fogvatartotti oldalon pedig ennek ellenhatásaként, az alcsoportok, az ellenségesen szembenálló szubkultúra-tenyészet kialakulásához vezethet. A nagyobb tömegű fogva tartott fékentartása, a rend és a fegyelem fenntartásához szükséges intézkedések előtérbe kerülése, a biztonsági szempontok fokozott és kényszerűen egyoldalú érvényesítése a végrehajtás törvényi célját a biztonsági szempontokhoz képest másodlagossá teheti, egyben felerősítheti a büntetés diszfunkcionális hatását.

Fentebb érintettük, hogy a rendszerváltás utáni börtönügyünk leginkább érvényesített alapelve a nyitottság volt, ennek kétségkívül pozitív, modernizációs irányultsága mellett szakmailag indokolatlan mértékű alkalmazásával. A 90-es évek végén fellépő represszív büntetőpolitika – néhány közfelháborodást kiváltó esemény indokával – a nyitottság jelentős szűkítésére tett lépéseket. Az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezésnek 1999. évi módosításával – megítélésünk szerint – az intézmény alkalmazása racionális korlátok közé került. A büntetés-végrehajtási jogalkalmazókra azonban irracionális politikai nyomás is neheze-

dett a szakmai indokoltságon jóval túlmutató zártság elérése érdekében. Az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezésnek 90%-os, de ezen túl az enyhébb fokozatba helyezésnek 50%-os, a büntetésfélbeszakításnak 85%-os, általában az intézetek ideiglenes elhagyásának 90%-os redukálása a hazai végrehajtási rendszerből a nyitottság elvét csaknem teljesen kiiktatta. De ez a gyakorlat a rendszer progresszivitásának jelentős térvésztesével is járt, amely jórészt akadályozza az elítéltek társadalomba való beilleszkedésének esélyét és kivonja a fogva tartottak együttműködésre hívó ösztönzési lehetőségeit a szakma kezéből. A nyitottság ilyen jelentős, differenciálatlan korlátozásával a hazai büntetés-végrehajtás egy újabb szélsőséges megoldás csapdájába került.

A felelősség elvének érvényesülése is a fentiekből következően szűk korlátok közé szorult. Ez az elv, amely a végrehajtás eredményességét az elítélt önbecsülésén, önrendelkezésén, egy rehabilitációs szakmai folyamatba való partneri bevonásán keresztül kívánja elősegíteni, eltávolodott a 90-es évek eleji szándékoktól. Az objektív (túlsúfoltság) és szemléleti okokból egyoldalúan előtérbe állított biztonsági tényezők a személyi állomány és a fogva tartottak közötti elidegenedést, bizalmatlanságot erősítik, az intézetekben a rosszemlékű paternalista, uralmi viszonyt élesztik újra. E veszély valósággá válását az elítéltekkel közvetlen kapcsolatban levő személyi állomány fluktuációja, felkészítetlensége, pozitív hagyományokhoz nem kötődő elítélt-emberképe felgyorsíthatja. A személyi állomány-elítélt kapcsolatot, az intézetek mindennapi életében kialakult emberi érdekek, viszonyulások bonyolult szövedékét, aligha lehet részleteiben szabályozottá tenni, ez jórészt a személyi állomány szakmai felkészültségének, anyagi és erkölcsi megbecsültségével befolyásolható morális állapotának függvénye.

8. A fiatalkorúakkal kapcsolatos büntetőjogi szankciók és honi végrehajtásuk

A CSEMEGI KÓDEX SZABÁLYOZÁSA • A KIRÁLYI JAVÍTÓINTÉZET ALAPSZABÁLYA • AZ 1908. ÉVI BTK NOVELLA • A SZANKCIÓRENDSZER ÚJDONSÁGAI • A PATRONÁZS MOZGALOM • AZ 1913. ÉVI BÍRÓSÁGI ÉS SZANKCIÓRENDSZERT ÉRINTŐ REFORM • A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT: SZAKMAI ÉS SZERVEZETI MEGTORPANÁS • A PROLETÁRDIKTATÚRA „TÜRELMETLENSÉGE” • A SZOCIALISTA TÖRVÉNYESSÉG ÉS ÁTNEVELÉSI KONCEPCIÓ SZIMBIÓZISA • AZ ELSŐ KIÁBRÁNDULÁS: AZ 1979. ÉVI BV. KÓDEX • A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

8.1. A fiatalkorúak „ügye” a Csemegi kódexben

A Csemegi kódex a korszakot uraló, az ún. klasszikus büntetőjog elveit követte (megjegyzendő, hogy az 1890-es, olasz Zanardelli – kódex még mindig e teória jegyében fogant – utolsóként Európában –, igaz a fiatalkorúakkal kapcsolatban egyes – a nevelést szolgáló – speciális szabályok már fellelhetők voltak benne). Való igaz, hogy magyar kódex a fiatalkorúak sajátos szociológiai, biológiai és az ebből adódó büntetőjogi állapotát rendszertanilag figyelembevevő rendelkezéseket nem tartalmazott. A szakmai, s még inkább a történeti hűséghez feltétlenül hozzátartozik annak rögzítése, hogy a „reform”(pozitívista)-büntetőjog megjelenése, amely – többek között – a fiatalkorúakkal kapcsolatban a büntető-megtorlással szembeni javító-nevelő attitűd szakirodalmi megfogalmazása adta, a XIX. század utolsó éveiben jelentkezett (jó tíz- tizenöt évvel későbbi tudományos haladás előrelátásának hiányát Csemeginek felhánytorgatni, talán nem illendő dolog).

Mindazonáltal a kódex nem volt érzéketlen a serdületlen életkorral kapcsolatosan: 12 év alatti gyermek bűnvád alá nem volt vonható. A 12-16 év között a felnőttéltől eltérő, annál jóval enyhébb – természetesen a kódex büntetési rendszerének „gerincét” alkotó szabadságelvonással fenyegető – szankciók hatálya alá tartoztak. A leglényegesebb, s szakmailag legértékesebb megoldása az volt, hogy a bíróság – éppen a fiatalságra figyelemmel – dönthetett úgy is, hogy a hathónapos fogházbüntetés helyett, a 20. életévét még nem betöltött személyt javítóintézetbe utalja (ha a bíróság mégis a fogházbüntetést választotta, akkor azt – a társaktól való bűnfertőzés megelőzése okán – magánzárkában kellett letöltenie). S még egy feledésre kevésbé méltó szempont: a hagyományos büntetés-végrehajtási fokozatokon belül kötelező elkülönítési szempont volt az életkor: a 21 éven aluliak – sajátos bánásmódot érdemelve- külön osztályt jelentettek.

A kódex vitathatatlanul újdonság büntetőjogi intézménye: *a javítóintézet*. [Bizonytalán nem felesleges emlékeztetni arra, hogy a fiatalkorúakkal szemben alkalmazott javítóintézet gyakorlata az amerikai és angol tapasztalatok nyomán terjedt el az öreg kontinensen. Amerikában – a szakirodalom által elismert – első formája az 1876-ban létesített Elmira Reformatory, amely az intézetbe határozatlan tartamú

ítélettel beutalt 16-30 év közötti bűnelkövetők megjavítását (értelmi-erkölcsi nevelését) tűzte céljául. Az ennél büntetésánál jóval fejlettebb – az elmirai tapasztalatokat is hasznosító – angliai Borstal – intézet 1908-ban jött léte, éppen pont abban az évben, amikor nálunk is megjelent a Btk. Fk. Novellája]

A Csemegi-kódex hatálybalépésekor a nyugat-európai államok többsége a javítóintézetet (javítóház, javító iskola stb.) a belátási képességgel (discernement) nem rendelkező fiatalok bűnelkövetők befogadására alkalmazta. Az általános felfogás a serdülőkort a „problematikus beszámítás” életkorának tekintette. Az a fiatal, aki a cselekménye bűnösségének felismerésére szükséges belátással nem rendelkezett, büntetésre nem volt ítélt, de javítóintézetbe helyezéséről kellett gondoskodni, „ha a rosszra való hajlama, elhanyagolt vagy helytelen nevelése, vagy szomorú családi és társadalmi helyzete miatt eddigi életviszonyai közé a szellemi és erkölcsi romlás veszélye nélkül vissza nem bocsátható.” E felfogás tehát a javítóintézetet nem tekintette büntetésnek, hanem olyan preventív beavatkozásnak, amely alkalmas a fiatalok életpályájának idejekorán történő kiigazítására. A beavatkozás egyik feladata volt kiemelni a fiatalokat addigi káros környezetéből, másik követelménye pedig a korábbi hibás nevelés sikeres korrekciója volt. A javítóintézetek elsődlegesen szociálpolitikai fogantatását jelzi, hogy keletkezésük korai időszakában nem csupán bűncselekményeket elkövető, hanem elhagyott, csavargó, vagy a szülők kérelmére beutalt fiatalok befogadását is ellátta.

Az *első honi javítóintézet* létesítésére 1884-ben került sor *Aszódon*, ezt követte 1886-ban a kolozsvári, 1890-ben a rákospalotai (lányok részére), 1895-ben a székesfehérvári, végül 1903-ban a kassai javítóintézetek felállítása. Az öt intézet befogadóképessége mindössze 980 férőhely volt, elhelyezési gondok azonban csak a 90-es évektől jelentkeztek (Finkey megítélése szerint ekkor a fiatalok bűnelkövetők létszáma már 8-10 000 körül ingadozott). Az elhelyezés ekkortól egyre növekvő nehézségeit tetézte, hogy – megfelelő számú intézet nem lévén – javítóintézetek fogadták be a bíróság által beutalt bűnelkövető fiatalokon kívül a szülők vagy a gyám kérelmére azokat a fiatalokat is, akiknél huzamosabb ideig tartó kényszernevelés mutatkozott indokoltnak.

Nem sokkal a kódex hatálybalépését követően kidolgozott *Királyi Javítóintézetek Alapszabályai* (a továbbiakban: Alapszabályok) meghatározták az intézet feladatát, mely nem más, mint „...a kebelükbe befogadott egyéneket vallásosságban és polgári erkölcsökben nevelni, iskolai oktatásban részesíteni s őket a komoly munkássághoz, s illelmes magaviselethez szoktatni.”

Az Alapszabályok kiemelték, hogy „*a javítóintézetek igazgatója és felügyelő személyzete sohase tévessze szem elől azt, hogy az intézet nem büntetés végrehajtására rendelt hely, s hogy ennél fogva az ifjak nem bűnhődés, hanem elhanyagolt vagy megromlott erkölcsük megjavítására és fejlesztése végett vannak felügyelőikre és őrizetükre bízva.*”

A javító nevelés végrehajtásának kétségkívül legfigyelemreméltóbb új intézménye a *nevelés ún. családi rendszere volt*. Az Alapszabályok rendelkezése szerint az elkülönítés idejének leteltével a növendéket olyan „családba” osztották be, amely „életkorának és erkölcsi állapotának” leginkább megfelelt. A család 20-30 főből

állt, a növendékek nevelésével a „családfőt” bízták meg. A családfő csak szakavatott pedagógus lehetett (fiúknál okleveles polgári iskolai tanító, a lányoknál okleveles elemi népiskolai tanítónő). E pedagógusoknak jó megélhetési feltételeket, nevelési feladataik megoldásához nagy önállóságot biztosítottak.

Az Alapszabályok a javító-nevelés eszközeiként a növendékek *valláserkölcsei és iskolai oktatását, rendre, tisztaságra és fegyelemre szoktatását, munkára nevelését* határozta meg. A javítóintézeti nevelés rendszerében kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a valláserkölcsei nevelésnek. A hit és erkölcsstan oktatása, a szertartásokon való részvétel, a lelkészekkel kialakítható személyes kapcsolat a növendékek érzelmi nevelésének fontos, a kor irodalmában csaknem egyöntetűen hatásosnak megítélt lehetőségét nyújtotta.

A javítóintézeti nevelés legvitatottabb intézménye a növendékek munkáltatása, illetve munkaoktatása volt. Az igazságügyi kormányzat az intézetek működésének kezdeti időszakában azt az elvi felfogást képviselte, hogy a munkavégzés „a jellemképzés olyan segédeszköze”, amely mintegy kiegészíti az intézet egyéb „pszichikai hatását”. Ennek a felfogásnak jegyében már az intézetek telepítésekor különös gondot fordítottak arra, hogy kielégítő feltételek álljanak rendelkezésre a növendékek mezőgazdasági, illetve ipari foglalkoztatásához. Az intézetek helyi viszonyai és a környezet szükségletei szerint rendezték be a kéziipari műhelyeiket. Az itt készült termékek elsősorban az intézethálózat saját szükségleteit elégítették ki.

A 90-es évek második felétől – a kibocsátott növendékek fokozódó beilleszkedési gondjainak érzékelése – a foglalkoztatás átalakítására kényszerítette az igazságügyi kormányzatot. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy az intézetekben folyó kézműipari oktatás nem volt elégséges ahhoz, hogy a kibocsátottak megállják a helyüket a szabad munkaerőpiacon. Olyan szakképzésre volt tehát szükség, amely növeli a munkába helyezkedés esélyeit. A korszerűbb szakképzés kereteit pedig – a gépi nagyipar elterjedésének időszakában – a gépipari (üzemi) foglalkoztatás nyújthatta. A XX. század első éveiben e felfogásnak megfelelően létesítették az akkor felállított kassai intézetben a fa-, bőr- és textilipari tanműhelyeket, amelyeket a korabeli modern technikai színvonalán álló gépi berendezésekkel látták el. Egyidejűleg Aszódon a régi szakoktatási rendszer megszüntetésével új kocsigyártó, és javító iparműhelyeket és ipariskolát hoztak létre.

A *növendékek elbocsátása* történhetett „*kísérletileg*” vagy *véglegesen*. Kísérleti kihelyezésben részesítették azt a 20. életévét még be nem töltött növendéket, akiről az intézetben tanúsított magaviselete és szakmai felkészültsége alapján feltételezhető volt, hogy „önálló kenyérkeresetre képes”. Az ilyen elbocsátás egyben azt is jelentette, hogy „újbóli rossz viselet vagy régi erkölcsi hibáinak feléledése” esetén az intézeti igazgató jogosult volt a növendék visszahelyezése iránt intézkedni.

A javítóintézetek az *igazságügy-minisztérium felügyelete* alatt álltak, élükön a kinevezett igazgatóval. Az intézet tiszti személyzetéhez a családfők, a tanítók, a lelkészek, az orvos, gondnok és a tiszti írnok tartoztak. Az intézet működésének minden lényeges kérdésében a havonta üléselő *házi tanács* foglalt állást. Tagjai az igazgató elnökségével, az intézet egész tiszti személyzete volt. Az intézeti tanács

meghallgatása alapján döntött az igazgató – többek között – a növendékek munkajuttalom-díjának megállapításáról, kísérleti kihelyezésükről, továbbá a növendékek nevelése, munkáltatása során felmerülő bármilyen kérdésben.

A javítóintézetekbe 1884-1898 között 1291 növendéket fogadtak be. A befogadás 30,8%-a szülő vagy gyám kérelmére, a többi esetben hatósági rendelkezésre vagy bírói ítéletre történt. Az átlagos tartási időtartam 2,9 év volt. A növendékek közül 447 főt kísérletileg, a többit véglegesen bocsátották el.

8.2. A fiatalkorúak büntetőjogának és büntetés-végrehajtásának modernizációja: az 1908-as Fk. Novella

A századfordulón bűnözés elleni eredményesebb fellépés sürgető szüksége, valamint a társadalomtudományok fejlődése mentén megjelenő új felismerések a kriminálpolitika módosítását igényelték. A reformirányzatok heves támadást indítottak a klasszikus büntetőjogi iskola tanain alapuló Btk. és annak büntetési rendszere ellen.

A korabeli magyar büntető-jogtudományt erőteljesen megosztó vita jóformán csak egyetlen kérdésben nem éleződött ki: a fiatalkorúak tekintetében. A velük szemben alkalmazható büntetőjogi jogkövetkezmények rendszerét ugyanis a tudományos közvélemény olyannyira avultnak, kialakulatlanoknak, nem kevésbé hatástalannak ítélte, hogy e téren maradéktalanul megvalósulhattak a büntetőjogi reformmozgalom javaslatai. Az új vezéreszmék – a determinizmus, a célszerűség, a speciál- prevenciós, tettes-központú szemlélet – számára mintegy „kísérleti laboratóriumként” kínálkozott a veszélyeztetett, züllésnek indult, antiszociális gyermek- és fiatalkorúak kezelése. Tudniillik a gyermek- és ifjúságvédelem a szociálpolitika és a kriminálpolitika olyan érintkezési pontja lett, amely a mentés, a javítás érdekében összefogásra mozgósította a büntetőjogászokat, a pedagógusokat, a pszichológusokat, kiszélesítette és összehangolta az érintett állami és társadalmi szervek és szervezetek tevékenységét.

A fiatalkorúak megkülönböztetett büntetőjogi kezelését bevezető *1908. évi XXXVI. törvény* (I. büntetőnovella, a továbbiakban: Fk.n.) elsődlegesen a (kriminál)szociológiai iskola eszmevilágát képviselte, s nem kevésbé *Balogh Jenő* jogpozitívizmusának hatását tükrözte. A Fk.n. hatálybalépésével nemcsak a fiatalkorúak büntetőjogában, de büntetés-végrehajtásában is éles – szemléleti és szervezeti – fordulat következett be: a büntetés hagyományos – megtorlásra irányuló – formáinak helyébe a tettes jövőbeli magatartásának befolyásolására alkalmas kriminálpedagógiai tartalmú jogkövetkezmények léptek. Egyidejűleg – hazánkban – először indult kísérlet arra, hogy a fiatalkorúak reszocializálása érdekében a büntető anyagi- és eljárásjogi intézmények, a büntetés-végrehajtás, végül pedig a patronázmozgalom tekintetében azonos elvi alapról, komplex módon lépjenek fel.

A Fk.n. a fiatalkorúság alsó korhatárát változatlanul a 12. életévben jelölte meg, felső korhatárát azonban 18. életévre emelte. Gyökeresen megváltoztatta a fiatalkorúakra alkalmazható büntetések rendszerét. Eltörölte a „felnőtt-szankciókból”

redukált büntetési tételeket, kiiktatta a fegyház-, és börtönbüntetést, továbbá – önálló kereset hiányában értelmetlen – pénzbüntetést. Helyettük két új „erkölcsi jellegű büntetést” a dorgálást és a próbára bocsátást vezette be. Megerősítette a javító nevelés eddigi intézményét, és a fiatalokúakra a végső esetben kiszabható legszigorúbb büntetesként „csupán” a *fogház és államfogház* alkalmazását tette lehetővé.

A törvény a büntetés alkalmazásának meghatározásában szakított a tett-szemlélettel és kevésbé az elkövetett bűncselekmény súlyát, mint inkább a fiatalokú bűnelkövető egyéniségét állította a „szankcionálás” előterébe. Ennek érdekében az ítélező bíró nagyfokú szabadságot kapott, hogy a fiatalokú egyéniségét, értelmi és erkölcsi fejlettségének fokát, életviszonyait és az eset összes körülményeit mérlegelve a klasszikus büntetés helyett az új szankció nemek: az intézkedések (dorgálás, próbára bocsátás, javító-nevelés, fogház vagy államfogház) közül kiválaszthassa azt, amely a fiatalokú jövőbeli magaviselete és erkölcsi fejlődése befolyásolása érdekében megfelelőnek mutatkozik. Új szankciók születtek, illetve egyes régiek annyira megújultak, hogy alig hasonlítottak már „ősükre”... Legjobb, ha sorra vesszük ezeket:

a.) **dorgálás:** a bíróság nyilvános tárgyaláson az elítélthez ünnepélyes komoly intelmet intéz és figyelmezteti őt, hogy újabb büntett vagy vétség elkövetése esetében ellene szigorú büntetést fog alkalmazni;

b.) **próbára bocsátás:** a bíróság a fiatalokút ítélethozatal nélkül, megfelelő figyelmeztetés után egy évi próbaidőre szigorú szabályokhoz kötött felügyelet mellett feltételesen szabadlábon hagyja;

c.) **javitó nevelést** rendel el a bíróság, ha a fiatalokú eddigi környezetében a romlás veszélyének van kitéve, züllésnek indult, vagy értelmi és erkölcsi fejlődése érdekében a javító nevelés más okból szükségesnek mutatkozik. A bíróság a javító nevelés határozatlan időszakra mondja ki, de a fiatalokú 21. évének betöltésén túl nem terjedhet.

A felnőttekre irányadó – természetesen ahhoz képest lényegesen devalvált – szankciórendszer – lényeges enyhítésekkel, de – továbbélt:

d.) Ha szigorúbb intézkedésre van szükség, a bíróság a fiatalokút a törvény szerint halállal, fegyházzal, börtönnel vagy fogházzal büntetendő cselekmény miatt **fogházbüntetésre**, államfogházzal büntetendő cselekmény miatt **államfogház** büntetésre ítéli. (A fogház- és államfogházbüntetés határozott tartamban, a bűnösség súlyához mérten volt megállapítandó.) A szabadságvesztés-büntetés a honi büntetéstörténetében először a fiatalokúaknál lett „ultima ratio szankció”, hiszen a törvény indokolása szerint: „*végső esetben, mikor az erkölcsileg és értelmileg fejlett fiatalokú bűncselekménye nagyobb fokú romlottságról, rosszakaratról, viselkedése különös macacsságáról tett tanúságot*”. A törvény külön kiemelte, hogy a 15. életévüket még be nem töltött fiatalokúak ellen a fogházbüntetés a leg súlyosabb (meg kell azonban jegyezni azt, hogy a leg súlyosabb – tehát szabadságvesztéssel járó bűncselekmények esetén a – pedagógiai filantrópiával és optimizmussal áthatott – jogalkotó mégis visszatért a tett-, és bűnösségi elvet követő szankcionálási technikához).

(A jogalkotó reform-szándéka persze töretlenül érvényesült abban is, ahogy a bűn elkövetésekor a 18. életévét betöltött személlyel szemben a – halál, illetve az életfogytiglani büntetés helyett a határozott tartamú, legfeljebb 10-15. év közötti fegyházbüntetést írt „csak” elő.)

A reformeszmék a leglátványosabb győzelmüket kétségtelenül a fiatalkorúak szabadságvesztés-büntetésének végrehajtásának radikális átalakításában érték el. A reformerek azt követelték, hogy a szabadságvesztés, legfeljebb csak mint „keret” nyújtson lehetőséget a fiatalkorú átalakítására, s (idő)tartalma pedig – főképpen a munkára, helyes életmódra szoktatással és a szakmai felkészítéssel – növelje a társadalomba beilleszkedés jövőbeli esélyeit. Az Fk.n. egy külön felállítandó *fiatalkorúak fogháza* létrehozásával igyekezett maradéktalanul megfelelni e követelményeknek. Ez volt az a büntetés-történeti pillanat, amikor lényegében kettéválasztották a fiatalkorúak szabadságvesztésének végrehajtását a felnőttekétől, megteremtve ezzel egy sajátos végrehajtási rend kialakításának feltételeit. Az Fk. fogházbüntetés megszervezésekor – hasznosítható honi (kriminá)pedagógiai tapasztalatok híján – az igazságügyi kormányzat arra kényszerült – persze nem először a büntetés-történeti históriájában, hogy a „legdivatosabb” külföldi modellek közül válassza ki a legmegfelelőbbet.

A századforduló táján Európa-szerte a leghitelképesebb modellnek az *amerikai Reformatory* rendszere tűnt, amelynek lényegét, működését egy igazi szaktekin-tély, Finkey Ferenc műveiből ismerhette meg a hazai szakmai közvélemény. A rendszer alapját az (általános)iskolai és szakmai oktatás, az ezt kiegészítő ún. fizikai nevelés: a testnevelés és fegyelmezés, továbbá a munkára nevelés és szakmai felkészítés adta. A „reformatoryba – utalás” rendszerint határozatlan időtartamra szólt és a rendszer progresszivitása a beutaltak teljesítményéhez kötődött.

A magyar szakemberek a fiatalkorúak büntetés-végrehajtásában igyekeztek „öt-vözni” a felnőttkorúaknál már „bevett” angol-fokozatosság és az amerikai „reformatory-modell sajátosságait. A gyakorlatban minden egy kicsit mássá lett. Az igazságügyi kormányzat a fiatalkorúak fogházbüntetésének lényegét rendkívül pragmatikusan fogta fel: mindent annak rendelt alá, hogy a fiatalkorút a jövőbeli megélhetésének alapjául szolgáló rendszeres munkavégzésre szoktassa. Ekként a *végrehajtás elvben differenciált eszközei, mint az iskolai, a vallás-erkölcsi oktatás, valamint a munkáltatás* lényegükben a munkára nevelés értelmi, erkölcsi és gyakorlati segítőivé váltak.

A fokozatos rendszer utolsó szakja a feltételes szabadság volt, amelyet a büntetés kétharmad részének kitöltése után maga a fiatalkorú vagy törvényes képviselője kérelmezhetett. A feltételes szabadságra bocsátás ügyében a fogház vezetője javaslatát a fiatalkorúak felügyelő hatósága útján a döntésre jogosult igazságügy-miniszterhez terjesztette fel. A feltételes szabadságra bocsátottak magatartási előírásai azonosak voltak a javítóintézetből kísérleti kihelyezésre bocsátott fiatalkorúakéval. Felügyeletüket a fogház vezetője és a felügyelő hatóság által kirendelt pártfogók látták el.

A „reform”- tettes-büntetőjog sugallta jogintézményként honosodott meg az ún. *utólagos javító nevelést*. Ennek elrendeléséről a bíróság vagy a fogházbüntetést

megállapító ítéletében, vagy a fogházbüntetés kiállása után, a felügyelő hatóság javaslatára, végzésben rendelkezett. E speciális intézkedés bevezetésének elvi indoka az volt, hogy ha a határozott tartamú fogházbüntetés – egyébként tág határok között kiszabható – tartama előreláthatóan nem lenne elegendő a fiatalok megjavításához, további nevelés céljából javítóintézetbe legyen szállítható. Az utólagos javító nevelés csak a fogházbüntetés végleges letöltése után kezdődhetett, végrehajtása a javítóintézeti szabályok alapján történt.

A századforduló reformmozgalma lelkesen felkarolta, elvi-elméleti támogatást nyújtott az ún. *patronázs-mozgalomnak* is. Ennek magyarázata az volt, hogy felismerték: a fiatalok bűnözés csökkentése, a bűncselekmények megelőzése nem lehet csupán állami, bünydözési feladat, sokkal inkább széles társadalmi összefogásra lenne szükség. A patronázs-mozgalom főképpen gyermek- és fiatalok támogatására vállalkozott, közülük is az elhagyott, illetve az erkölcsi romlás veszélyének kitett, vagy már bűncselekményt elkövetettek, a javítóintézetből és a szabadságvesztés-büntetésből szabadulókat kísérte figyelemmel. De segítséget nyújtott a szabadságvesztésüket töltők családtagjainak is. E mozgalom – éppen társadalmi jellegénél fogva – számos kérdés megoldásában nem léphetett fel sikeresen: nem rendelkezett hatósági jogosítványokkal. Az Fk.n. megpróbálta ezt a hiányt pótolni, mert létrehozta a *fiatalkorúak felügyelő hatóságát*. A hatóság tagjainak egy része hivatalból, más része az igazságügy-miniszter megbízásából nyerte el megbízását. Többes feladatuk volt, mert egyrészt felügyelték a javítóintézetekben és a fiatalok fogházaiban a végrehajtás szabályainak megtartását, másrészt véleményezték az ún. kísérleti kihelyezés, illetve a feltételes szabadon bocsátás eseteit, s végül közreműködtek a kísérletileg kihelyezett és feltételes szabadságra bocsátott fiatalok beilleszkedésük segítésében.

Az igazságügyi kormányzat a mindeközben növekvő gyermek- és fiatalok bűnözés elleni harc fontos eszközének tekintett javítóintézeti hálózatot példátlan erőfeszítéssel bővítette: amíg az 1903-ig létesített öt javítóintézet befogadóképessége 980 férőhely volt, 1912-ben az állam- és magán javítóintézetek már 3250 fő befogadására voltak alkalmasak.

Az Fk.n. életbe léptetésekor a kormányzat úgy tervezte, hogy a fiatalokkal kapcsolatos *intézkedések gerince a javító nevelés lesz*. 1913-ra – immáron három év ítélkezési gyakorlat adatainak birtokában – már látható volt, hogy e várakozás nem valósult meg. Míg 1910-ben az alkalmazott intézkedéseknek még 15%-a volt a javító nevelés, addig 1911-ben mindössze 8,5%, 1912-ben 9%.

A fiatalok számára elkülönített *fogházbüntetések végrehajtása* mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, bár az igazságügy törekedett arra, hogy – elsősorban a kisebb befogadóképességű – törvényszéki fogházak közül jelöljön ki intézeteket. 1910 végéig tizenhárom ilyen intézet kijelölése történt meg (Budapest, Nyíregyháza, Győr, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó, Gyula, Pécs, Pozsony, Nyitra, Zombor és Lugas), amelyek teljes befogadóképessége 1200 férőhely volt (ebből 300 lányok részére lett kialakítva).

Már ez első évek tapasztalatai is kedvezőtlenek voltak és igencsak távol estek az eredeti törvényhozói szándéktól, mégpedig kétszeresen is. Egyrészt a bírói gya-

korlat volt képtelen elszakadni a korábbi tett-arányos ítélkezés jól bejárat formuláitól, s így többségében rövid tartamú ítéleteket hozott. Emiatt az igazságügyi kormányzat gondos előkészületei, amelyek átlagosan másfél-kettő év tartamú ítéletekkel számolva alakította ki a fiatalokúak fogház-hálózatát, teljesen feleslegesnek bizonyult.

Másrészt, az új szabályozás legnagyobb próbatétele elé állított fogházi személyzet mondott zömében „csődöt”. A korábban leginkább – a felnőtt korúak végrehajtását jellemző – biztonságra, fegyelemre bejáratott személyzetet váratlanul és felkészületlenül érte az Fk. fogház új kihívása. A szakok, osztályok progresszív mechanizmusa, a különféle csoportok megkívánta rezsimek igényelték volna az elítéltek újféle, pedagógiai tudatosságú megközelítését. Míg azonban a javítóintézetek tevékenysége mentén már felhalmozódhattak bizonyos pedagógiai tapasztalatok, a fogház-személyzet csaknem teljesen felkészületlenül állt az új feladatok megoldása előtt.

Az íróasztalok mögött megálmodott elvek – mint már annyiszor a büntetés-végrehajtás történetében – a gyakorlatba fordításukkor a börtönviszonyok makacs próbakövének szétzúzódtak. Volt-e értelme e bonyolult fogház-rendszert fenntartani? Nyilvánvalóan nem. Ez volt az igazságügy-miniszter megállapítása, amikor 1913 elején néhány fogházban megfordulván gyors elhatározásra jutott: az egy évnél hosszabb ítéletű fiatalokúak egy országos fogházba összevonása felől rendelkezett. A fiatalokúak elhelyezését 1913 nyaratól – jobb híján – a budapesti gyűjtőfogház látta el. E megoldás nagy hátránya az volt, hogy fel kellett adni a fiatalokúak önálló fogházának ideáját, a gyűjtőfogház ugyanis nagyszámú felnőtt korú elítélteket is fogva tartott. Ennél is fontosabbnak tűnt a gyakorlatban megvalósíthatatlanul bonyolult szisztéma egyszerűsítése. A miniszter a korábbi fogházrendelet módosítására kényszerült: *megszüntette az elítélteknek csoportba sorolását, egyszerűsítette az osztályrendszert és a büntetésnek szakokra osztályozását*. A módosított szisztéma szerint a fiatalokút legfeljebb 30 napig tartó magánelzárásban megfigyelés alatt kellett tartani, azután kerülhetett közösségbe. A magánelzárás után a fogoly a szigorúbb II. osztályba került, ahol szorgalommal, jó viselettel szerzhethetett érdemet arra, hogy a házi tanács határozata alapján az I. osztályba jusson.

A fiatalokúak anyagi büntetőjogának korszerűsítését a törvényhozás által régóta tervbe vett, a szakirodalomban pedig egyre sürgetőbben követelt eljárásjogi reform követte. Az *1913. évi törvény a fiatalokúak bíróságáról* (a továbbiakban: Fb.) 1914-től minden büntető hatáskörrel rendelkező törvényszéken létrehozta a fiatalokúak önálló büntetőbíróságát. *A fiatalokúakkal kapcsolatos ítélkezés alap gondolata a nevelés, a mentés, a megelőzés volt*. Amiként az Fb. indoklásában kifejezte: „...az új anyagi jogszabályok a fősúlyt a nevelésre fektetik, úgy az alaki jogszabályoknak sem feladata többé, hogy a bírót egy-egy vád tárgyává tett tényállás minden apró részletének felderítésére kötelezzék. A főcél itt a cselekménnyel való vonatkozásban az egyéniség megismerése.”

A fiatalokúak ellen alkalmazható szankciókat „újrakeresztelték” és az Fk.n nyomán az Fb. *intézkedéseknek* nevezte, amelyek között *büntetések* és *nevelőintézkedéseket* különböztetett meg. Mint Heller Erik e szankciókról kifejtette: „A

büntetések – lényegüknek megfelelően – megtorló jellegűek, azonban... fiatalkorúval szemben megtorlást csak akkor lehet, de viszont akkor kell is alkalmazni, ha ettől lehet leginkább speciálpreventív hatást várni. A nevelőintézkedések nélkülözik a megtorló jelleget és egész lényegük a speciális prevencióban áll, ennek eszközei közül a javítás az, amely szerephez jut...” Az Fb. hatálybalépése után a fiatalkorúakra vonatkozó szankciórendszer az alábbi módon alakult:

– **nevelőintézkedések:**

- a) házi felügyelet,
- b) házi vagy iskolai fenyítés,
- c) próbára bocsátás,
- d) javítónevelés,
- e) a bíróság helyiségében való őrizetben tartás,
- f) az eljárás megszüntetése,
- g) fegyelmi fenyíték,

– **büntetések:**

- a) dorgálás,
- b) fogház,
- c) államfogház,
- d) elzárás,
- e) pénzbüntetés.

Az Fb. szerint a fiatalkorú ügyében hozott ítéletben a bíróság az intézkedések bármelyikét alkalmazhatta, tekintet nélkül a megvalósított bűncselekményt fenyegető szankcióra. Az Fb. a fiatalkorú terhelttel szembeni eljárásban is számos – óvó, nevelő célzatú – egyszerűsítést engedett. Így például a bíró, ha megismerte a fiatalkorú abnormis fejlődésének előidéző okait, akár tárgyalás nélkül is megállapíthatta a legmegfelelőbb javító nevelő intézkedést. Tárgyalás kitűzése esetén pedig a nyilvánosság csökkentését, esetleg teljes kizárását is elrendelhetette.

Mind a jogi, mind pedig a pedagógiai szakirodalom mellett, hogy lelkesen üdvözölte e kivételes büntetőítélkezés célszerűségét, féltő aggodalommal tekintett a fiatalkorúak bíróságainak akadozó működésére. Ennek oka az volt, hogy a jövőbe tekintő új típusú ítélkezés egészen más gondolkodást, nem kevésbé alapos pszichológiai, pedagógiai, szociális felkészültséget igényelt a bíraktól. Ez az aggodalom – miként azt a későbbi évek működési zavarai felszínre hozták – nem volt teljesen alaptalan.

Az első világháború kitörését követő háborús helyzetben természetesen lehetlenné vált a növekvő kriminalitással együtt járó intézethálózati bővítés. Nem segítette a javítóintézetek munkáját, hogy a háborús közvélemény azok működéséről két hamis feltételezést táplált: az egyik a növendékek elkényeztetésétől, a másik az eltartásuk költségességéről szóló híresztelés volt. Vámbéry – miután 1916-ban személyes élményeket gyűjtött néhány intézetben – szenvedélyes hangon ír cáfolatot. Bizonyította, hogy éppen e hírek ellenkezője az igaz: a növendékek kenyér- és húsellátásának tetemes csökkentése, az egyéb, anyagi és egészségügyi ellátás mi-

nimálisra korlátozása rendkívüli helyzetbe sodorta a javítóintézeteket, amelyek csupán egyik kísérőjelensége a szökések számának állandó növekedése.

A háborús évek nem hozhattak megnyugtató megoldást a fiatalok fogházügyében sem. A rendkívüli helyzetben természetesen megvalósíthatatlannak tűntek azok a korábbi célkitűzések, amelyek a fiatalok elkülönített, szisztematikus nevelésére irányultak.

A háború utáni gyors politikai változásokkal terhelt időszak és baloldali hatalomátvétel következményeként a Tanácsköztársaság időszakában az ország a lenini büntetőpolitika egyik kísérleti helyévé lett. A fiatalok bűnözése elleni küzdelemben a büntetőjogi szabályoktól és elvektől elszakadva, a pedagógiai gondolat központúsága, az igazságügyi gyermekvédelem kiépítése került a kriminálpolitikai törekvések homlok-terébe: több tévedéssel, mint eredménnyel.

Később, a konszolidáció időszakában sem javult a helyzet: a két világháború között az Fk.n. elvi céljaitól messze eltávolodott ítélkezési gyakorlat évente átlagosan mintegy 600-700 esetben mondott ki fogházbüntetést fiatalokra, ennek is mintegy 80%-a egy hónapon aluli tartamú volt. A tartósan alacsony létszámú fiatalok elítélt állomány (amely nem haladta meg országosan a 150 főt) különleges kezelési feltételeinek kialakítására a korabeli büntetőpolitika nem bizonyult érzékenynek. A 20-as évektől *három törvényszéki fogházat* jelöltek ki: Nyíregyházán a hosszabb ítéletű fiúk, míg az ún. pestvidéki és a pécsi fogházakban a lányok és a fél évnél rövidebb ítéletű fiúk nyertek elhelyezést. A nyíregyházi intézet zárt részében tartózkodó mintegy 40 fő elítéltet kezdetleges körülmények között kézműipari (asztalos, szabó-, cipész és kefekötő-ipari) munkáltatásban, míg mintegy 50 főt a város határában elterülő 750 holdnyi mezőgazdasági területen foglalkoztattak. A tanoncképzés, az iskolai oktatás feltételei a felnőttek elhelyezését is szolgáló intézetben csupán rövid időszakokban voltak megteremthetők.

A húszas évek végétől nyilvánvalóvá vált, hogy a fiatalok eljárási reformja számos akadályba ütközik. A legszembetűnőbb az volt, hogy a bírák nem tudtak élni ítélkezési lehetőségeikkel, eltávolodni a tétől és közeledni az átalakító célzatú intézkedés kimondása felé. A túlnyomóan rövid tartamú intézkedések alkalmatlannak voltak működésbe hozni a fiatalok morális átalakításának mégoly szerény eszközrendszerét is.

8.3. A fiatalok büntetőjogának és büntetés-végrehajtásának története a XX. század második felében

A koalíciós időszak – az átmenet 'bizonytalanságai'

A II. világháborút követően a koalíciós korszak – elveiben is eléggé bizonytalan – büntetőpolitikájának nagyon is megfelelt az 1908-ban, illetve 1913-ban lefektetett – alapvetően baloldali-liberális – jogi rend. Nem hozott változást az első jelentős törvényi rendelkezés a *Budapesti Fiatalok Bíróságának megalakításáról szóló 1947. évi XXXIX. törvény* sem. E törvény megalkotásának indoka egy olyan, szer-

vezeti önállósággal rendelkező bíróság létrehozatala volt, amelynek tagjai „bírói munkásságukat kizárólag a fiatalkorúak ügyeinek szentelnék, az ilyen ügyek intézésében különösen jártas, a fiatalkorúak kriminalitásával kapcsolatos társadalmi, gazdasági, pedagógiai problémák iránt kellő fogékonyságot és érdeklődést tanúsító elnök irányítása alatt állnának”.

A fiatalkorúak budapesti törvényszékének létesítése a Fkn. és az Fb. szellemében fogant olyan utolsó kísérlet volt, amely az önálló szervezettel működő, kizárólag a fiatalkorúak bűnügyeivel foglalkozó bíróságot segítette volna az igazságügyi gyermek- és ifjúságvédelem központi szerepében. A budapesti bíróság példaadó működése azonban nem fejlődhetett ki, mert a negyvenes évek végének politikai fordulata után a büntető anyagi- és eljárási jog jelentős átalakítására került sor.

A koalíciós korszak büntetőjog-tudományának képviselői, a fejlődés lehetséges alternatíváit keresve eljutottak a klasszikus büntetőjogi iskola meghaladásának, a magyar büntetőjog tettes büntetőjoggá átalakításának gondolatáig. A büntető törvénykönyv általános részének 1950-ben történő megjelenésével (Btá.) azonban – az irányt megadó szovjet büntetőjog-tudomány mentén – nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar büntetőjog fejlődésének iránya a tett – büntetőjog lesz.

A büntetőjog a proletárdiktatúra egyre 'türelmetlenebb' harci eszköze – a fiatalkorúakkal szemben (is)

Az ötvenes évek elején a büntetőjog terén a Csemegi-kódex általános részét felváltotta a Btá. (1950. évi II. törvény). A fiatalkorúakkal kapcsolatos büntetőjogi és büntetőeljárású rendelkezéseket *önálló jogszabály, az 1951. évi 34. számú törvényerejű rendelet* (a továbbiakban: Ftvr.) tartalmazta. Az önálló szabályozás azonban nem jelentette a fiatalkorúak büntetőjogának „külön utas” megerősítését, még csak megőrzését sem. A „*Balogh-iskolával*” egy bő emberöltővel előbb megindult – a felnőttekre irányadó büntetéstől értékeiben és eszközeiben markánsan eltávolodó – büntetőpolitika megszakadt. S ami rosszabb: *éppen ellenkező irányú tendenciába csapott át*. Az Ftvr. szembefordult azzal a kriminálpolitikával, amelyik a bíróságot szociálpolitikai, gyermekvédelmi szervvé tette. A gyermekvédelem végrehajtója a tanácsapparátus lett, a bíróságok pedig a büntető felelősségre vonás szerveivé váltak. A szociálpolitikai és nevelésügyi, illetve az igazságügyi hatásköröknek ez az elvileg helyeseltető szétválasztása az ötvenes évek elején, az újonnan létrehozott szervek pedagógiai alapú felkészületlensége, a megelőző infrastruktúra teljes hiánya miatt a gyakorlat számára aligha volt sikeresnek nevezhető. S a proletárdiktatúra „zsigeri” türelmetlensége, már – már a kegyetlenségig következetes osztályharcos lendülete nem kímélte a fiatalkorúakat sem. Persze miért éppen őket: az új korszak friss neveltjei érdemelték volna kíméletet: *az Ftvr. az államelleni, béke-, és emberiség elleni bűncselekmények legsúlyosabban minősített eseteire visszahozta a halálbüntetést!*

A fiatalkorúak büntetőjogának önálló szabályozása kapcsán már a korabeli – féltünk, politikailag igencsak megregulázott szakirodalom persze nem mulasztotta le- szögezni azt, – a máig kisugárzó tantételt, – hogy a fiatalkorúak büntetőjoga legfel-

jebb csak viszonylagosan önálló, mert alapértékeit tekintve az általános büntetőjog talaján kell nyugodnia, és sajátosságai ezen az egyetemes szocialista büntetőjogi teórián belül érvényesülnek. A teljesség és a rész harmóniája, a többség és az (el)ismert kisebbség viszonya lehet a fő rendező elv a nagy(korú)büntetőjogi felelősség általános tételei és a fiatalkorúak felelősségi rendszere meghatározása kapcsán. Ekként nem csoda, hogy a fiatalkorúak büntetőjogában meghatározó javító nevelő célkitűzés legfeljebb, mint félévszázada megszokott jelszó maradhatott meg. Olyanképpen, mint amit a fennen csattogó zászlókon a „fényes szellők fújtak”, de vajmi kevés közül volt a mindennapi gyakorlathoz, amelynek politikai mélyrétegeiben dolgozták ki a türelmetlen osztályharcból a *fiatalkorúak különleges büntetőjogi elbírálására jutó látszólag(declaratív módon mindenképpen)* – a Balogh Jenő féle reformokat megjelenítő Fk.n. és a későbbi Fb. szellemiségét folytató – ám attól tartalmilag homlokegyenest szembeforduló – jogintézményeit. Csaló volt az ígélet, s ennél nagyobb hazugságra legfeljebb csak a megoldásra felvonultatott eszközök rendszere szolgált.

Látszatra az Ftvr. a fiatalkorúak dualista jogkövetkezmenyi rendszerét, a nevelő intézkedéseket és a büntetéseket mind fenntartotta. Hiszen *a nevelő intézkedések* körében megőrizte *a javítónevelést, a gyógypedagógiai intézetbe utalást, a próbára bocsátást és a bírói megrovást*. Tisztesnek tűnő szakmai rostát alkalmazva, mint pedagógiailag alkalmatlan intézkedéseket mellőzte – a korábbi szabályozásban szereplő – „a fiatalkorúak házi felügyeletének”, továbbá „házi és iskolai fenyítésének” elrendelését.

A „politikai nagykorúsítás” szakmailag mindenképpen elfogadhatatlan következménye az lett, hogy az Ftvr. rendelkezésében a fiatalkorúakra a Btá.-ban meghatározott büntetések – minden különösebb felhatalmazás nélkül – is alkalmazhatók, így a „rendes” szabadságvesztés, és (büntetéstaniilag indokolhatatlanul) a pénzbüntetés is. A szabadságvesztés-büntetés tág határok közötti prospektív kiszabási lehetőségét az Ftvr. megszüntette, ezt lefordítva a „hétköznapokra:” megszüntette a – Csemegi kódexben még, persze nem kriminológia felismerésen alapuló – életkori különbségtételt a szabadságvesztés végrehajtása során.

A „meghirdetett elvek – s a gyakorlat mássága” megszokott paradoxona híven tükröződött, mert az Ftvr.-ben deklarált elvek ellenére *a fiatalkorúakkal szemben elsődlegesnek a „leghagyományosabb” büntetések kiszabását állította szembe*, és csak ezek helyett kerülhetett alkalmazásra a nevelő – javító intézkedések korábban megszokott rendszere. Ebben némi változást az – új paradigma: Sztálin halála után, Nagy Imre kormányprogramjában meghirdetett törvényesség jegyeit magán viselő – *1954. évi 23. törvényerejű rendelet* (a továbbiakban: Fn.) hozott. Az első pillantásra látható volt: a nevelő intézkedések súlyának és alkalmazási körének bővítése. A fiatalkorúakat két korcsoportra, a 12-14 és 14-18 közötti korosztályra osztotta, és az előbbi korcsoportnál megtiltotta a büntetések kiszabását.

A problémák másik – a büntetéstani lényegét tekintve persze nem elhanyagolható – szintjét a szabadságvesztéssel járó szankciók végrehajtása jelezte. Egyáltalán nem véletlen, de a közhatalom nem fordított különös figyelmet a fiatalkorúak sajátosságaira a szankcionálási technikák és az ehhez illeszkedő – e célra formált –

végrehajtási helyek kijelölését illetően. Sajátos „maradék-elv” érvényesült, ahol volt „kapacitás”, odatették a fiatalkorúakat. Így kerültek Ceglédre (a fiúk nagyobbik része), és Kecskemétre (a lányok). A ceglédi Fiatalkorúak Országos Fogháza – a ma rendelkezésünkre álló adatok szerint – egyidejűleg 120-160 fő befogadását látta el fennállása idején. A rendkívül mostoha elhelyezési körülményeket jelzi, hogy a zárt, négyszög alapú épületrendszer eredetileg egy huszárlaktanya lóistállójaként funkcionált. Az elnyújtott téglalap alakú 18-20 méter hosszú termek egyenként legfeljebb 30-40 fiatalkorú elhelyezésére szolgál(hat)tak. A puritánál szűkebb lehetőségek dacára az általános iskolai oktatás és a munkáltatás minimális felteteleit igyekeztek megteremteni, így pl. 1948-tól a ceglédi iskola tanárainak bevonásával megszervezték az általános iskolai oktatást. A munkáltatást – kizárólag kézműipari jelleggel – a fontosabb szakmai fogások átadását célzó cipész és könyvkötő üzemben, asztalos- és lakatosműhelyben, illetve kerti munkák betanításával látták el.

A hatályos jog – az Ftvr. és a Btá. – a fiatalkorúakra a *börtönbüntetés* kiszabását is lehetővé tette. Az új rendelkezés nyomán napvilágot látott szakmai utasítások arra utalnak, hogy a büntetés-végrehajtás általános, így a fiatalkorúakra is kiható szigorítása nem csupán az elnevezés megváltoztatására korlátozódik. Az elsődlegesen a külvilágtól való elszigetelés növelésében, a feszebb intézeti életrend előírásában mutatkozott.

A Btá. életbelépését követően, 1952. március 1-jével a büntetés-végrehajtás szervezete a fiatalkorúak tekintetében is az Igazságügyi Minisztérium felügyeletéből a Belügyminisztérium hatáskörébe került. E változás – nem egyszerű szervezeti – irányítási főhatóság- módosulást eredményezett, de a proletárdiktatúra hatalmi rendszerének „tisztulásával” együtt felerősödött az „osztályharcos” jelleg, amely az intézetek életében a bizalmatlanság légkörének eluralkodásával, a formális – a drill – mellet bizonyos informális – a politikai ellenséggel szembeni könyörtelenséget igazoló – előírások szaporodásával, de legfőképpen katonai – azaz az ellenséget mindenáron elpusztító – módszerek erősödésével járt együtt. Mindemellert az elítéltek munkáltatásának – a korábbi évtizedek eszmeiségétől gyökeresen eltérő, a javító – nevelő és reszocializáló hatás helyett – kizárólag a termelékenységre, a népgazdasági terv megvalósításához való hozzájárulás értékelése lépett. Erre a „Nagy Testvér” a szovjet büntetés-végrehajtás „haladó hagyományai” szolgáltatták a mintát. A „békeharc” megnyeréséhez a „vas és acél országának” felépítéséhez nélkülözhetetlen lendületvételhez szükséges megnövekedett munkaerő igény kielégítéséhez az olcsó, nagy tömegű – s egyáltalában nem baj, hogy fiatalkorú – elítélt állomány jól hasznosítható volt. A munkáltatás primátusa az 50-es évek első felében látványosan megmutatkozott valamennyi, a büntetés-végrehajtás tevékenységét érintő döntésben. Így a fiatalkorúak Ceglédre és Kecskemétre Sátoraljaújhelyre történő áthelyezését is döntően termelési szempontok indokolták.

Tulajdonképpen „senkit” sem zavart az, hogy az intézet fiatalkorúak börtöneként való kijelölése büntetéstan – minimál szempontból is elfogadhatatlan volt. Nemhogy az eredendő, 1908-as Novella elveinek, de a hatályos Btá előírásainak sem felelt meg az, ahogy egy intézetben felnőtt és fiatalkorú fogvatartottakat zár-

nak össze, s mindezt kizárólag a munkáltatás hasznossági érdeke miatt. Ráadásul, nem az Fk. intézetben szokásos, úgymond: „hagyományos liberalizmus” enyhítette a fogvatartó hely rendjét, hanem éppen fordítva: a befogadó „felnőtt” intézet szigorú biztonsági és rezsim előírásainak rideg légköre lényegében kipusztította az itt ott még meghagyott pedagógusokból a valahogy megőrzött legcsekélyebb „filantrop” hajlamot is.

Az 1956-as forradalmat követően – a szavakban differenciált, (és a nemzetközileg elvárt) humánus magatartást hirdető 1957. évi júniusi országos pártértekezlet a megtévedt fiatalokkal szemben „(át)nevelő szándékkal” lépett fel. [Az ellenforradalmárokkal szemben – életkoruktól függetlenül más büntetési célt: a megsemmisítés elvét követte.] A többszörösen elhíresült 8/1959. *BM számú utasítás* „pozitív elvi megnyilatkozása” szerint az elítéltek nevelését őrzésükkel egyenrangú feladattá avatta. Különösen a fiatalokkal kapcsolatosan: így például a fiatalok elítélt kapcsolattartása korlátozás nélkül levélváltási lehetőséggel szélesedett, bizonyos esetekben középiskolai tanulmányokat folytathattak, és a személyes szükségleteire történő vásárlását, illetve – a felnőttektől eltérően – a feltételes szabadságra bocsátást nem kötötték mereven az 1955-ös Bv. Szabályzatban rögzített („sztahanovista: 100%-ot meghaladó) munkateljesítményhez.

A fiatalok sátorlajújhelyi telepítésének problémái – az elhelyezési feltételek hiányosságai, a fiatalok látogatásának nehézségei, nem kevésbé a rendkívüli események szaporodása – a fiatalok áttelepítésére indította a büntetés-végrehajtás vezetését, akiknek szándéka szerint a centrális helyre kijelölendő intézet Budapestre, a *Budapesti Országos Börtön* egyik részlegébe került. A mintegy 150 fiatal (130 fiú és 20 lány) a korábbinál kedvezőbben, 10 személyes zárkákban nyert elhelyezést. Csoportosításuk a foglalkoztatásuk szerint történt. A fiúk asztalos- és cipésműhelyekben, a lányok konfekció műhelyben dolgoztak. Az egy év hátralévő büntetésrel rendelkező elítélteket már kötelezte az ipariskola tanterv szerinti oktatásban való részvételére. A szakoktatást a szakma elméletében és gyakorlatában jártas nevelőkre (ún. osztályfőnökökre) bízta. Az osztályfőnökök és az őrség tevékenységét a fiatalok nevelésével megbízott két fő szakképzett pedagógus hangolta össze.

A fiataloknak a Budapesti Országos Börtönbe telepítése újfent a felnőtt korúakkal együtt való elhelyezésnek – legfeljebb csak – a korábbi gondját prolongálta. Az 1958/59-es áttelepítés előkészületei során felvetődött ugyan az önálló intézet létesítésének gondolata, de a kivitelezés anyagi terhei, nem kevésbé szemléleti akadályai (az új büntetés-végrehajtás építésének politikai tilalma) a megvalósítást csaknem négy évvel elodázták.

Az átnevelési ideológia a fiatalok '60-as és 70-es évek eleji büntetés-végrehajtásában

Az 1961. évi Btk. szellemében visszatért a századelő „Baloghi-hagyományaihoz”: a büntetésekkel szemben a nevelő intézkedések elsődlegességét hirdette. Előírta, hogy a fiatalokkal szemben rendszerint nevelő intézkedést: bírói megrovást, pró-

bára bocsátást, javítóintézeti nevelést kell alkalmazni. Gyógyító intézkedésként a bűncselekményt elkövető, de elmeállapota miatt nem beszámítható fiatalkorúval szemben kényszergyógykezelést, a fogyatékos értelművel szemben pedig gyógyító nevelést rendelhetett el a bíróság.

Főbüntetések közül szabadságvesztést, javító-nevelő munkát vagy pénzbüntetést, a mellékbüntetések közül pedig közügyektől, foglalkozástól való eltiltást, kiiltást vagy kiutasítást lehetett alkalmazni.

A *javítóintézeti nevelés* a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható nevelő intézkedések legsúlyosabb formája volt, hiszen tartalmában szabadságelvonást jelentett, és súlyát növelte az is, hogy – a Btk-nak egyetlen – határozatlan tartamú szankciója volt.

Azt a fiatalkorút, aki már legalább egy évet a javítóintézetben eltöltött és megjavulásának jelét adta, az intézetből ideiglenesen el lehetett bocsátani. Az elbocsátás felől a javítóintézet intézeti tanácsa rendelkezett. Az ideiglenes elbocsátás tartama egy év volt, ez idő alatt a fiatalkorú pártfogó felügyelet alatt állt. A tizennyolcadik életévét betöltött fiatalkorú elbocsátására csak akkor nem került sor, ha a bíróság kötelezte őt tanulmányai folytatására annak az oktatási évnél a végéig, amelyben tizennyolcadik életévét betöltötte.

A Btk. a fiatalkorúak *szabadságvesztése végrehajtásának* néhány alapvető kérdését is rendezte. Kiemelte, hogy a szabadságvesztés büntetés-jellege ellenére „különös gondot kell fordítani a fiatalkorú erkölcsi nevelésére, valamint oktatására”. A végrehajtás e speciális céljának a korábbi szabályozásánál hangsúlyosabb kiemelésre jogi feltételeket kívánt teremteni a fiatalkorúaknak a felnőttekétől eltérő, különleges kezeléséhez, átneveléséhez. E cél megvalósításához a törvény újfent a fiatalkorúak önálló büntetés-végrehajtási intézeti elhelyezését deklarálta. Az 1908-as Fk.n. által meghirdetett követelményt, végül több, mint félszázados, viszontagságos el, – és áthelyezési korszak után, 1963-tól sikerült *Tökölön*, egy ekkor felszámolt internálótábor helyén megvalósítani.

Tököl lassan fogalommal, és „emblemikus helyévé” vált mindazon progresszív törekvéseknek, amelyek a fiatalkorú bűnelkövetők megjavítását, megnevelését – szakmai kultúrszengben: reedukációját – célozta. Tulajdonképpen indokolt volt a várakozás: Tökölre került minden fiatalkorú, adva volt a személyi koncentráció. A *Btk. 1966. évi novellája* a „fiatalkorúak átnevelhetősége szempontjának” figyelembevételével két végrehajtási fokozatot állapított meg:

- a szigorúbb bűncselekményt elkövetők, a visszaesők, vagy az antiszociális magatartásuk miatt kedvezőtlenebb *átnevelési* prognózissal rendelkezők számára *börtön* fokozatot;
- a kisebb társadalmi veszélyességű bűncselekményt elkövetők számára a *munkahely* fokozatot írta elő.[A fokozatok elnevezését az 1971. évi Btk. novella – tkp. máig ható hatállyal – a ma is használatos *börtön* és *fogház* fokozatokra változtatta.]

A '60-as évek elején – a politikai és ideológiai kötöttségektől lassacskán megszabaduló – kriminológiai, szociológiai és pszichológiai kutatások egyik, első ki-

emelt területe a fiatalkori bűnözés okainak, feltételeinek és az ellene kiépítendő eszközöknek vizsgálata volt. Az ekkor felpeszülő szakmai közéletben – a nyugati iskolák kötelező „zsigeri – formai” elutasítása mellett meghirdethetővé lett a szocialista „makarenkói” pedagógia égisze alatt – a fiatalkorúak sajátos a felnőttekétől markánsan eltérő felelősségre vonási rendszere. Nyilvánvaló szakmai kompromisszumként el kellett fogadni a (szocialista) átnevelés „bűvszavát”, valamint az ehhez kapcsolódó egyéni és közösségi terápiais foglalkozások rendjét, s az ennek keretében szolgáló öntevékenység és öngazgatás rendszerét.

A szakmai nekibuzdulás nem volt sikertelen: a legkorábbi kriminológiai kutatások – hazai szakirodalmunkban azóta is egyedülálló módon – átfogó módon feltárták a fiatalkorú elítéltek büntetés-végrehajtási folyamatait, a büntetőintézet valóságos belső viszonyait, mi több megkísérelték reszocializációjuk legfontosabb kritériumait egy egységes kriminálpedagógiai programba foglalni. E program elméleti hipotézise abból indult ki, hogy a fiatalkorúak büntetőintézetei elvileg alkalmassá tehetők egy egészséges nevelési helyzet megteremtésére, a fiatalkorúak erkölcsi személyiségének átrendezésére, átnevelésére. A program célkitűzése az volt, hogy a kriminálpedagógiai eljárás segítségével rendezze át az elítéltek egész indítékrendszerét, számolja fel bűnözést igazoló nézetrendszerüket, és a fiatalkorúak erkölcsi személyiségének átalakítása útján formálja ki társadalmi követelményeket támogató indítékrendszerüket. Ebből következően, a hagyományos rend-fegyelemfenyítés háromszögét feltörendő, elérendő célként fogalmazták meg azt, hogy a bv. intézetek életrendjét a szabad élet modelljéhez kell közelíteni, valamint azt is, hogy az intézet nevelési rendszerét hatékony szociálpolitikai intézkedésrendszerrel kell kiegészíteni. A program jelentős hatást gyakorolt az 1966. évi büntetés-végrehajtási szabályozásra. Az elítéltek átnevelését céltételező jogszabály a létező szocializmusnak abban a derűs szakaszában született, amikor a pedagógiai lehetőségeinek misztifikálása párosult a büntető hatalmát szélesítő állam omnipotens törekvéseivel. A '66-os bv. törvényben rögzített átnevelési ideológia meghirdetése másnapjától a gyakorlati megvalósítás nehézségeibe ütközött. Az igazságügyi kormányzat megelégedett a fiatalkorúak intézetének formai jegyekben kifejeződő különállásával, de nem törekedett a fiatalkorúak sajátos kezelésével kapcsolatos módszertani újítások bevezetésére.

A fiatalkorúak tipizálásában, csoportképzésükben a nevelési szempontok helyett egyre inkább a termelési és biztonsági érdekek léptek előtérbe. Amíg az (általános)iskolai oktatás a fiatalkorúak büntetőintézetének egyik legeredményesebb tevékenységévé vált, a továbblépést biztosító szakmai képzés feltételeinek kialakítása már jelentős nehézségekbe ütközött: a vállalati rendszerű munkáltatás az intézettel együttműködő vállalatok érdekének elismerését helyezte előtérbe, így a szak- illetve betanított munkás képzés profilját és kereteit csaknem teljesen e vállalatok rendkívül szűkös – s messze nem valamiféle büntetéstani célokat követő – igényei és szükségletei diktálták. Az általánosság „szintjén” is hamarosan kiderült a vállalat és a valóság közötti áthidalhatatlan szakadék: mind a közösségi, mind az egyéni nevelési módszerek kidolgozatlanságának, sajátos feltételek melletti alkalmazásának hiányosságai, alapjaiban kérdőjelezték meg a fiatalkorúak reszocializálásának

megvalósíthatóságát. A fiatalkorúak intim belvilága „fekete dobozként” működött, amelynek történéseiről az intézet személyzete már csak „látható” következményei felől ismerkedett meg.

A zárt intézetekben a '60-as évek végétől a növekvő létszám, az egyre bonyolultabbá váló szervezési feladatok óhatatlanul háttérbe szorították a végrehajtás elsődleges céljaként megjelölt pedagógiai hatások érvényesítését, és óhatatlanul előtérbe kerültek az intézetek működését veszélyeztető hatások csökkentésére irányuló problémamegelőző és problémakezelő másodlagos célok.

*Az átnevelés korlátainak felismerése, a realitások törvénye:
az 1979. évi bv. kódex*

A 70-es évek első felétől a szabadságvesztésről és végrehajtásáról készített kriminológiai tanulmányok már korántsem mutatkoztak olyan bizakodónak e büntetési nemet illetően, mint a korábbi évtizedekben. Nem csupán a Btk.-t érték támadások „börtöncentrikussága” miatt, hanem a büntetés-végrehajtás feltételeit, körülményeit és hatékonyságát is. Ez utóbbi témakörben végzett, honi viszonylatban úttörő jellegű kutatások a szabadságvesztés végrehajtásában mutatkozó káros, kedvezőtlen hatásokat is kimutatták. Ugyanebben az időben jelentek meg a pedagógiai irodalomban a zárt nevelőintézetek reszocializációs hatását megkérdőjelező tanulmányok is.

A fiatalkorúak szabadulás utáni beilleszkedését vizsgáló *Vígh József és Gönczöl Katalin* 1972-ben leszögezték, hogy a reszocializáció nem valósítható meg maradéktalanul a büntetés végrehajtása során, hanem két, egymástól elkülöníthető szakaszban: a büntetés tartama alatt a társadalmi beilleszkedés szubjektív feltételeit, míg a szabadulás után az objektív feltételeket kell megteremteni, ez utóbbi az utógondozás feladata. A szabadulás utáni objektív, környezeti viszonyok hatásának, különösen pedig a beilleszkedési nehézségeknek reális feltárásával kezdődött meg a büntetőintézetekhez fűződő túlzott illúziók és elvárások feladása. *Vígh József és Tauber István* 1976-ban megjelent közös tanulmányukban kiemelték, hogy „a speciális prevenció érvényesülésének vizsgálata nem szűkíthető le csupán a büntetésnek az elítéltekre gyakorolt hatására, hanem ezzel párhuzamosan és komplex módon vizsgálni kell a büntetőjog, a büntetőeljárás, a büntetés-végrehajtás, de általában a büntető felelősségre vonás egész rendszerének a hatékonyságát is.” A visszaesés multifaktorális jellegét hangsúlyozó vizsgálat arra mutatott rá, hogy az elítéltek szubjektív beilleszkedési szándéka sem nyújt elegendő biztosítékot a szabadulás utáni negatív hatások kivédésére. A vizsgálat azonban azt is érzékeltette, hogy már a beilleszkedési szándék büntetőintézetben belüli kialakulásának számos, nehezen feloldható akadálya van. A szerzők sommás értékelése szerint „börtöneink még ma is sok tekintetben a proporcionális represszív büntetés szinterei, noha a kedvező arányeltolódás a hatékony kriminálpedagógiai eszközök irányába folyamatban van.” A tanulmány végkövetkeztetéseként megfogalmazódott a szabadságvesztés ultima ratioként való alkalmazásának, a szabadságvesztés kiszabása és végrehajtása fokozottabb egyéniesítésének igénye.

A szabadságvesztésből szabadultak beilleszkedését több éven át vizsgáló *Tavassy Tibor* fejtette ki először elemző részletességgel a szabadságvesztés-büntetést kísérő kedvezőtlen, káros hatásokat. 1978-ban megjelent tanulmányában azt igyekszik igazolni, hogy a letöltött büntetések szaporodásával egyre jobban csökken a szabadulók társadalmi adaptációjának esélye, így a visszaesőknél a törvényi fékek további gyengülése következik be, ez pedig esetükben a szabadságvesztés-büntetés eredménytelenségéhez vezet. *Tavassy* kifejti, hogy az elítélt akarati tevékenysége tekintetében teljes passzivitásra kényszerül, hiszen a büntetőintézet életének minden részletében szabályozott rendje szinte teljességgel lehetetlenné teszi, hogy bármely kérdésben önállóan döntsön. Ez a helyzet, vagyis a mérlegelés, a döntés, az akarati tevékenység huzamosabb ideig tartó hiánya maradandó károsodást eredményezhet, amely a szabadulás utáni problémák megoldásának alkalmatlanságában ütközhet ki. A szerző is érzékeli a büntetőintézeti szubkultúra felől fenyegető, nem jelentéktelen veszélyt. A kontágium-hatás, a bűnözői életmódba beilleszkedett elítélttársak bűnözést igazoló nézetrendszerének romboló hatása sajnálatosan jó táptalajra talál az olyan elítéltek körében, akiknek társadalmi adaptációja megingott a bűnelkövetés kapcsán. *Tavassy* a szabadult elítélt stigmatizáltságának következményeit egyaránt tekinti objektív és szubjektív eredetűeknek. A beilleszkedés objektív akadály a börtönviselttel szembeni ellenérvzés, szubjektív akadály a szabadult önértékelésének csökkenése.

Összegezve: az átnevelés korlátainak elismerésére tehát a zártintézet tényleges hatásrendszerének feltárására a szakirodalom a 70-es évektől vállalkozott. A kényszernevelés ellentmondásait bemutató, a reszocializációt megkérdőjelező tanulmányok főképpen az intézeti tartózkodás átnevelésre alkalmatlan rövid tartamát, a kriminálpedagógiai módszerek kidolgozatlanságát, a szakszemélyzet professzionális felkészültségének hiányosságait, a szabadságelvonással járó személyiségkárosodásokat emelték ki.

A 70-es évek közepétől megindult kodifikációs munkálatok során nyilvánvalóvá vált, hogy a büntetőpolitika irányítói átütő reformokra nem, csupán az állam intézmények működőképességének fenntartása érdekében, kiigazításokra vállalkoznak. A jelenleg hatályos büntetés-végrehajtási jogszabály az 1979. évi 11. számú tvr. előkészítésében hiányolható a 66-os szabályozás tapasztalatainak elméleti általánosítása, a szakterület tudományos művelésének elmaradása. Ennek ellenére a rendezés pozitívumaként emelhető ki az átnevelési cél elhagyása, a végrehajtás feladatának realisabb meghatározása, a büntetőintézet integrált hatásrendszerére törekvés, jogtechnikailag az átfogó kódex-szerű szabályozás. A rendezésnek a gyakorlatban kiütköző általános negatívuma a végrehajtás bonyolult háromszintű, inkoherens szabályanyaga. Az előkészítés során a fiatalok büntetés-végrehajtásának szeparáltabb szabályozása fel sem vetődött, hiányoztak a különleges kezelés sajátosságait feltáró hiteles kutatások, kísérletek.

A 80-as évek első felében a szabadságvesztésre ítélt fiatalok fogvatartotti létszám váratlan, tartós, dinamikus emelkedése, az ezzel arányos költségvetési támogatás, fejlesztés elmaradása a fogva tartás humán feltételeinek romlását eredményezte. Egyidejűleg a növekvő gazdasági krízis az elítélt-munkáltatás fokozódó

nehézségeit, a fiatalkorúak szabadulás utáni beilleszkedési feltételeinek rosszabbodását indukálta. A foglalkoztatási kényszer és a gazdaságossági szempontok prioritása tovább szűkítette a nevelő jellegű, a fiatalkorúak elhelyezkedési perspektíváit javító munkavégzést. A létszámnövekedés a személyes tér beszűkülésével, az elítéltek agresszivitásának fokozódásával, a nevelő-nevelt folyamatos, személyes kontaktusának megszakadásához vezetett.

A javítóintézeti nevelés a 80-as években a fiatalkorúak büntetési rendszerének legvitatottabb intézményévé vált, amelyet egyfelől erőteljes történeti-pedagógiai hagyomány és az átnevelési ideológia naiv pedagógiai optimizmusa támogatott, másfelől azonban a szabályozás akut hiányosságaiból, valamint a zártintézeti kényszernevelés súlyos, megoldatlan ellentmondásaiból torlódó funkcionális problémák jellemezték. A hatályos szabályozás nem oldotta fel a javítóintézeti nevelés és az előzetes letartóztatás, valamint a szabadságvesztés-büntetés közötti kollíziót, az intézkedés határozatlan tartamából fakadó elvi és gyakorlati problémákat. Mindezek következményeként tapasztalható a bíróságok elfordulása, a jogi és pedagógiai irodalom élesedő, kritikai szembefordulása.

Az állami és társadalmi szervek közreműködése a fiatalkorúak szabadságvesztés-végrehajtásában hagyományosan szélesebb a felnőttekénél, de rendszeres és módszeres bekapcsolódási formái nem voltak kidolgozottak. Ugyanakkor érzékelhetővé vált, hogy a 80-as években – a korábbi évtizedekhez képest – valamelyest csökkent, erőtlenedett e szervek támogató aktivitása is.

A 80-as évek végén elmélyült a „gondoskodó államszocializmus” modelljének válsága, egyidejűleg az európai jogállamiság erősödő hatása érvényesült. A felpezsdülő hazai szakirodalom a honi fejlődés és a valóságos viszonyokból kiindulva, uralkodóan a tetтарыos büntetés elvének alárendelt individualizációt vallotta. Általánosan elfogadottá vált az a nézet is, amely szerint az önkorlátozó büntetőhatalom nem tűzheti ki reális céljául az antiszociális személyiség átrendezését a személyi szabadságtól való megfosztottság körülményei között.

8.4. A fiatalkorúak büntetés-végrehajtása a rendszerváltás után

A rendszerváltozást követő évek erőteljes gazdasági szerkezetváltásával anómiássá vált hazai társadalomban a bűnözés volumenének korábban példátlan növekedése a fiatalkori bűnözésre is kihatott. A növekvő fiatalkori bűnözés megnövelte a rendszerváltozást követő években az elítélések számát is, így az 1990-ben regisztrált 5156 elítélés 1991-ben 6200-ra, 1992-ben 6898-ra emelkedett. A fiatalkorú elítéltek száma a 90-es években 1998-ban 8028 elítéléssel tetőzött, majd ezt követően lassú csökkenés volt tapasztalható. A fiatalkori bűnözés struktúráját vizsgálva a vagyon elleni bűncselekmények dominanciája mellett a 90-es években jelentős emelkedés volt tapasztalható az erőszakos jellegű bűncselekmények, valamint a kábítószerrel visszaélést elkövető fiatalkorúak arányában és számában.

A 90-es évek elejétől a bűnügyi tudományok reprezentáns képviselői egyre türelmetlenebbül sürgették a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben kiszabható büntető

szankciók reformját. Az okok közé tartozott a fiatalkori bűnözés mennyiségi növekedése éppúgy, mint a bűnügyi tudományok új eredményei, vagy a nemzetközi szervezetek egyezményei, ajánlásai. A büntetőjog 1989 óta tartó folyamatos korrekciója annak ellenére nem érintette a fiatalkorúakra vonatkozó szabályozást, hogy a kriminálpolitika és a törvényhozás egyaránt felismerte, hogy a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatási rendszere mind szellemiségében, mind gyakorlatában jelentősen elmarad a modellnek tekinthető modern polgári államok hasonló intézményeitől. A késedelem okaként felmerülő érvek sorában megtalálhatók voltak a megfelelő anyagi-eljárásjogi koncepciók hiányára, a gyermek- és ifjúságvédelem intézményrendszere átalakításának anyagi ráfordítás és időigényével összefüggő hivatkozások.

A 90-es évek közepéig a hazai büntetőjog-elméletben szinte polémia nélkül vált uralkodóvá az a felfogás, hogy a „nullum crimen sine lege” és a „nulla poena sine lege” garanciális elvein felépülő, ám a fiatalkorú bűnelkövetőkkel kapcsolatos szociális célokat és funkciókat is ellátó igazságszolgáltatási rendszer kialakítására kell törekedni. A fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi reformtörekvések lényegét és korlátait *Lévay Miklóson* kívül *Nagy Ferenc* fogalmazta meg. Mindketten kiemelték, hogy a fiatalkorúak büntetőjogát akár a Btk-ban, akár önállóan szabályozzák a jövőben, *annak büntetőjognak kell maradnia, illetve lennie*. A szerzők számára kiindulópont, hogy a fiatalkorúaknál is csak a bűnösen megvalósított bűncselekmény kimerítése jelentheti a büntetőjogi beavatkozás és felelősségre vonás alapját, továbbá, hogy „a büntetőjogi jogkövetkezmények alkalmazását nem határozhatja meg a büntetőjogilag felelősségre vonható fiatalkorú nevelési, illetve kezelési szükséglete”. A büntetési tételek ésszerű redukálásával, a lehetséges legkisebb, de még szükséges büntetőjogi beavatkozással kell kifejezésre juttatni a közösség, a társadalom tagjai, de a bűnelkövető felé is, hogy a megsértett büntetőjogi norma változatlanul, a jövőben is érvényes és érvényesülnie kell.

A fentebb idézett szerzők egyetértenek abban, hogy a szabadságvesztés kiiktatása a fiatalkorúakra vonatkozó szankciórendszerből ez idő szerint még nem keresztülvihető, de e szankció ultima ratioként alkalmazása, tartamának rövidítése, a hátrányos hatások ellensúlyozására szolgáló módszerek széles körű bevezetése mind a hazai szükségletek, mind az eurokompatibilitás szempontjából követendő lenne.

A Btk. 1993. évi XVII. törvénnyel bevezetett módosításának a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezéseit az elmélet „vegyes” érzelmekkel fogadta. *A közérdekű munkának a fiatalkorúak szankciórendszeréből való kiiktatása* éppen annak ellen hatott, hogy növelni lehessen a szabadságelvonással nem járó beavatkozási formák skáláját.

A fiatalkorúak büntetőjogi szankciórendszerét is érintő jogszabály módosulásra 1995-ig kellett várni. *A Btk.-nak az 1995. évi XLI. törvénnyel való módosítása* a Gyermek jogairól szóló, ENSZ egyezmény szellemében rendelkezett arról, hogy a szabadságvesztés-büntetés kiszabása fiatalkorúakra csak végső eszközként alkalmazható.

Jelentős módosulás következett be a fiatalkorúak *javítóintézeti nevelésének* büntetőjogi szabályozásában is. A novella a javítóintézeti nevelést fenntartotta,

mint a Btk. szankciórendszerében az egyetlen olyan intézkedést, amely csak fiatalokkal szemben alkalmazható, amely mivel szabadságelvonással jár, a legsúlyosabb intézkedésnek tekinthető. A novella az Egyezmény 37. cikkének b.) pontjában is foglaltakra figyelemmel kimondja, hogy „javítóintézeti nevelést a bíróság akkor rendel el, ha a fiatalkorú eredményes nevelése érdekében intézeti elhelyezése szükséges.” (Btk. 118. § (1) bek.) A bíróság tehát csak akkor rendel el, ha a fiatalkorú eredményes nevelése addigi környezetében nem biztosítható és indokolt ebből a környezetből kivonni. Szintén jelentősnek tekinthető az a módosítás, amellyel a novella a *javítóintézeti nevelést határozott idejű intézkedéssé alakítja át*. „*A javítóintézeti nevelés tartama egy évtől három évig terjedhet.*” (Btk. 118. § (2) bek.)

A növekvő fiatalkori bűnözés és a Btk. szigorítása ellenére a 90-es évek büntetés-kiszabási adatai azt jelzik, hogy a bíróságok a fiatalkorúak esetében következetesen szem előtt tartották a végrehajtandó szabadságvesztés alkalmazásának ultima ratio elvét. Míg ugyanis 1990-ben a fiatalkorú elítélteknek 15,9%-ával (820 elítélés), addig 1995-ben 6,9%-kal (602 elítélés), 2000-ben pedig csupán 6,2%-kal (463 elítélés) szemben alkalmaztak végrehajtandó szabadságvesztést.

A szabadságvesztésre ítélt fiatalkorúak büntetés-végrehajtásában a bv. kódex 1993-as módosítása annyiban jelentett előrehaladást, amennyiben az a felnőtteket is érintette. A legjelentősebb változások – mint azokat részben már fentebb említettük – az elítélt emberi, állampolgári jogai respektálásának, a nyitottság, ezzel az érdekeltségre építő progresszivitás elve kiterjesztésének, az elítéltek fokozott jogvédelmének új szabályozásából fakadtak.

A büntetés-végrehajtási törvényhozás a fiatalkorúak speciális, a felnőttekétől távolodó szabályozásához most sem rendelkezett megfelelő elméleti előzményekkel, sem olyan szándékkal, hogy ezeket az elméleti előzményeket kidolgoztassa. A jogalkotásunknak az a hiányossága, hogy nem indultak meg idejekorán a fiatalkorúak igazságszolgáltatásának önálló szabályozására irányuló munkálatok, kedvezőtlen következménnyel járnak. A felnőttekre vonatkozó szabályozás egyszerű adaptációja, a fiatalkorúak fejlődési sajátosságait, a számukra adekvát felelősségi és kezelési formákat és sajátos intézményeket figyelembe nem vevő megoldásokhoz vezettek.

A fiatalkorúakkal szembeni szemléleti és jogalkotási bizonytalanságok ellenére a 90-es években is történtek erőfeszítések a végrehajtás korszerűsítésére. Ebben azonban a hosszabb távú kormány-és szakminisztériumi programok kevésbé voltak eredményesek, mint a helyi intézeti törekvések. A fiatalkorúak büntetés-végrehajtási intézetében (Tököl) a 90-es évek elején ígéretes kísérletek történtek a nemzetközi gyakorlatban jól bevált *progresszív rendszer* bevezetésére. Ennek lényege, hogy a fiatalkorú az intézeti követelmények teljesítésével az intézet ideiglenes elhagyását is lehetővé tevő félig nyitott részlegbe kerüljön. A 90-es évek közepére megállapíthatóvá vált, hogy a kilátásba helyezett előnyök hatására a korábbi években nehezen kezelhető intézeti szubkultúra agresszivitását javarészt sikerült kiküszöbölni. A 90-es évek végén a büntetés-végrehajtás általános szigorítása a progresszív szisztéma jelentős korlátozásával járt. A továbbra is fennmaradó *reszimrendszer* lényege a fiatalkorúak megfelelő csoportképzése a fiatalkorú szemé-

lyiségének pszichológiai és pedagógiai megfigyelése alapján. Az intézeti pszichológus, illetve nevelő javaslatára ún. *korrekciós csoportba* helyezik az elesettebb, társaiknak kiszolgáltatott és ezért fokozott védelemre, gondozásra szoruló fiatalkorúakat, illetve külön csoportba azokat, akik agresszivitásuk miatt jelentenek veszélyt társaikra, vagy önmagukra. A *gyógyító-nevelő csoportba* elsősorban a kényszergyógyításra kötelezettek (alkoholisták, kábítószeresek) és a személyiségzavarosok kerülnek.

A 90-es években végzett felmérések szerint a fiatalkorúak intézetébe befogadottak közül iskolába nem járt, illetve csak egy-két osztályt végzett, de olvasni-írni nem tud az elítéltek 8-10%-a, az általános iskola 8 osztályát pedig mindössze 50-60%-uk végezte el. A bv. kódex 93-as novellája a fiatalkorúak oktatásra kötelezettségét szűkítette, amikor összhangba hozta azt a 16. életév betöltéséig terjedő tankötelezettséggel. Ebből következően a 16. életévüket betöltött fiatalkorúak általános iskolai részvétele önkéntessé vált, egyben a büntetés-végrehajtás feladatává, hogy a részvételben a fiatalkorúakat érdekeltté tegye. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy az érdekeltté tétel (pl.: ösztöndíj) a fiatalkorúak javarészeinek fenntartotta a tanulási kedvét, mégis a bizonytalan pályázati forrásokra támaszkodó érdekelttségi rendszer hosszabb távon kevésbé eredményes, mint az oktatásban részvételre kötelezés. Megfontolásra érdemes, hogy a szocializációs hiányok pótlásának, a fiatalkorú társadalomba való visszailleszkedésének elősegítésére a büntetés tartama idejére az általános iskolai képzés, és a szakképzés kerüljön a fiatalkorúak intézeti határendszerének középpontjába, míg a munkavégzés kiegészítő jellegű, illetve hobbi-tevékenység legyen.

A fiatalkorú elítéltek regionális és korszerűbb körülmények közötti elhelyezésében jelentős fejlemény két kisebb befogadású intézet rendszerbe állítása (1997-ben Kecskeméten, 2002-ben Szirmabesenyőn). Figyelemreméltó, hogy a kecskeméti intézet lakóegységes, a családi élet elhelyezési körülményeit modelláló kialakítása az európai legkorszerűbb börtönépítési tervek alapján készült.

A 90-es évektől a korábbi évtizedekhez képest jelentősen megnehezedtek a fiatalkorú szabadulók beilleszkedési esélyei. Az alacsony általános és szakmai képzettség többségüket a munkanélküliség veszélyével fenyegeti, jelentős hányaduk ezért kiszorul a munkaerőpiacról. Jobb esetben folyamatos megélhetésüket feketén végzett munkával próbálják biztosítani, ami átmenetileg hozzájárul ugyan helyzetük javításához, hosszabb távon azonban újabb csapdákat rejt. A szabadulóknak, az ezredfordulón is, reintegrációjukat nehezítő társadalmi előítéllettel kell szembenézniük. Ennek az akuttá vált problémának megoldatlansága is jelzi, hogy – nemcsak – a fiatalkorú bűnelkövetők reszocializálásának kérdése a rangsorolódott hátra a hazai büntetőpolitika alapkérdései között.

9. A vagyonbüntetések fejlődésének rövid áttekintése hazánkban

KOMPOZÍCIÓ • VAGYON ÉS PÉNZBÜNTETÉS KETTÉVÁLÁSA • VÉRDÍJ • ÉLŐDÍJ • KÉKDÍJ • ORVBÍRSÁG • BIKAPÉNZ • JÓSZÁGVESZTÉS • PÉNZFŐBÜNTETÉS ÉS PÉNZ(MELLÉK)BÜNTETÉS • VAGYONELKOBZÁS • ELKOBZÁS • GLOBÁLIS ÉS NAPI TÉTELES PÉNZBÜNTETÉS

9.1. A vagyonbüntetések eredete és fejlődése a XVIII. század végéig

„Akik pogány szokás szerint patak mellett áldoznak, vagy fákhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek” – rendelte el 1092-ben a Szabolcs városában ülésező szent zsinat. Ez az elhatározás azután Szent László ún. I. törvénykönyvének 22. fejezeteként maradt az utókorra. Ismeretes a jogtörténetnek azon alaptétele, amely szerint a korai állami normák a törzsi szokásjogból nőttek ki, mégpedig úgy, hogy a közhatalmat megkaparintó csoport a maga érdekében kisajátította azokat. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a javak elvonásából álló szankció már a nemzetségi társadalmakban kialakult.

Valódi jogról persze csak akkortól lehet szó, amikor már kialakult a – természeti, nemi elkülönülésen túli – vagyoni tagozódás mentén bomló társadalom. Ezért nem véletlen, hogy a büntetőjogászok és jogtörténészek egyetértenek abban, hogy a vagyonbüntetések általános elterjedését a társadalmi fejlődés magasabb fokához kell kötni, azon egyszerű oknál fogva, hogy csak az büntethető vagyonának elvonásával, akinek van vagyona. Az emberi közösség szűkös anyagi- és életfeltételei között kezdetben nem létezett tulajdon, így nem válhatott elvonható értékké a vagyon. Ilyen típusú szankciót csak a családi, személyi gazdagodás létrejötte után, kialakulását követően lehetett alkalmazni. Ennek alapján *Angyal Pál* például a büntetőjog őskorát azonosítja a bosszú korszakával és csak az állami büntetőjog megjelenéséhez vezető periódus sajátosságának tekinti a kompozíciót, a vagyoni megváltást. Egy későbbi tankönyv e gondolatot továbbfejlesztve önálló korszakként, „a magán-igazságszolgáltatás időszakaként” definiálja ezt az átmeneti periódust. Több intézmény is segített a magánháborúk felszámolásában, a korlátlan népiértó vérbosszúk elterjedésében: így a talio, azaz a szemert szemért elv, a noxába adás, vagyis a szolgaságba vetés, a menedékhelyek meg a kompozíciós tarifák kialakulása. *Finkey* egyenesen „a megváltás korának”, a büntetőjog második legjelentősebb szakaszának tekinti a periódust.

A neves elődök álláspontjait némiképp ötvözve, a plágium veszélye nélkül nyugodtan leszögezhetjük azt, hogy *a kompozíció a társadalom életének korai szakaszában rendkívül nagy szerepet játszott a büntető igazságszolgáltatás átformálásában*. A vagyoni megváltás tehát egyik legfontosabb eszköze a nemzetiségi igazságszolgáltatás lebontásának és az állami büntetőhatalom kiépítésének.

A nemzeti társadalom igazságszolgáltatásának alapelve az, hogy nem maradhatott semmiféle közösséget érintő sértés megtorlatlanul. Tudniillik, ha kívülről bántatlanul támadhatták a csoportot, akkor az előbb-utóbb fölmozsolódott, szét-hullott. Azonnal és következetesen válaszolni kellett tehát a közösség bármely tagját bántó cselekedetre, melynek szankciója csak kollektív reakció lehetett. És megfordítva, ha a közösség egy tagja követte el a sértést, a megtorlást az egész közösségnek kellett kivédenie. Az esemény igazságtartalmának megvizsgálása nélkül ki kellett állni a sértő mellett. Nem a „jogosság” kérdése volt mérvadó, hanem a közösség tekintélye. Ennek az egységes fellépésnek az alapját a csoport létjellege biztosította: hisz közösségen kívül szinte lehetetlen volt élve maradni. A közösséghez tartozás érzete és gondolata, a közösség egységének és biztonságának fenntartása minden egyéb megfontolást megelőzött. A létfenntartás primitív körülményei között az emberek nem vizsgálták meg társaik viselkedésének körülményeit, hanem az „én-csoport” uralkodó eszméjének jegyében kiálltak társuk mellett. A termelési lehetőségek korlátozottsága miatt az összetartozás-tudat és csoportkohézió háttérbe szorított minden egyéni felelősséget, a kollektív felelősség eszméjétől vezérelve álltak helyt valamennyi csoporttag nevében kifelé. Ezt az egységet, ezt a kollektív szellemet és csoporttudatot, oldotta fel majd semmisítette meg a javak egyre nagyobb fokú birtoklása. Az „enyém-tied” fogalompár kialakulása viszont a szertefoszlott csoportkohézió helyébe az egyéni felelősségvállalás gondolatát állította. A kialakuló vagyonok lehetővé tették, hogy a büntetés személyre szóló legyen. A nemzeti rend fölérő új vezetők – hatalmuk konszolidálása érdekében is – felléptek a törzsi, emberpusztító „büntető” hadjáratok ellen és a talio mellett új eszközt kerestek a véres öldöklések és bosszúsorozatok megállítására.

Így jelent meg a *kompozíció*, mely nem más, mint az egyéni felelősség viselésének sajátos formája, a bosszú megváltása. A sértő fél a sértett családjával, közösségével folytatott tárgyalásokon megállapodhatott egy, a felek szerint a sértés súlyával felérő vagyoni kárpótlásban. Ahogy erősödött a tulajdon, ahogy szaporodtak a javak, úgy vált általánosabbá és egységesebbé a kompozíció. Közösségenként, térségenként azonos tarifák alakultak ki az egyes sértések ellentételeként. A kérdés már nem az volt, hogy miben egyeznek meg a felek, hanem az, hogy a sértett elfogadja-e az általános gyakorlat szerinti kompozíciós mértéket. Az esetek többségében ez megtörtént. Ilyen irányba hatott a gazdagodás iránti vágy, a törzs, a nemzetség, a korai államalakulatok közös érdeke. Az áldatlan háborúskodásokat megfékezendő a közösségek vezetői egyre inkább kényszerítették a sértetteket a megváltási vagyontárgy elfogadására.

Az állam kialakulásának hajnalán a kompozíció, mint a bosszút megakadályozó eszköz még hordozta múltbéli tartalmát – a sértésre következő megtorlás jelképes megváltásában – de ezzel együtt az új büntetőrendszer alapelemét is: a vagyonbüntetést. Ezt nem lehet vitatni, ezek tények. A ködbe vesző kezdetek után kutatva mindazonáltal úgy látjuk – s ennyiben megkérdőjelezzük az idézett szakmai felfogást –, hogy a kezdetleges vagyoni szankció már jelen volt a legősibb időkben is, tehát nem az átmeneti korszak találmánya. A kompozíció megjelenése valóban a csoportkohézió bomlása utáni időre tehető. De az ősi társadalmakban ezt megelő-

zően is létezett az ún. kiengesztelés – az istenségek vélt vagy „valós” megsértésekor. Az áldozatoknak csupán egyik válfaja volt az emberáldozat, zömmel állatok és élelem „feláldozásáról” volt szó. Olyan javakról kellett tehát az elkövetőnek lemondani, melyek hiánya érzékenyen érintette, hiszen e korban az élelem beszerzése központi feladat volt. Úgy gondoljuk, hogy ez a „vagyónáldozat” egyfajta sajátos előképe a vagyonbüntetésnek.

Már témánk taglalásának kezdetén célszerű leszögezni, hogy a jog mindig különbségeket tett vagyon- és pénzbüntetés között, ha kezdetben e két fogalom nem is vált el olyan élesen, mint napjainkban. Trivialitás, hogy a pénzbüntetésről attól kezdve lehet beszélni, amikortól a pénz, mint általánosan elfogadott fizetőeszköz megjelent. Sokáig a legáltalánosabb vagyontárgy (Egyiptomban példának okáért a téglá) helyettesítette. A kompozíciós tarifákat eleinte tehát nem pénzben, hanem valamilyen közkeletű vagyontárgyban határozták meg. Hazánkban is ez volt a helyzet Szent Istvánnak és közvetlen utódainak az országlása idején.

Tulajdonképpen a mai szankciókörben meglévő, és szerte a világon alkalmazott pénz- és vagyonbüntetés megjelent már Szent István és Szent László dekrétumaiban. Legáltalánosabb a tinóban kifejezett vagyonbüntetés, a kompozíció immáron törvényesített formája. „Ha valaki az ispánok közül, megrögzött szívvel és lelkéről megfélemedkezve... felesége meggyilkolásával mocskolja be magát, a királyi tanács határozata szerint ötven tinóval egyezzek meg az asszony rokonaival és vezekeljen az egyházi törvények parancsa szerint”. Ez a nyilván tradicionális kompozíciós megoldás kezdte átadni a helyét a valódi pénzbüntetésnek. Ugyancsak István dekrétuma mondja ki: „Ha pedig valaki véletlenül öl meg bárkit is, tizenkét aranypényt fizessen, és ahogyan az egyházi törvények parancsolják, vezekeljen”. (Az átváltás egyszerű volt azon okból, hogy a pénz: a „pensa” vagy a „penaz” hazánkban ekkor bizánci aranyat jelentett, s azonos értékű volt egy tinóval, működhetett tehát egy alternatív beváltás.)

Még mindig Szent István törvényeinél maradva: első törvénykönyvében a vasárnap megtartásáról rendelkezik. Ennek értelmében a vasárnap dolgozók ökrét el kell venni, és át kell adni elfogyasztásra a várnépnek. Ugyancsak el kell kobozni lovát, ruháit. A korabeli gazdasági viszonyokat és az állami megfontolást jellemzi, hogy a lovat az elkövető „megválthatta” egy ökörrel, ruháit pedig egy alapos véressel. Az ökröt azonban mindenképpen elveszítette: mi ez, ha nem részleges vagyonelkobzás?

De olvashatunk a teljes jószágvesztésről is. László harmadik dekrétumának tartott törvény (mely valószínűleg még uralkodását megelőzően keletkezett) keményen büntette a tolvajlást: „...ha szabad ember tíz dénár értékűt lop, minden vagyonával együtt vesszen el”. Ez a fő- és jószágvesztés első felbukkanása. Találkozunk pusztá jószágvesztéssel is. A törvényeket mellőző, s a büntetés-végrehajtásról nem gondoskodó bíróról a dekrétum így rendelkezett: „...vesszen el mindene, fiait vagy lányain kívül, s magát a bírót adják el”. Ebből a futólagos áttekintésből is kiderül, hogy már államalakulásunkkor létrejött a vagyoni büntetések széles skálája, s azokat – legalábbis a törvények tanúsága szerint – alkalmazták is. A bizonytalan-

ság abból adódik, hogy a korszak hézagosan fennmaradt okiratanyaga nem nyújt alapot komolyabb következtetések levonására.

Érdekes még egy pillantást vetni arra, hogy a kiszabott vagyonbüntetéseket behajtás után mire fordítják. A leányrabló, aki a leányon erőszakot is elkövetett, büntetésképpen kiengesztelésül tinókban fizette meg a szülőknek a kiszabott penzumot. Itt a kompozicionális elv tisztán megjelenik. A vasárnapi pihenést megszegők, mint láttuk: ökrük elvesztésével bűnhődtek, melyet a várnépnek megsütöttek. Itt már a büntetési elem dominál. Más a helyzet a gyilkosságokkal kapcsolatban. A büntetés e tényállásnál 110 arany. A törvény azt is meghatározta, hogy ki részesedik a büntetésből: 50 aranyat kapnak a rokonok (ez kompozíciós elem), 50 aranyat kell juttatni a királynak (ez tulajdonképpen a büntetés) végül 10 arany jár a „bíróknak és közben járóknak” (ez lényegében a büntetőeljárás költsége). Ekkor a perköltség még nem vált le a büntetés alapösszegéről.

A büntetés mértékét általában tételesen határozták meg a kár valahányszorosának rögzítésével. A tételes meghatározásban ez elkövető (tehát nem a sértett!) társadalmi helyzete volt a kiindulópont. Ha ispán ölte meg a feleségét, annak 50 tinót, ha vitéz, annak már csak 10 tinót, a köznépből valónak pedig már csak 5 tinót kellett fizetnie. E megoldásban már egy kezdetleges igazságossági elv érvényesült. Persze szerepe lehetett ebben az előkelőktől elvárt „modellértékű” viselkedésnek is. A kár mértékéhez kapcsolódó rendszerben a büntetést leggyakrabban az elszenvedett sérelem valahányszoros szorzatában határozták meg, de emellett általában elrendelték a kár megtérítését is. Például a gyűjtogatónak föl kellett építetnie a leégett házat, pótolni kellett a tűzben odaveszett eszközöket. A királytól sikkasztó ispánnak az eltulajdonított érték visszafizetése mellett még annak kétszeresét is le kellett tennie.

A feudális jogra, különösen annak korai hűbéri válfajára szokták azt mondani, hogy vajmi kevés rendszer van benne. Nos, Szent István és Szent László törvényei ennek épp az ellenkezőjét bizonyítják. Igenis fellelhető ezekben valamiféle szisztéma, mind a vagyonbüntetés kiszabásának elveiben, mind a bűncselekmények egymáshoz való arányításában. A büntetések javarésztét – eltérően a meggyökereedett közfelfogástól – át lehetett váltani vagyonbüntetésre, ennek alapján pedig igenis viszonyíthatók egymáshoz a cselekmények, értékelhető a korabeli büntetőpolitika. Kiderül, hogy az orr, illetve a fül levágását 5 tinóval lehetett megváltani a szolga esetében. A szabad ember nyelvének ára, az ún. nyelvváltság pedig 10 penza volt. A feudalizmusról elterjedt véres büntetőpolitika képzete azt próbálja elhittetni velünk, hogy a kéz-, a láb- és a főlevágások kiszorították volna a vagyonbüntetéseket. Ez azonban nem igaz.

A feudalizmus korában minden társadalmi rétegnek volt veszítenivalója: a jobbnak berendezett portája, a polgárnak háza, céhes üzeme. A nagy tömegű zsellérek csak évszázadokkal később alakult ki, de a zsellérek zöme ún. házas zsellér volt, aki hasonlóan élt mint a paraszt, csak épp föld nélkül. Volt tehát honnan elvenni, mivel büntetni. A pénzgazdálkodás elterjedésével nőttek a vagyonbüntetések lehetőségei. Ezt követően a parasztot kisebb-nagyobb bűnéért előszeretettel bírságotla az úriszék. A nemesek esetében pedig – ahol a carcet, a testi büntetést,

a pellengért annak dehonesztáló volta miatt mellőzni kellett – a legsúlyosabb halálbüntetés mellett szinte az egyedül alkalmazható szankciófajta volt a vagyon-, illetve pénzbüntetés.

A fenti megállapításokkal a kor európai joga is jellemezhető „A büntettek megtorlására alkalmazott büntetésnemek között (...) a legszokásosabbak a vagyoniak, melyeket váltságként (kompozíció), majd pedig büntetesképp (bírság) fizettek, kivételesen pénzben, rendszeren állatokban, fegyverekben vagy más közkeletű ingóságokban – ezeknek a népjogokban meghatározott becsértéke szerint” – írja a VII–X. század nyugat-európai büntetőjogáról értekezve *Hajnik* Imre. Egész váltságrendszer alakult ki, melynek kiindulópontja az átlag vérdíj (homagium) volt. A Nyugat-Európában szokásos vérdíjakat *Wenczel* Gusztáv gyűjtötte egybe. Eszerint a közszabad vérdíja nyugati gótoknál 300, a szászoknál 240, a frankoknál és angolszászoknál 200, az alemannoknál és bajoroknál 160, a burgundoknál 150, a frizeknél 50 solidus volt. A nemesek ezt a díjat kétszerezve vagy háromszorozva kapták, a szabadosok meg a közszabadok a vérdíj felében részesültek. A szolgákért ugyan nem állapítottak meg vérdíjat, de bizonyos térítéssel a sértő az ő megölésükért is tartozott.

A X. század környékén válik általánossá a halálbüntetés mellett megjelenő vagyonelkobzás. Szokás volt a halálraítéltnak még a portáját is felégetni, hogy hírhamva se maradjon a földön. Szintén *Wenczel* tudósít a vérdíj ősi germán formájáról, amikor a holttestet búzával vagy arannyal fedték be.

A továbbfejlődést bemutató térjünk vissza Magyarországra. A XV. századra a bírságolás rendszere, hála az árutermelés elterjedésének, már jelentősen megerősödött. A kiszabott pénzbüntetés terminológiájában a bírság, a díj, a pénzbüntetés nem különült el egymástól. Mint már említettük, a büntetéspénzből nemcsak a sértett, hanem a bíróság is részesedett: ha királyi törvényszékről volt szó, akkor a kincstár, ha megyei bíróságról, akkor a megyei költségvetés, ha az úriszékről, akkor a földesúr.

Hazánkban is a legfőbb pénzbüntetés a *vérdíj* volt. Eredetét szokták a sértett családjának fizetett kompozíciós összeggel magyarázni, mellyel a sértő saját magát mentette meg a vérbosszútól, de értelmezték úgy is, hogy az elkövető egy, a tettéért a neki kijáró véres büntetés alól felmentette magát a vérdíj lefizetésével. Feudális bírósági gyakorlatunkban mindkét megközelítés visszatükröződött. A törvényszék ugyanis hol a vádlott, hol a sértett vérdíján marasztalta el az elítéltet. (Ha a felek rangja azonos volt, akkor természetesen ilyen típusú döntésre nem volt szükség.)

A főpap és főúr vérdíja 400, a nemesé 200, a paraszté 40 forint volt. Alkalmanként az is előfordult, hogy a bíróság tekintettel az enyhítő körülményekre, fél- vagy negyedvérdíjon marasztalta el az elítéltet. A vérdíj kezdetben tehát büntetés, a bosszú kiváltására szolgált, később, a XVI–XVII. században azonban már a halál az emberölés büntetése, s legfeljebb mellékbüntetés a vérdíjra ítélet. Önmagában a vérdíj eredetileg sem csak a halálbüntetés kiváltását jelentette, oka lehetett egyéb súlyos büntetést maga után vonó cselekmény is.

A kifejezetten kivégzést helyettesítő pénzbüntetés a *fejváltság* volt (a fővesztést lehetett vele megváltani). E szankciónem teljes jószágvesztéssel járt együtt. A gya-

korlat szerint először az elítélt vagyonából elkülönítették a vérdíj összegét, ezt a sértett kapta, majd vagyona maradványán a bíró osztozkodott a pernyertes sértettel. Amennyiben csupán verés, testi sértés, csonkítás a per tárgya, az ítélet általában *élődíjra* (eleven ember díjára, a vivum homagiumra) szólt. Az élődíj (másnéven: féldíj) értékben a vérdíj fele volt.

Ezen túl még számos kisebb, ám gyakran kiszabott díjjal találkozhattunk a bírói gyakorlatban. Így a vérontással járó testi sértésért, megsebesítésért *vérbírság* járt, a verés eredményeképpen keletkezett (s a hivatalos szerveknek bemutatható) kék folttokkal vagy daganatokkal igazolható sérelem miatt ún. *kékdíjat* róttak ki, a másra támadás büntetését „hatalompénzzel”, a kisebb értékű lopást „*orvbírsággal*”, a paráznaságot vagy a szabad személyek bujálkodását meg „*bikapénzzel*” szankcionálták.

Országosan megállapodott összegek e kisebb pénzbüntetéseket illetően nem voltak. Az orvbírság és a bikapénz általában egy forint volt, a többi országrészenként és uradalmanként változott. *Eckhart* Ferenc és *Varga* Endre kutatásaiból tudjuk, hogy az úriszék, *Kállay* István szavai szerint „a kor általános elsőfokú bírósága” előtt a leggyakoribb büntetési nem a XV-XVI. században a vesszőzés mellett a bírság. Az úriszék által beszédett bírságok a földesúr legbiztosabb, s időnként a legnagyobb bevételi forrását jelentették.

A XVIII. századra a bírságolás jelentősége csökkenni látszik, összefüggésben az áru- és pénzviszonyok fejlődésének elakadásával, a piac hiányával. De a „második jobbgység” szigorodó rendszere, és a felvilágosult abszolút monarchia jobbgvédő rendelkezései is korlátozták a bírságolás mértékét. A pénzbüntetés súlya azonban csak gyengült, de egészen nem szűnt meg. Az úriszék gyakorlata ekkor már ismerte a 12 forintos teljes bírságot, a félbírságot meg a kétszeres bírságot is. A vérdíj összege a jobbgyokra vonatkozóan 40 forint maradt. A rágalmazásért, a szóbeli sértésekért, a becsületcsorbításért ún. *nyelvváltságot* szabtak ki. Ám a szankciók között még mindig jelen volt a részleges és a teljes vagyonekobbzás.

A feudális jogban a *teljes jószágvesztést* vagylagos büntetesként és mellékbüntetesként ismerték. Így fej- és jószágvesztéssel szankcionálták a hűtlenséget, meg a hatalmaskodást, infámiával és jószágvesztéssel pedig a hamis esküt és vértagadást. A jogtörténet-tudomány kutatóinak egyöntetű megállapítása, hogy önállóan igen ritkán alkalmazták a teljes vagyonekobbzást.

A pénzbüntetés ellen a központi hatalom erőteljesen fellépett, az elharapózott bírságolási gyakorlatot visszaszorította. Mindez visszatükröződött a korai kodifikációs elgondolásokban is. Az 1795. évi büntető kódex-tervezet így ír a pénzbüntetésről: „...sohasem engedhető át a bíró hasznára és általában büntetesképpen nem is róható ki”. Azt a néhány esetet, amikor a különös részben ezt mégis lehetővé tette, az egyes tényállások keretei között határozta meg: a honoráciorok (a nemesi származású értelmiségek) számára pl.: megengedte a börtön meghatározott kvóta szerint átváltását pénzbüntetésre. Ha az elítélteknek nem volt vagyonuk, 1 forintot 1 napi börtönre válthattak át.

9.2. A vagyonbüntetés a honi polgári társadalomban

Az előbbi példa már a „Fény Századát”, a polgáriasodó Európa eszmekörét idézi. A XVIII. század hazai kodifikátorainak a pénzbüntetéssel szembeni ellenérzése mögött bizonyos nemcsak az új módon értelmezett bírói tekintéllyel összeférhetetlen „kótya-vetye” jellegű közreműködés elutasítása munkál, hanem az a korai polgári büntetéstan felfogás is, amely az új büntetési rendszerben csekély szerepet szánt a szankciónemnek. Nem azért, mert a feudális korban lejáratódott volna, a halál- és testi büntetések tobzódásával együtt, hanem mert nívumként ez az új koncepció a személyi szabadság megvonását állította a szankciók tengelyébe.

Gyakorlatiasabb megfontolások is szóltak persze a pénzbüntetés ellen. *Szlemenics* Pál szerint például akkor „díszlik” a polgári szabadság, ha a törvény konkrétan meghatározott büntetéseket állapít meg. De mivel a „hazapolgárok értékeinek olly annyira különböző mennyiségök” miatt a pénzbüntetés abszolút meghatározása lehetetlen, ennél fogva nehezen illeszthető be az arányosságra, illetve a formális igazságosságra törekvő új büntetési rendszerbe. E felismerés – igazsága ellenére – jobbára megmarad *Szlemenics* magánproblémájának, hiszen a polgárok „gazdagodására” alapozó és a szankciórendszer bővítésére, differenciálására törekvő jogalkotói akarat már a XIX. század közepe táján nem tartotta kizártnak a bűncselekmények bizonyos körével szemben a pénzbüntetést. Az áthidaló megoldást, tekintettel az eltérő vagyoni viszonyokra, abban látta, ha „a bírónak elég szabadságot ad minden figyelemmel lehetni a körülállások különbözéseire”.

Az 1843. évi javaslatban a pénzbüntetés 16 kisebb súlyú cselekmény szankciójaként szerepelt. A plánum szerint „pénzbeli büntetést csak ott ítélt bíróság, ahol azt a törvény világosan rendeli”; korlátoznia kell viszont az átváltás lehetőségeit. A vagyonelkobzást, mint a feudalizmus egykori büntetését pedig, akárcsak a nyugat-európai büntető törvénykönyvek, elvetette.

A pénzbüntetést a *Csemegi-kódex* is felvette a szankciónemek közé, fő- és mellékbüntetésként egyaránt. Mindazonáltal nem fűzött különösebb reményeket a főbüntetésként alkalmazott pénzbüntetéshez: csupán három vétséget vett célba, mellékbüntetést viszont 71 esetben írt elő (a kodifikátori „visszafogottság” szakmailag, s főként – az akkor még szinte alig használt fogalom szerint – szociológiailag is indokolt volt, büntetéstan hiba lett volna ugyanis olyan társadalmi csoportokat vagyoni szankciókkal fenyegetni, akik társadalmi – gazdasági helyzetüknél fogva büntetésüket pénzben nem, csak szabadságukkal tudták volna legfeljebb megváltani).

A *Csemegi-kódex* egyik gyöngyszemének tartott szabálya miatt, mely a büntetések enyhítésére vonatkozó rendelkezéseket tartalmazta a gyakorlatban lassan mégiscsak elterjedhetett a pénzfőbüntetés. Az 1910-es évekre szinte a szabadságvesztés legfőbb alternatívájává vált. A probléma csupán az volt, hogy a kiszabott büntetések legnagyobb részét a meg nem fizetés miatt átváltoztatták szabadságvesztésre, évente kb. 50 000 elítéltnél. A *Csemegi-kódex* következetesen képviselte azt a polgári büntetőjogi felfogást, hogy nem vette fel a szankciók közé a vagyonelkobzást. Ez, a korabeli nézet szerint ugyanis nem volt összeegyeztethető a ma-

gántulajdon szentségével, másrészt megkérdőjelezhető volt személyes jellege is, mivel a szankció nem csupán az elkövetőt, hanem családját is sújthatta. A XX. században, az I. világháború idején mégis megjelenik a vagyonekobbzással egyenértékű szankció a felségsértést vagy hűtlenséget elkövetővel szemben. Tartalmában szintén vagyonekobbzásnak tekinthető az 1920-as évek elején több törvény alapján elrendelhető „vagyoni elégtétel”.

A pénzbüntetés szabályozásában jelentős változást hozott az 1928-as II. Büntetőnovella. A *Finkey* elragadtatott dicséretét kiváltó reformtörvény a pénzbüntetést *egy általános rendelkezéssel minden vétségre (és kihágásra) alternatív főbüntetés-sé tette* (a váltás talán nem a legjobb történeti pillanatban, a nagy világgazdasági válság előestéjén történt, de büntetéstanilag „elvben” jól időzítve, hiszen viszonylag széles társadalmi csoportok érték el a fizetőképességet). A Novellának hasonlóképpen fontos újítása volt az, hogy kötelezően előírta a tettes vagyoni és kereseti viszonyainak figyelembevételét, s ezzel lényegében további lépést tett a büntetések bírósági individualizációja – igazságossága – útján.

9.3. A vagyonekobbzás a XX. század második felétől napjainkig

A háború befejezését meg sem várva, szinte az első büntetőjogi jogszabályok között jelent meg a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőivel szemben alkalmazható teljes *vagyonekobbzás*, amely a politikai felelősségre vonás mellett vagyonekobbzás is elmarasztalta azokat a személyeket, akiket a népbíróság bűnösnek talált a háborús pusztításokért. (Vö: a 81/1945./II.5/ sz. ME rendelet ide vonatkozó 3.§-a, amely elvileg napjainkban is érvényes).

A szocialista büntető jogalkotás az *1950-es Btá.*-ban – nem tudni pontosan, hogy miért, szándéka szerint előre, de gyakorlatilag inkább visszalépve – mellékbüntetéssé fokozta le a pénzbüntetést. Főbüntetésként pedig csak azokban az esetekben alkalmazta, amelyekben a törvény azt külön elrendelte. Tulajdonképpen, amikor elvetette a II. Bn. vagyonekobbzás koncepcióját, kimondva-kimondatlanul visszatért az – egyébként mélységesen elutasított és megtagadott – 1878-as megoldáshoz, amely a pénzbüntetés szélesebb körű alkalmazását az ún. enyhítési szabályokhoz kötötte. A Btá. új szankciókként – mellékbüntetésként – együtt szabályozta az ekobbzást és a vagyonekobbzást. Az ekobbzás esetében az ekobbzás instrumentumának és produktumának ekobbzásán kívül – a szakirodalom követelése alapján – elrendelte az ekobbzás díjának, jutalmának ekobbzását is. A vagyonekobbzást a Btá. „egyes meghatározott, különösen súlyos, illetőleg a társadalom érdekeit közvetlenül veszélyeztető bűncselekmények miatt” rendelte alkalmazni, alkalmazása kiterjedhetett a teljes vagyonekobbzásra, annak meghatározott részére, hányadára, illetőleg egyes vagyontárgyakra is.

A pénzbüntetés tekintetében nem hozott jelentős változást az *1961. évi Btk.* sem. Ugyan visszahelyezte jogaiba a pénzfőbüntetést, de olyan szűkkeblűen határozta meg különös részi büntetési tételként (egyedül 8 esetben, alternatív módon javító-nevelő munkával együtt pedig 4 esetben), hogy valójában csak a széles körű

enyhítő rendelkezések alkalmazása nyitotta meg elterjedése előtt az utat. A pénzbüntetés részaránya így már a kezdeti években elérhette a 30-40%-ot.

A pénzbüntetés igazi reneszánszát az 1973. évi jogpolitikai irányelveknek és a kétfokú enyhítést ismételten bevezető törvényerejű rendeletnek szokás tulajdonítani. A kor konvencióinak megfelelően a joggyakorlat rögtön megérezte az új irányt, és már a jogalkotás évében a pénzbüntetés vált a bírói gyakorlat legtöbbször alkalmazott szankciónemévé. A pénzbüntetés arányának ilyenképpen való megnövekedése egy csapásra az érdeklődés középpontjába állította a jogi szakirodalom által eddig figyelemre sem méltatott jogkövetkezményt. A vita nem a pénzbüntetés lényegi sajátosságai, lehetőségei körül folyt, hanem inkább a büntetés kiszabásának technikájáról. A pénzbüntetés-kiszabási rendszerrel szembeni szakmai kifogások alapja az volt, hogy azonos súlyú pénzbüntetést szabtak ki azonos súlyú bűncselekményekért, tekintet nélkül az elkövető vagyoni, jövedelmi helyzetére. A kiszabott pénzbüntetések pedig túlnyomórészt enyhék voltak, aligha alkalmasak a kellő visszatartáshoz.

A Btk. a vagyonekobbzást már önállóan szerepeltette a mellékbüntetések között, de számottevően szűkítette az alkalmazási körét. Rendelkezett, pótolva a Btá. mulasztását, az elkobzott vagyonnak az államra szállásáról. A szabályozás szembeűnő hiányosságai voltak, hogy nem érintette az elrendelés vagyoni előfeltételét, továbbá harmadik személyek esetlegesen felmerűlő jogos érdekeit. A vagyonekobbzás mértéktartó alkalmazásával azután az 1966. évi 16. sz. tvr., de különösen az 1973. évi 14. sz. tvr. szakított: a vagyonekobbzás széles körben alkalmazható mellékbüntetéssé vált, még felfűggesztett szabadságvesztés mellett is el lehetett rendelni.

A 70-es évek közepétől az igencsak megélénkűlt szakma sürgette a pénzbüntetés átfogó reformját. A legtöbbben a hetvenes évek kulcsszavának, a hatékonyságnak a jegyében fogalmazták meg a pénzbüntetés jövőjét. A „koncepció” tulajdonképpen a napi tételes pénzbüntetés-kiszabás bevezetésében, illetve az ellene való állásfoglalás kinyilvánításában rejlett. A többség számára az újdonság erejével hatott a napi tételes pénzbüntetés ideája, holott azt már a múlt század közepén kitalálták, csupán elfelejtődött az ötvenes évek fordulóján lecserűlt jogásznemzedékkel együtt.

A napi pénzbüntetés első alkalmazási helyének az 1830. évi brazil, majd az 1852. évi portugál Btk-t tekintik, később az 1921-es finn, az 1931-es svéd Btk. novellában vezették be, míg Dániában 1939-ben honosították meg. A hetvenes évek közepén Európában a napi pénzbüntetés gondolatát a német és az osztrák kodifikációs munkálatok tették ismét kedvelt vitatémává. E két utóbbi megoldás volt a legnagyobb hatással a hazai jogalkotókra.

A 78-as Btk. előkészítése során két elképzelés viaskodott. Mindkettőt a „súlytalan” pénzbüntetések elkerűlése érdekében fogalmazták meg, de amíg az egyik a speciális pénzbüntetési keretek módosításában, addig a másik a napi pénzbüntetés meghonosításában látta a kivezető utat. Az azóta közzétett kodifikációs műhelymunkálatokból kiderűlt, hogy a jobbára szakemberekre hallgató főbizottság előterjesztése még mindkét alternatívát elképzelhetőnek tartotta. A nagyobb rokonszenv a napi tételes pénzbüntetés rendszerét övezte. Ez a megoldás be is kerűlt aztán a Btk-ba.

A 78-as Btk. szerint a pénzbüntetés kiszabása két mozzanatban történik: a bíróság először napi tételekben határozza meg a bűncselekmény súlyának megfelelő büntetést, majd a vádlott jövedelmi és személyi viszonyaihoz mérten írja elő az egy napi tételnek megfelelő összeget. Kétségtelenül felismerhető, hogy e büntetés-kiszabás bevezetését a jogalkalmazó segítségén kívül a megváltozott társadalmi körülmények indokolták. A pénzbüntetésnél a jövedelmi viszonyok értékelésének alapja annak fel- és elismerése, hogy jelentős jövedelmi egyenlőtlenségek léteznek a hazai társadalomban.

E büntetés-kiszabási rendszernek az „Achilles sarkát”, azaz a legsebezhetőbb pontját az egy napi összeg meghatározása képezte. Azok az országok, amelyek bevezették a napi pénzbüntetés valamilyen formáját, erre különféle, többnyire technikai jellegű megoldást alakítottak ki. Ilyen volt például a hivatalos jövedelemadó vagy bérfizetési igazolás figyelembe vétele. A problémát annak a kérdésnek a megválaszolása okozta, hogy az így vagy úgy kiszámított napi jövedelem miként viszonyuljon a napi tétel összegének megállapításához. E tekintetben két modell ismeretes: az egyik szerint a pénzbüntetésnek az a rendeltetése, hogy meghatározott időn át érezhetően csökkentse az elítélt életszínvonalát, anélkül azonban, hogy létfenntartását veszélyeztetné. (A napi jövedelemből tehát leszámítják a tartásdíjat és az egyéb kötelező levonásokat, valamint a létminimumot biztosító összeget, és ami marad, azaz a nélkülözhető felesleg egyenlő egy napi tétel összegével.) A másik módszer szigorúbb, mert a napi nettó bevételt veszi alapul, rigorózusabb, mert nem veszi figyelembe a létminimum szintet, hanem az elítélt kiszámított és egy napra lebontott jövedelmét minden további nélkül levonja. A skandináv államokat az első megoldás, míg Németországot a második jellemzi.

A 78-as kódex még bizonytalan volt az egy napi összeg kiszámítására vonatkozó törvényi eligazítással. Első ránézésre a törvény miniszteri indoklása egyértelmű: „...a napi tétel összegének meghatározásánál egyrészt a bevételeket, másrészt a létfenntartási költségeket, valamint a tartási kötelezettségeket kell figyelembe venni. A létfenntartási kötelezettségeknél pedig a társadalmi átlagból kell kiindulni...”, A megoldás – a hitelt érdemlő adatok hiánya miatt – viszont rendkívül sok technikai problémát vetett fel a gyakorlatban. Így aztán nem véletlen, hogy az ún. globális (egy összegben kiszabott) pénzbüntetés logikáját követték sok helyütt. Tulajdonképpen élővé vált Györgyi Kálmán egykori félelme: „Amit mindenképpen el kell kerülni, az az, hogy a bírák a végösszegeből számolják vissza a napi tételeket és az egy napi tétel összegét, mert ez az új szisztéma paródiája lenne”. A Btk. – eredeti szövegezése – a pénzbüntetés napi tételeinek számát minimum 10, maximum 360 tételben határozta meg.

A 78-as Btk. a vagyonekobbzás alkalmazási körét szűkítette, amennyiben elrendelését csak végrehajtandó szabadságvesztés mellett tette lehetővé. Vagyonekobbzást viszont csak azzal az elkövetővel szemben rendelte kiszabni, akinek megfelelő vagyona volt. Mellőzte a pénzbüntetésszerű vagyonekobbzást lehetővé tevő rendelkezéseket, amelyek alapján a vagyon meghatározott részének elkobbzása címén, ténylegesen pénzösszeg megfizetésére kötelezték az elítéltet. Nem szüntette meg azonban a törvény a pénzmellékbüntetés és a vagyonekobbzás konkurenciáját, azt,

hogy a haszonszerzési célból elkövetett, 3 évet meg nem haladó szabadságvesztés mellett melyik mellékbüntetés alkalmazását rendelje el a bíró.

A *rendszerváltozást követő évtizedben* a jelentősen megnövekedett vagyoni, illetve gazdasági bűnözés elleni fellépés indokolta a szakmai közvélemény által is támogatott – az 1998. évi. LXXXVII. törvény által bevezetett – módosítást, miszerint a bíróságnak a pénzbüntetés kiszabásánál „a cselekménnyel elért, vagy elérni kívánt anyagi előnyre is” figyelemmel kell lennie. Kritikusan fogadta viszont a szakirodalom a napi tétel számának 360-ról 540-re emelését, ugyanis a 90-es évek hazai gyakorlatában zömében 120 és 250 napi tétel között szabták ki a büntetést, tehát még a módosítás előtti kereteket sem használta ki a jogalkalmazó. Az egy napi tétel minimumának megfelelő pénzüsszeget a 98-as módosítás – a pénz inflálódására és az időközben kialakult jövedelem-különbségekre is tekintettel – a korábbi ötven forintról százra, maximumát tízezerről húszezer forintra emelte. A 90-es évek végén kialakult bírói gyakorlatban általában kétszáz és ezer forint között alakult az egy napi tételnek megfelelő összeg.

A 90-es években a pénzbüntetés alkalmazásának növekvő gyakorisága figyelhető meg, ebben az összes elítélések számának fokozatos emelkedése mellett közrehatott az is, hogy a bíróságok egyre kedvezőbben ítélték meg az elkövetők „fizetőképességét”. Ennek ellenére a vizsgált évtizedben a pénzbüntetésből évenként befolyó növekvő pénzüsszeg mellett jelentősen – az 1990-ben mért 10,5%-ról 2000-re 22,3%-ra – nőtt a be nem fizetett hátralék aránya. Ez a már nem elhanyagolható arány pedig az átváltoztatások következtében a szabadságvesztésre ítélték számát növelte meg.

A hazai szakirodalom a jogállami elvárásoktól idegennek tartja, hogy a kiszabott pénzbüntetések a bírósági költségvetésbe folynak be, és így a bírósági szankcióalkalmazást a büntetőjogi szempontokon túl finansiális szempontok is befolyásolhatják. Egyes szerzők alkotmányossági szempontból is kifogásolhatónak tartják a bíróságok ilyen, büntetés-végrehajtási jellegű tevékenységét.

A vagyonek Kobzás szabályozását a rendszerváltozás óta négy alkalommal módosították. A *Btk. 1993-as módosítása* megszüntette a vagyonek Kobzás alkalmazásának kötelező esetét, és csupán lehetőségként tartotta meg e mellékbüntetést a végrehajtandó szabadságvesztés mellett, a bűncselekményt haszonszerzés céljából elkövetőkkel szemben, feltéve, ha megfelelő vagyonnal rendelkeztek. A *Btk. 1997. évi LXXIII. törvénnyel* történt módosítása viszont újból bevezette a vagyonek Kobzás kötelezően elrendelendő változatát, ha bünszervezet létrehozásának büntetést követték el, vagy a bűncselekményt bünszervezet tagjaként követték el. A büntető törvényhozás tehát a szervezett bűnözés elleni hathatósabb büntetőjogi védekezés útját kereste, amikor elválasztani törekedett a bűnös tőkeként működő pénzt, vagy vagyontárgyat a birtokostól, annak érdekében, hogy az ne válhassék újabb bűncselekmények forrásává. A szakirodalomban azonban aggályok is megjelentek e szabályozással szemben: a vagyonek Kobzás törvényi korlátok nélküli alkalmazása – elmentében a pénzbüntetéssel, ahol a büntető kódex az alsó és felső határt szabályozza – a fiskális haszonszerzés és a politikai hatalmi visszaélés nagy veszélyét teremtheti meg. A Btk újabb, 1998-as módosítása alapkoncepciójában változtatta

meg a vagyonekobbzás addigi szabályozását. Ennek lényege, hogy a bűncselekmény nem képezhet alapot semmilyen vagyonszerzésre, ezért a törvény a vagyonekobbzást a bűncselekmény elkövetéséből eredő vagyona írja elő, amit az elkövető a bűncselekmény elkövetése során, vagy azzal összefüggésben szerzett. Végül a *Btk. legújabb 2001. évi CXXI. törvénnyel* beiktatott módosítása a szabadságvesztésnek és a vagyonekobbzásnak, mint mellékbüntetésnek kényszerű kumulációjából fakadó hátrányokat megszüntette azzal, hogy a vagyonekobbzást az intézkedések közé sorolta. E helyesíthető módosítással a vagyonekobbzás nem jár együtt büntető jellegű joghátránnyal, hanem az elkövetőnek a bűncselekmény elkövetése előtti vagyoni helyzetét állítja vissza.

A vagyonebűntetések alkalmazásának áttekintéseként nemzetközi viszonylatban megállapítható, hogy Nyugat-Európában uralkodó szankciónak tekinthető, annak ellenére, hogy gyakorlati alkalmazása nagy eltéréseket mutat (pl.: Németországban a kiszabott büntetések 80%-át is meghaladja, míg Svájcban mindössze 30%-át). A vagyonebűntetések elterjedésének egyik oka a nyugat-európai államokban a XX. század 70-es éveitől a szabadságvesztéstől való elfordulás volt. Az azóta eltelt évtizedekben ez a tendencia tartósan bizonyult, olyannyira, hogy a modern kriminálpolitika egyre erőteljesebben támogatja a pénzbüntetés alkalmazását, már nem csupán a kisebb, hanem a közepes súlyú bűncselekmények elkövetőivel szemben is. Ebben a régióban a rövidtartamú szabadságvesztés alternatívájaként is gyakran alkalmazzák, ellentétben az Egyesült Államok gyakorlatától, ahol a pénzbüntetés alárendelt szerepet játszik és általában más büntetések mellett alkalmazzák.

A vagyonebűntetések hazai alkalmazási gyakoriságát vizsgálva megállapítható, hogy a XX. század utolsó harmadától kezdve döntő győzelmet aratott a szabadságvesztés-büntetés felett. A pénzbüntetés hegemoniája a szabadságvesztéssel szemben a 70-es évek közepétől jelenik meg (1978-ban a 40,6%-os szabadságvesztéssel szemben elérte a hazai 53,4%-os maximumot), 1980-tól 1988-ig újból a szabadságvesztés, majd az ezt követő, máig terjedő időszakban újból a pénzbüntetés a leggyakoribb büntetési nem.

A honi szakirodalomban a pénzbüntetés előnyös tulajdonságait taglaló álláspont nyomasztó túlsúlya érzékelhető. Döntő előnye – vallják – a szabadságvesztéssel szemben, hogy az elítéltet nem ragadja ki környezetéből, és így elkerülhető a zárt intézet káros, prizonizációs hatása, s a szabadságvesztéssel rendszerint együttjáró stigmatizáló hatás is. Főként az angolszász szakirodalmi hivatkozásokra támaszkodva gazdaságossági szempontból nem elhanyagolható előnyeként könyvelik el azt, hogy az állam számára rendkívül költséges szabadságvesztéssel szemben a pénzbüntetés inkább csak bevétellel jár. További előnye egyéniesíthetősége, azaz a büntetés az elkövető jövedelmi, vagyoni viszonyaihoz igazítható. Kevesen bár de hátrányként megemlítik, hogy alkalmazhatósága függ az elkövető vagyoni, jövedelmi helyzetétől, így oly mértékig „leképezi” a szociális egyenlőtlenséget hogy az már az igazságtalanság határát súrolja. Kétszeresen is cáfolható személyre szabott, egyéniesített jellege, hiszen egyrészt az elítélt családját is érzékenyen érinti az elvont összeg, másrészt – ennek ellenkezőjeként, előfordul az is, hogy a büntetést az elítélt helyett más fizeti ki.

10. A munkabüntetések kialakulása és fejlődés-vázlata

SZOLGASÁG • (ADÓS)RABSZOLGASÁG • GÁLYARABSÁG • KÉNYSZERMUNKA •
KÖZMUNKA • DEPORTÁCIÓ • RELEGÁCIÓ • DOLOGHÁZ • BÖRTÖN-MUNKA •
SZIGORÍTOTT DOLOGHÁZ • JAVÍTÓ-NEVELŐ MUNKATÁBOR • JAVÍTÓ-NEVELŐ
MUNKA • SZIGORÍTOTT JAVÍTÓ-NEVELŐ MUNKA • KÖZÉRDEKŰ MUNKA

10.1. A Janus-arcú munka

A munka meglehetősen ellentmondásos szerepet játszik az emberiség történetében, s ez a büntetés-végrehajtás históriájára is rányomja bélyegét. Egyrészt az ember fennmaradásának döntő eleme, másrészt gyakran jelenik meg kényszerként a társadalom életében. Mindmáig nem értük el a termelés olyan minőségét, amely az emberi munkát szabadon választhatóvá tenné, hisz a létfenntartásért dolgozni kell. A felületes szemlélő számára úgy tűnhet, mintha az idők folyamán megváltozott volna a helyzet, mert a munkamegosztás bonyolult rendszerében mindig akadt könnyebben elvégezhető tevékenység. Ha azonban a munkát, saját kora értékeihez mérjük, akkor látnunk kell, hogy ma is olyan kényszerítő jelleggel bír, mint régen.

A nemzeti társadalomban a pusztán életben maradás eszköze a munka, s mint ilyen, kívülről jövő kényszer a közösség tagjai számára. Később a termelésből kivált irányítók, a társadalom „igazgatói” a fejedelmek, a hivatalnokok, az ideológusok, a papok kiszakadása révén vákuum keletkezett a munkaerő ellátásában. A hatalmon levőknek gondoskodniuk kellett a termelésben maradt munkavégzésre kényszerítésről. Vagyis az uralkodó társadalmi csoportok és rétegek érdeke is a munkakényszer kiterjesztése irányába hatott.

A munka társadalmi tekintélye egyébként a történelem során folyamatosan hullámzott. Amíg pl.: az antik világban a gazdagodás által érdekeltté vált termelők körében becsülete volt a dolgos parasztnak vagy a szorgalmas iparosnak, addig a rabszolgatartás elterjedésével, a rabszolgatartó nagyüzemek kiépülésével hatalmasat zuhant a munka tekintélye. A rabszolga csak szerszám, dolog – mondta a római polgár –, s ebben az értékelésben benne foglaltatik a munka reputációja is, melyet az embernek nem tekintett élőlény végez. A feudalizmusban talán még egyértelműbbé vált a képlet. Volt dolgozó, alsóbbrendű jobbágy (zsellér) és volt munkát sosem végző, előkelő nemes. A köztes mezőben alig akadt valaki. A kapitalizmus bérmunkása szintén kényszer hatására tevékenykedik. Úgy véljük, a munkának ez az egész történelmen végigvonuló tulajdonsága nyújtott lehetőséget büntetesként való felhasználásra. Amíg egy társadalomban a jogalkotó és törvénykező hatalmi elit megveti és kerüli a munkát, addig az kézenfekvő eszköze a büntetésnek. S változás e téren csak akkor fog bekövetkezni, ha majd megszűnik a munka közvetlen létfenntartási jellege.

A XVI. században a polgárosodó Európa számára újfent szélesebb értelmet nyert a munka, mint büntetés. Egyfelől a kapitalizálódás diszfunkcionális jelenségeinek kezelésére, a feudális társadalom dolgozó rétegeinek bérmunkássá tételére alkalmazták sajátos jogi, büntetőjogi eszközként. Ez azután némileg módosult formában tovább élt a hatalomra jutó polgári társadalom első fél évszázadában, a gyarmatok munkaerőigényét kielégítő deportáció kiszélesítésében. Másfelől a XIX. századra megszilárduló polgári rendben, ahol a munka már mindennapos gazdasági kényszerként hatott, ahol a vétkeseket a meghirdetett formális egyenlőség és szabadság megfosztásával büntették, ott a haszonelvűség igényét követve uralkodóvá lett, szabadságvesztés-büntetést kitöltő tartalommal vált a rabok munkáltatása, melyet a reszocializáció mindenható eszközének tartottak.

10.2. A munkabüntetés kezdetei

Az egymással csatázó népek, állammá formálódó társadalmak hadjáratait általában véres leszámolás tetőzte be. A vesztesek legyilkolásának van egy praktikus oka: a végleg megsemmisített ellenfél nem tud bosszút állni. De ugyanakkor az öldöklés egyfajta büntetés is. A győztes véráldozatért nemcsak a harcos ellenfél, de annak „családja” gyermekei, női, öregei: azaz népe is bűnhődik. Évszázadokon át folyt ez így. Városok és népek tűntek el a történelemből – legyőzve és kiirtva.

Am az Ószövetséget lapozva, a királyok könyvében egy újabb megoldással találkozunk: „És mindazon népet, a mely megmaradott volt, a kik nem valának az Izrael fiai közül, akiket az Izraeliták ki nem irhattak, Salamon szolgálkává tette mind e napi napig.” A rabszolgaság eszméje tehát a háborúskodásokat lezáró kollektív igazságszolgáltatásból nőtt ki. A mind több munkáskezet igénylő termelés arra készteti a győztest, hogy a legyőzötteket *rabszolgává* tegye. De mit is jelent ez a szolgaság? Legfőképpen munkát! A szabadság és a jogfosztás csupán biztosítja a munkára kényszerítést. Leegyszerűsítve: a rabszolgaság kezdete nem más, mint az eredetileg halállal sújtott ellenfélnek és hozzátartozóinak munkával való büntetése.

A büntetési „újítás” találkozik a gazdaság igényeivel. Oktalanság lenne feltételezni, hogy a rabszolgaságnak a szolgaság döntőbb eleme a munkánál, hiszen az adott korszak fejletlen állami szervezete erejét meghaladó módon ugyan miért fordította volna korlátozott lehetőségeit a legyőzöttek ellátására, őrzésére?

A földművelő népeknél a munkára fogás mint büntetés egy társadalmi alakulatot hozott létre. Csökevényes formában az állattenyésztő, nomád népeknél is felbukkant a szolgaság, itt azonban koránt sincs olyan jelentősége, mert nincs szükség a munkáskéz tömeges alkalmazására. A legyőzöttek kisebb csoportja néha a diadalra jutott törzsek, nemzetségek szolgálatába szegődik, és katonai feladatokat vagy kisebb termelési munkát lát el. Szabadságuk kevésbé volt korlátozott, mint a földművelő társadalmak rabszolgáié. Nézetünk szerint a katonai demokráciában élő nomád népeknél a szolgaság döntő eleme a munka, szemben a különféle szabadságelvonásokkal.

Ha a rabszolgának egy másik, ugyancsak elterjedt, bár kétségtelenül népszerűtlen formáját, az *adósrabszolgaságot* nézzük, ugyanerre a következtetésre jutunk. Ha az adós többszörös felszólítás, figyelmeztető fogság, stb. után sem fizeti meg az adósságát, akkor a hitelező adósrabszolgaságba vetheti. Olyanformán, hogy a tartozás elvonásáig nála dolgozik az adós, vagy rabszolgaként eladja, és vételárából fedezi a kárát. Látható, hogy a különböző jogágak kialakulása előtt pl. a vagyoni vitákat büntetőjogi eszközökkel oldották meg.

Visszatérve a rabszolgaság általános formájára: nemcsak ellenségéből válhatott rabszolga (jóllehet a klasszikus rabszolgatartásnak ez a legfőbb utánpótlási forrása), hanem a társadalom szabad tagjaiból is. A görög jog büntetésként tartotta nyilván a rabszolga eladását. A római gyakorlatról Ulpianus jegyezte fel, hogy vannak büntetések, amelyek az életet veszik el, vannak, amelyek rabszolgaságot jelentenek. Ez a görög, illetve római polgár számára talán a legsúlyosabb büntetés. Míg az elfogott ellenség esetén a rabszolgaság a kor bevett „hadifogsága”, addig a rabszolgaságba süllyedt polgár ugyanabban a közösségben veszíti el státuszát. A munkavégzés kényszerét (mely egy arisztokrata számára rettenetes büntetés lehetett) további szankciók tetézték. Elvesztette szabadságát, és bármikor testi fenytésben is részesülhetett. Róma szabad polgárait nem lehetett veréssel büntetni, a rabszolgának meg szinte ez volt egyetlen fenytítő eszköze.

A rabszolgaságról elmondhatjuk, hogy a hadifogságból, és a földművelő társadalmak egyre növekvő munkaerő-szükségletéből, illetve ezek összekapcsolódásából alakult ki, büntetés-jellege tehát vitathatatlan. E büntetés gerince a munkára kényszerítés, eszköze pedig a szabadságtól, jogoktól történő megfosztás. A klasszikus rabszolgatartás kialakultával a rabszolgastátusz megvetettsége és bizonyos magánjogi igények együttes jelentkezése abba az irányba hatott, hogy a rabszolgaság deklaráltan is büntetési nemmé váljon.

A rabszolgaságból nőtt ki az antik társadalom néhány olyan büntetése, amely évszázadokkal túlélte e társadalmi formáció bukását. A tengeri kereskedelem és a hadviselés kiszélesedése maga után vonta a *gályarabság* intézményét. Ez nem külön büntetési nem, holott az evezőshajókon élő rabszolgák sorsa kegyetlenebb, mint a mezőgazdasági birtokokon dolgozó társaiké.

Ulpianus írja: van büntetés, amely az ember szabadságát veszi el, pl.: ha valakit munkára vagy bányamunkára, vagy bányában letöltendő kényszerszermunkára ítélnék. A felsorolt esetekben az elítélt „az állam rabszolgája” lett. Ha rabszolgát ítélnék bányamunkára, akkor tulajdonosa rendelkezéséből került állami tulajdonba. Büntetését letöltve, ha ura igényt tartott rá, visszatérhetett egykori környezetébe. A bányamunka és a *bányában végzendő kényszerszermunka* között csupán a bilincsek súlyában volt különbség. Általában 10 év után a „munkaképtelen” elítéltet kiadták rokonainak.

Kényszerszermunkára szabadokat is ítélnének. A rabszolga bilincsből történő megkorbácsolásának a szabadok körében a megvesszőzés és a kényszerszermunkára küldés felelt meg. *Ulpianus* azonban kiköti, hogy a községtanács tagjait nem lehet kényszerszermunka-büntetésre kárhozható.

10.3. A munkabüntetés térvesztése a középkorban és újraélédeése a polgárosuló államokban

A történelem során a munka jellege és szerepe állandóan változik. A viszonylag sokszínű rabszolgotartó termelői szerkezet a feudalizmusban egységesülni látszik. A rabszolga mellett a római társadalomban ott dolgozik még a szabad paraszt, az iparos, a kereskedő, az alkalmi munkából élő antik „proletár”, a felszabadított rabszolga, a libertinus stb.

A feudalizmus termelői képe letisztultabb. A földesúri társadalom urai, a nemesek, nem dolgoznak, sőt mélyen lenézik a munkát. A társadalom másik pólusa, a jobbágy, pedig nemcsak gazdasági, hanem személyi kényszer hatására végzi termelő munkáját. Ezen túl már csak a társadalom szigetein tevékenykedő, kiváltságos polgári renddel, és a feudalizmus későbbi évszázadaiban megjelenő zsellérekkel, mezőgazdasági bérmunkásokkal kell számolni.

A kép nem túl árnyalt, de láttatni engedi a fő tendenciát: a jobbágy nem büntetésből jobbágy, hanem gazdasági kényszer hatására lesz az. Tehát számára a munkáltatás nem lehet büntetés. Különösen nem a robotoltató jobbágyrendszerben, amikor a földesúr a telke melletti majorsági birtokon is dolgoztathatta a röghöz kötött jobbágyát. Még a szabadságvesztés-büntetés is hamarabb teret nyert körükben, mint a munkavégzéssel járó szankció. A politikai foglyokat bezárták, de a munkát infámis, gyalázatos büntetésnek tartva elutasították. Nem lehetett a nemes bűnöző oly elvetemedett, hogy munkára ítéljék.

Bizánc, a Kelet-Római Birodalom közvetlen utóda fenntartott néhány szankciónemet a római büntetési gyakorlatból. Így az állami műhelyekben végzett kényszermunkát és a gályarabságot. A kisebb súlyú elkövetőket testcsonkító büntetés után eladták gályákra. Az állam értékesítette polgárát. A vevők vagy magánvállalkozók, vagy külföldi (pl.: arab) államok voltak. Az állam a végrehajtás egy hányadát magánszemélyeknek engedte át.

Európában a munka, mint büntetés visszaszorult a feudalizmus első évszázadaiban. Bármilyen nehéz legyen is a munka, a robotoló jobbágy elvégzi. Utat kell építeni? Várat kell erősíteni? Kivezényelnek egy falut, annak apraját-nagyját, s az megoldja a feladatot. A bűnelkövetőket pedig egyszerűbb – a társadalom védelmében, s egyben okulásra – kivégezni vagy megcsonkítani, mint őrzésével, élelmezésével bajlódni. A középkori városokban a munkáltatás, mint büntetés szűk lehetőségekkel rendelkezett. Bizonyos közmunkák (utcasöpítés, csatornajavítás) jöhettek csak szóba. Ezért itt a munka nem a testi sanyargatáshoz kötött, illetve közelítő büntetési nem, hanem sokkal inkább megalázó, egy kis közösség előtt megbecsületlenítő szankció.

A munka büntetés-végrehajtási szerepének átalakulása zömmel külső (büntetőjogon kívüli) hatásokra ment végbe a XVI-XVII. század Európájában. A polgári gazdaság térnyerésével párhuzamosan a munkaerő iránti igény megnőtt. Nemcsak a manufaktúrák munkás-szükségletére gondolunk, hanem pl. a szabad költözésű, áruterelésbe bekapcsolódó parasztbérlőre vagy a kvázi bérlővé váló jobbágyra, aki már nem terhelhető meg robottal. De a falvak népe sem hajtható már olyan könnyen közmun-

kára, mint korábban. A XVII-XVIII. századi feudalizmus pótolni próbálta a munkás-kéz hiányt, s ezért széles körben újra alkalmazni kezdte a közmunkára ítélest.

A munka felértékelődésének volt egy másik oka is. A felvilágosodás hatására megszületett a büntetés humanizálásának igénye. Természetesen nem kell túlértékelni a kor humanizmus javára tett engedményeit. Hazánkban pl. II. József formailag eltörölte a halálbüntetést, de pótlására bevezette a hajóvontatást. A fegyencek „hol övig, hol hunyallig, hol torkig érő vízbe” húzták a hajót. Ha valaki nem bírta a megpróbáltatásokat és felbukott, az biztosan vízbe fulladt. Az ilyeneket a vontatóút mentén elföldelték.

A feudális jog sokat merített a város törvénykezési gyakorlatából, s így a munkabüntetést önálló szankcióként fogalmazta meg. Például 1768-ban a *Constitutio Criminalis Carolina* a testi büntetések közé sorolta az erődökben, köztereken, bíróságokon, a földesurak birtokain, megkötözve vagy bilincsben foganatosítandó közmunka intézményét. II. József már kiszabhatónak rendelte a nemesekre is. 1787-től Bécs utcáit a földesúri osztály tagjai éppúgy sepregették, mint a közrendek.

Ugyancsak bűnözőkkel próbálták kielégíteni a nagy állami építkezések munkaerő-szükségletét. Hazánkban *Vajna* Károly szerint két nagyobb szabású vállalkozás is volt: a Béga- és a Ferenc-csatorna építése 1783-ban és 1794-ben. Az itt dolgozó elítélteket biztonsági okokból éjszaka egymás mellé fektetve leláncolták a hajókon, de nappal is bilincsben végezték munkájukat. Vízaknán, Désen, Tordán, Kolozson és Dobokán a feudális büntetés-végrehajtás újra felfedezte a bányamunkát. S a gályarabság is újjászületett, 1675-ben lelkészeket, mint politikai foglyokat sújtottak ilyen büntetéssel.

Amíg a halálbüntetés bevett, rendes büntetési nem volt, a száműzetés mellékes szankcióként szerepelt a büntetőhatalom kelléktárában. Jobbára a kiközösítés, kitiltás formájában élt tovább a városi közösségekben. A feudális állam nem törődött a bűnözők földrajzi elkülönítésével, egyszerűbbnek tűnt fizikai megsemmisítésük.

A büntetési rendszer humanizálásával kapcsolatos törekvések, továbbá a gyaratosítás kezdete megnyitotta a deportáció és a relegáció intézményei előtt az utat (ez utóbbi intézményt az olaszoknál bagonak, az oroszoknál pedig katorgának hívják). Központi elemük a kényszermunka volt.

Az elfogadott értékektől való megfosztás logikáját követve a XIX. században a polgári büntetőjog fő szankciójává a szabadságvesztés vált. E büntetési nem korántsem homogén tartalmú: elnevezése ellenére nemcsak a személyi szabadság elvonását jelenti, hanem – különösen korai változataiban – a testi büntetés több jegyét is magán viseli. Becsületvesztéssel, vagyoni hátránnyal társul. Keretjellege miatt mindig a kor igényeihez igazodóan tölthető ki. A munka is, mint ilyen, a szabadságvesztésnek tartalmat adó eszköz jutott szerephez a polgári büntetéstan gondolkodásában.

A kezdetek messzire vezetnek vissza, a XVI. század polgárosodó Angliájába és Németalföldjére, Bridewell-hez, Tucht- és Spinnhuis-hoz. A szabadságvesztés-büntetés és a munka egybekapcsolása nem a büntetőjogi gondolkodás vagy a büntetés-végrehajtási gyakorlat terméke. A fent jelzett intézmények elsősorban nem börtönök (bár utóbb azzá váltak), hanem valamiféle kombinációi a szegény- és árvaházaknak. A társadalom perifériájára sodródókkal való foglalkozás, a szegény-

ügy kialakulása vetette föl először a munkáltatás gondolatát, lehetőséget teremtve a csavargó elemeknek a tisztas megélhetésre. Ezeket a törekvéseket támogatta meg azután a kálvini munka-ethosz, mely mélyen elítélte a szegénységet, és elvetette a szegénység útján való üdvözülés eszméjét. Sőt, mint a szorgalom hiányából fakadó állapotot büntethetőnek tartotta. A kálvinizmus államainak azonban szembe kellett nézniük a ténnyel: a társadalom peremén élők számos csoportja nem önnön hibájából lett szegény. E felismerés vezetett el a munkára fogás gondolatáig, a dologházak üzemeltetéséig. Kezdetben csak kivételképp utaltak ide bűnözőket, alapvetően a családok által megnevelendőnek ítélték kerültek be. A dologház nem volt olyan dehonesztáló, mint a vele párhuzamosan működő börtön.

A dologházi eszmék – a munkáltatás, a munka általi nevelés és a reszocializáció – azután átkerültek a büntetés-végrehajtásba. Alapvetően azért, mert a kapitalizálódás folyamán a nincstelenné váltak, a potenciális majd tényleges bűnözők bezárása kézenfekvőnek mutatkozott a közrend védelmében. Az eredetileg szegénygondozó intézetek megteltek kriminális elemekkel, akikre új gondolatként kezdték alkalmazni a szegényügy reszocializációs eszméjét.

A kényszermunka sajátos metamorfózison ment át a polgári fordulatot követően. Az új rendbe betagozódni nem tudó munkást (mely a boldogulást az anyagi javak bűnözés útján történő újraelosztásban kereste) száműzte az országból és a gyarmatokon fogta munkába. Ez azon túlmenően, hogy hasznot hozott, megtisztította az anyaországot a veszélyes elemektől.

A közmunka nemcsak a polgári útra lépett államokban, hanem a feudális abszolutizmus büntetőjogában is megjelent. Mindazonáltal világosan kell látni a kettő különbségét. A kapitalizálódó Nyugat számára a közmunka tartalma a munkára szoktatás, a foglalkozás nélküli, kriminális veszélyt hordozó rétegek „betörése”. A feudális államokban viszont gyökértelen, a felvilágosult uralkodók által szorgalmazott, az adott viszonyokhoz nem igazán illeszkedő forma volt. A dologházak is pusztán modellmásolást jelentettek. A lassan terjedő tömlőcfoglalkoztatást nem annyira az eszmék motiválták, mint inkább a rabtartás költségeinek részleges visszanyerése.

A polgárság hitt abban, hogy a szabadság-egyenlőség-testvériség meghirdetése egyszer s mindenkorra megszüntet minden bajt a társadalomban, még a bűnözést is felszámolja. Néhány év alatt kiderült: e remény nem teljesedik be. Az önmaga és rendszere tökéletességében hívő polgárság logikája szerint csupán egyféle ésszerű választ lehetett bűnözésre adni: ha a közszabadság törvényét tagadja valaki, akkor az egyéni szabadság megfosztásával büntetendő. E tisztán arányosságra törekvő büntetőpolitika szellemében kialakított korai szabadságvesztés még mentes minden fajta haszonelvűségtől, egyáltalán nem mérlegelte a költségek, ráfordítások mértékét, kizárólag az arisztotelészi-hegeli megtorló igazság érvényesítésére törekedett.

A rabmunka kialakulása, gazdálkodási rendszerek

A kezdetek a XVI. század polgárosodó Angliájába és Németalföldre, a fenytető- és dologházakig vezetnek vissza. A szabadságvesztés-büntetés és a munka egybe- kapcsolása nem a büntetőjogi gondolkodás vagy a büntetés-végrehajtási gyakorlat

terméke. A fent jelzett intézmények elsősorban nem börtönök (bár utóbb azzá váltak), hanem valamiféle kombinációi a szegény- és árvaházaknak. A társadalom perifériájára sodródókkal való foglalkozás, a szegényügy kialakulása vetette föl először a munkáltatás gondolatát, lehetőséget teremtve a csavargó elemeknek a tisztas megélhetésre. A dologházakban nem büntető intézetet láttak, hanem a sikeres reszocializáció egyik útját. Olyan intézménynek tartották, mely segítséget nyújt a társadalom elesettjeinek, hogy becsületes polgári életet éljenek egy elsajátított szakma segítségével. A németalföldi piac pedig örömmel fogadta be a dologházból kikerülő mesterembereket, mert pótolta azt az úrt, melyet a növekvő kereskedelem és a céhes iparúzés távolodó partjai hagytak maguk mögött.

Nem véletlenül valósították meg a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására létrehozott legkorábbi polgári börtönök a szankció szigorúságát hangsúlyozó magánelzárást. A kvéker vallási hittel átszőtt alapeszme szerint a rabokat teljesen elkülönítették egymástól a szabadságvesztés időtartamára, hogy ily módon kényszerítsék ki az elítéltek vezeklését. Mivel semmilyen hatás nem érhetette az elmélkedő rabokat, kezdetben nem is dolgoztatták őket. Hamar kitűnt azonban, hogy a végletekig vitt elszigetelés és magány nemhogy bünbánatot vagy javulást idézett volna elő, hanem az elítélt testi és lelki elkorcsosulásával, megtébolyodásával járt együtt, akikkel aztán, amikor szabadultak, a társadalom nem tudott mit kezdeni. Emellett ez a börtön igen drága volt, hiszen a tétlen magányosságra ítélt rabok ellátásáról teljes egészében a költségvetésnek kellett gondoskodnia és az építési ráfordítások is óriásiak voltak. Össze kellett tehát egyeztetni a polgári igazságosság és haszonelvűség eszméjét. Önként kínálta magát a dologházakból származó gondolat: az elítéltek munkáltatása. A múlt század közepén Belgiumban ötvözték a philadelphiai rendszert a cellában végzendő munkával. A gyakorlat hamar bebizonyította, hogy az elszigetelt munkáltatás nem jövedelmez kellően, ráadásuk a cellákban végezhető munkák köre fölöttébb szűk.

A termékeny munkára, hasznos munkáltatásra épülő rezsím gondolata ugyancsak Észak-Amerikából származik. Először az auburni börtönben valósították meg az elkülönítés és a közös munkáltatás összekapcsolását. Az auburni, ún. hallgató rendszerben az elítélteket éjjel elkülönítették, nappal viszont bár együtt tevékenykedhettek, szigorú beszédtilalom volt rájuk kiróva. A módszer gazdaságilag bevált: a börtönstatisztikák szerint néhol önfenntartóvá vált az intézmény.

A továbblépést a század második felében kialakított és elterjesztett angol, illetőleg ír modell jelentette. A mérleg nyelve a haszonelvűség felé billent: megszűnt a munka közben a hallgatási kötelezettség. A rezsím igazi újdonsága a fokozatosság mellett a munka ösztönző szerepének – gazdaságossági megfontolásokat sem nélkülöző – felismerése volt. A magasabb fokozatba jutáshoz, végső soron a feltételes szabadság elnyeréséhez megfelelő munkateljesítmény és természetesen jó magaviselet szükségesített. Az ez idő tájt általánossá váló büntetés-végrehajtási munkáltatás több szervezeti formát valósított meg: a bérbeadási rendszert, a vállalkozási, illetve a házi kezelésű üzemeltetést. A sorrend egyben a fejlődés irányát is jelzi. A bérbeadási rendszer lényege, hogy az elítélt munkaerejét az állam vizontszolgáltatás fejében átengedi a magánvállalkozónak. E rendszer több változatát alkalmazták különféle néven.

A *bérlési rendszerben* a szabadságvesztés-büntetést tulajdonképpen a bérlő „hajtja végre”, azaz ő gondoskodik a rab elhelyezéséről, őrzéséről, ellátásáról, munkáltatásáról. Ennek fejében az állam fizet a bérlőnek a rab eltartásáért, a bérlő pedig megtéríti a rab munkaerejét. (Természetesen ez utóbbi összeg jóval alacsonyabb az előbbinél.)

Az *általános bérbeadási rendszerben* az állam tulajdonában levő és az állam által üzemeltetett intézetben állami feladat az őrzés és általában a végrehajtás felügyelete. A bérlő garantálja a munka megszervezését és vállalja az összes elítélt munkaerejének értékesítését. A *részleges bérbeadási rendszer* az előző munkaszervezeti forma egy változata. Eszerint az állami végrehajtás az elítéltek egy részét meghatározott feladatra bérbé adja a magánvállalkozónak, de fenntartja a munka ellenőrzésének jogát. A bérlő szerződésben rögzített fejkvóta és munkanap szerint fizet az államnak.

A *vállalkozási üzemeltetés* a magánvállalkozóval szemben fennálló szerződéses kapcsolat, amelyben a büntetés-végrehajtási intézet igazgatója valamely munkának elítéltek általi elvégzését vállalja. A vállalkozó adja a megmunkálendő anyagokat és fizeti a munka ellenértékét, cserében megkapja a készterméket. A termelő üzem irányítása, a munka megszervezése az intézet dolga. A *házi kezelésű üzemeltetés* esetén a börtönigazgató feladata a teljes termelési folyamat megtervezése, megszervezése, lebonyolítása. Általában állami anyagi eszközök felhasználásával, de saját kockázatra termelnek.

Az elméletnek és a gyakorlatnak egészen más volt az elképzelése a munkáltatás célszerű megvalósításáról. Az egyre erősödő és terebélyesedő börtönügyi irodalom a múlt század végén teljesen elutasította a bérbeadás minden változatát, s komoly kritikával illette a vállalkozási rendszert is. Arra hivatkoztak, hogy e megoldásokban elszikkad a büntetés közjogi jellege, s a büntetési cél áldozatául esik a gazdaságossági szemléletnek. S a munkáltatás jellege – a bérlő érdekének alárendelt termelés – kizárja az elítélt későbbi beilleszkedését segítő szakmai jártasság kialakulását.

A legtöbb kormány, de a börtönigazgatás még inkább csak a gazdaság szempontjaira figyelt. Úgy törekedett a büntetés-végrehajtás költségeinek csökkentésére, hogy még a gazdasági kockázatot se az intézet vállalja. Ezért hajlott a vállalkozási üzemeltetésre és a részleges bérbeadási rendszer bevezetésére. De volt még egy ok, ami miatt a börtönigazgatás nem szívesen lépett ki önálló termelőként a piacra: nevezetesen a rabmunka és a szabadmunka közti verseny tilalma miatt.

A szabadverseny, liberális kapitalizmusban az államnak nincs joga versenyre kelné állampolgáraival. A konkurencia kizárására több megoldás is született. Az USA-ban pl. a rabok által készített termékeket egy időben meg kellett semmisíteni, másutt pl. Hollandiában csak bizonyos árukat gyárthatott a rabgazdaság. Franciaországban egy 1852-es törvény előírta: „...rabmunka csak olyanképpen szervezhető, hogy a szabad iparral szemben verseny ne keletkezzék, s az elítéltek munkaereje, lehetőleg a hatóságok és közintézetek szükségleteinek fedezésére fordítassék.”

Hasonlóképpen fogalmazott a Nemzetközi Börtönügyi Társaság római kongresszusán 1885-ben: „rabmunkát elsődlegesen hatósági szükségletre, pl. karbantartásra kell igénybe venni, a szabad piacon pedig ott, ahol munkáshiány van, illetve a

nem jövedelmező ágazatokban... lehetőleg félkész termékeket állítsanak elő, tilos a reklám, viszont kötelező a szabad termelők áraihoz hasonló árakon való értékesítés.”

10.4. Munkabüntetések a XX. században

Munkabüntetések Európában

a) Európában a XX. század elején alakul ki a csavargók, munkakerülők, koldusok, prostituáltak ellen alkalmazható *dologház* intézménye. A pozitívista reformirányzatok hangsúlyozták, hogy a munkakerülő csavargók, koldusok, prostituáltak prekriminális tömegei és a bűnözés között a kapcsolat rendkívül szoros; erre, de különösen a visszaeső bűnözés megelőzésére tekintettel indokolt az említett kategóriákat is a büntetőjog körébe vonni. Felelevenítették a XVI-XVII. századból ismert *dologház* intézményét, amely a munkaképes, de *dologkerülő* csavargók, koldusok elhelyezésére és munkára szorítására szolgált.

A *dologházi* őrizet elrendelő ítélet határozatlan jellegű; alapja a törvényben önálló bűncselekménnyé nyilvánított közveszélyes munkakerülő életmód, azaz a személyi veszélyesség, amelynek szimptomáit az egyes országokban különbözőképpen fogalmazták meg. A szabályozás országonként eltérő volt, abban azonban megegyezett, hogy az ítélet csak a *dologházban* eltöltendő idő legkisebb tartamát (1-3 év) határozta meg. A szabadulás – amely mindig csak meghatározott időre szóló feltételes szabadságot jelentett – időpontja a *dologház* igazgatóságától, vagy közigazgatási hatóság döntésétől függött. A törvényi szabályozás egyes országokban tíz évig terjedően is lehetővé tette a *dologházi* őrizet tartamát.

A *dologházi* őrizet végrehajtása sokáig kiforratlan maradt, a szankció végrehajtásának mikéntjét élénk vita kísérte. Általában a szabadságvesztés enyhe rezsimjére (fogház) vonatkozó szabályokat alkalmazták, szigorú munkakényszerrel egybekötve. A korabeli szakirodalom szerint a század első harmadában mintaszerűen működő *dologházak* alakultak ki Belgiumban, Hollandiában és Németországban. Az európai *dologházak* közül legismertebb Belgiumnak Merxplas-ban telepített intézete volt (Depot de mendicité). A jelentős mezőgazdasági területtel, valamint ipari munkáltatás lehetőségével is rendelkező mintaintézet a *dologkerülő* csavargókon kívül fiatalok, valamint alkoholisták bűnelkövetők elhelyezésére is szolgált.

A *dologházi* őrizet súlya a 30-as, 40-es években fokozatosan csökkent, e speciális végrehajtási mód az ítélkezési gyakorlatban perifériára szorult, a II. világháború után a legtöbb államban felszámolták őket, vagy beleolvadtak a szabadságvesztés egységes végrehajtási rendszerébe.

b.) A határozatlan tartamú *biztonsági őrizet* kérdése először az 1900. évi brüsszeli börtönügyi napirendjén szerepelt, azonban a kongresszusi határozat a túlzó irányzatokkal szemben csupán a közveszélyes munkakerülőkre, csavargókra és prostituáltakra javasolta bevezetését. Így került a *dologház* intézménye az európai törvényhozók látókörébe. Az 1925. évi londoni börtönügyi kongresszus már nem

zárkózott el a biztonsági őrizet szigorúbb válfájának bevezetésétől sem, amikor a közveszélyesnek nevezett visszaesőkkel, a megrögzött és szokásos bűnelkövetőkkel szemben külön intézmény létesítését támogatta. Ennek a magyar terminológia szerint *szigorított dologháznak* elnevezett intézménynek alapeszméje: a javíthatatlan bűnözőkkel szemben a társadalom védelmében alkalmazott ártalmatlanná tétel és hosszas elszigetelés. Ennek megfelelően a szigorított dologház tartama lényegesen hosszabb volt, mint a dologházé: legalább 3-5 évig, de egyes országokban 15-20 évig is terjedhetett. A szigorított dologház végrehajtási rendjét általában mindenütt a legsúlyosabb szabadságvesztési fokozat (fegyház) végrehajtására irányadó szabályok határozták meg. Speciális végrehajtási módja tekintetében a szigorú fegyelem és a nehéz testi munka végeztetése különböztette meg más rezsimektől.

A szigorított dologház intézményét az 1930-as években a kontinens majdnem valamennyi országában bevezették, a jogi szabályozás azonban eltérő volt. A szigorított dologházra ítélésnek két válfaja alakult ki: az egyik megoldás mellőzte az adott ügyben alkalmazható szabadságvesztés büntetést, míg a másik megoldás szerint a szigorított dologházat a kiszabott szabadságvesztés végrehajtása után alkalmazták. Ez utóbbi megoldást választotta – többek között – Anglia is, amelynek Camphill-i intézete számított az európai szigorított dologház követendő modelljének.

c.) 1919-ben a szovjet-orosz büntetőjogban jelent meg először a „szabadságvesztés nélküli” *javító-nevelő munkabüntetés*. Lenin felfogásában a polgári büntetési rendszer börtön-centrikusságának tagadásaként jött létre, de megcsillant benne a proletár hatalomátvétel naiv optimizmusa is. Hisz a marxizmus tanítása alapján hittek abban, hogy a kizsákmányolás felszámolása együtt jár a bűnözés megszűnésével, de legalábbis jelentős mértékű csökkentésével. A várt, minden eddigi társadalmi formációtól eltérő, fényes és dicső fordulat helyett a kívülről támadó, belőleg bomlasztó ellenség közvetlen fenyegetésének árnyéka vetődött az orosz földre. A politikai ellenfelek elleni kíméletlen fellépés végletessége és kegyetlensége mellett keresték a még létező, eredendően optimista hit jegyében a megtévedt munkásra kiszabható büntetés-minimumot. Így született meg a javító-nevelő munkabüntetés.

A pragmatikus lenini elképzelés szerint a javító-nevelő munkát azokkal a dolgozókkal szemben kellett alkalmazni, akik rendszeres munkavégzők voltak és bűncselekményük nem volt igazán súlyos. A korabeli szakirodalom feltételezte, hogy a proletárbíróság azzal, hogy az elítélt munkajogait korlátozza, külön megszervezett munkára küldi, személyét a munkahelyi kollektív felügyelet alá helyezi, a bérből pedig egy részt elvon – eléri, hogy visszatartja ezeket a proletárokat a bűnelkövetéstől. Politikai nyomásra a párt VIII. kongresszusán elfogadott program azt ajánlotta, hogy helyettesítsék szabadlábbon végzendő kötelező munkával a szabadságvesztést, ezért azután gyakrabban kezdték alkalmazni.

A második világháború után a javító-nevelő munka, mint a szovjet büntetőjog vívmánya került elismerésre a szocialista büntetőjogi szakirodalomban. Előnyeként tartották számon, hogy szabadságelvonás nélkül, vagyis az elítéltnak a környezetéből való kiragadása nélkül szolgálja a büntetés célját, valamint azt, hogy

alkalmas a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetés helyettesítésére. Csaknem valamennyi népi demokráciában bevezették a javító-nevelő munkabüntetést. Csupán Jugoszlávia és az NDK szankciórendszerében nem volt ismeretes a javító-nevelő munka, mint büntetés. Viszont önálló büntetés volt a bolgár Btk-ban meg a csehszlovákoknál. Az első esetben „szabadságvesztés nélküli javítómunkának”, a másodikban pedig „javító intézkedésnek” nevezték. A lengyel javító-nevelő munkának az volt a sajátossága, hogy a bíróság a nem állami szektorban dolgozó elítéltet bérlevonás helyett meghatározott közmunka ingyenes elvégzésére kötelezte. A román Btk. definíciója „fogház, javító munkára kötelezéssel” tartalmilag az előbbihez hasonlított.

d.) A szabadságvesztéssel járó büntetések alternatívájaként számbajövő jogintézmények közül a legreménykeltőbb megoldásnak az ún. *közérdekű, vagy közhasznú munkára kötelezés* tűnik. Ezt a szankciónemet 1975-ben vezették be Angliába, ma már viszont az európai államok többségében ismerik. Elterjedését az is elősegítette, hogy többféle pönológiai funkcióra alkalmas egyidejűleg: így lehet az elítélés elkerülésének eszköze, lehet a szabadságvesztés alternatívájaként önálló főbüntetés, a feltételes elítélés mellett alkalmazható kiegészítő kötelezés, végül pénzbüntetést helyettesítő megoldás. E szankció hátrány-hatásában az európai államok gyakorlatában új elemként jelenik meg a szabadidő-megvonás is.

Németországban és Hollandiában már az ügyész jogosult arra, hogy – bírói hozzájárulás mellett – a vétség miatti vádat visszavonja, s egyben kötelezze a vádlottat a közérdekű munka végzésére. Hollandiában és 1986 óta Luxemburgban próbaidőre elhalaszthatja vagy felfüggesztheti a legfeljebb két évig terjedő szabadságvesztés-büntetés kimondását, s helyette elrendelheti a közérdekű munkára kötelezést. Németországban e jogintézményt a próbára bocsátással kapcsolták össze.

A közérdekű munka, bíróság által kimondható főbüntetés, mégpedig olyan bűncselekmény miatt, amelyet a törvény egyébként börtönbüntetéssel fenyeget. E formájában tehát egyértelműen a szabadságvesztés alternatívája, mondhatni úgy is: riválisa. Angliában 40-240 óra ingyenes közmunkát jelent. 1983 óta 16 év feletti fiatalokúakkal szemben is alkalmazzák, de őket maximum 120 órára ítélik, melyet 12 hónap alatt kell teljesíteniük. Franciaországban teljesen az angollal megegyező módon alkalmazzák e jogintézményt, 18 hónap alatt 40-240 órát, 12 hónap alatt pedig 20-120 órát kell a megbüntetettnek ledolgoznia. Portugáliában a három hónapnál nem súlyosabb szabadságvesztés-büntetés helyett mondható ki, 9-től 180 óráig.

A portugál törvényhozó meglehetősen szűkmarkú volt, amikor három hónapban maximálta a helyettesíthető szabadságvesztés időtartamát. Az angol és a francia törvények egyáltalán nem rendelkeznek a „plafonról”. Bár Angliában az első perctől kezdve nyilvánvaló volt, ha a törvény meghatározott büntetést ír elő, pl. minősített emberölésnél életfogytig tartó szabadságvesztést, akkor nem lehet a közérdekű munkára kötelezést alkalmazni. A bírói gyakorlat később kimunkálta az elveket, hogy mely bűncselekmény miatt, mely bűnelkövetővel szemben nem célszerű foganatosítani e büntetési nemet.

A franciáknál minden olyan vétség miatt alkalmazható, melyet két hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel fenyeget a törvény, sőt olyan büntett miatt is, amelynél az enyhítő körülmények ún. korrekciós büntetés kiszabását teszik lehetővé. Általában vagyon elleni, illetve közlekedési bűncselekmény miatt mondják ki a közmunkára kötelezést.

A közérdekű munka lényegét tekintve: *a közösség javára végzendő ingyenes tevékenység*. Így lehet pl.: Angliában a testi fogyatékosok intézeteiben vagy az aggok otthonában végzett karbantartó, fenntartó, illetve javító munka. De lehet a támogatásra szoruló idős emberek ház körüli munkájához nyújtott segítség – kertművelés, festés, takarítás stb. – is. A többi ország is hasonló megoldásokat alkalmaz. Az elítéltekkel sehol sem haszonérdekeltsgű, hanem szolgáltató munkát végeztetnek. Rendbe hozzák a játszótereket, tisztán tartják a közterületeket, középületeket, néhol felhasználják őket régészeti-ásatási munkáknál van, ahol játékot csinálnak, erdőt gondoznak. Egyetemesen alkalmazott forma a hátrányos helyzetűek (idősek, szegények, elesettek) életterének (otthonának, kórházának, sportintézményeinek) fenntartásában való közreműködés.

A közérdekű munkára kötelezés, mint sajátos büntetési nem újszerűsége abban áll, hogy alkalmazhatósága az eljárás alá vont személy bejegyzéséhez kötődik. E megoldás csak a kontinentális jogrendszerekben újdonság, hiszen az angolszász büntetőeljárás – magánjogi gyökerei folytán – mindig is elfogadta a vádlott rendelkezési jogát, sőt az utóbbi időben ez – bizonyos alküelemek segítségével – meg is erősödött. A vádlott hozzájárulása, mint a büntetés kiszabásának feltétele, növeli a végrehajtás hatékonyságát.

A végrehajtás irányításában döntő szerepe van a pártfogónak, akinek szerepe van a büntetés kiszabásában is, hisz támogatja a bírót, amikor az adatokat gyűjt a vádlott életkörülményeinek megismeréséhez. A legtöbb helyütt bíró dönt a munkavégzés időtartamáról, de a munka jellegét a pártfogó határozza meg. Ez utóbbi természetesen igyekszik olyan munkafeladatot kijelölni az elítéltre, hogy annak se iskolai végzettségével, se munkakörével az ne álljon ellentmondásban. Sőt, egyes országokban az elítélt vallási meggyőződését is figyelembe veszik.

E büntetési nem a munkára kötelezés mellett, a pártfogó segítő felügyelete révén, alternatív lehetőséget nyújt az életmódváltásra, ugyanakkor komoly társadalmi hasznot hajt már azzal is, hogy jóval olcsóbb, mint a rendkívül költséges szabadságvesztés-büntetés. Az ingyenmunka közhasznú munka abban az értelemben is, hogy a köz javára végzett jóvátételi munka, amely nem jelent konkurenciát a büntetlenek számára, mert olyan társadalmilag szükséges feladatok ellátását jelenti, amelyre nincs kereslet a szabad munkaerőpiacon.

A munkanélküliség is e jogintézmény ellen hat, hiszen nem igazi büntetés olyan valakit megfosztani a szabad idejétől, akinek abból bőségesen kijut. Logikailag azonban az ellenkező álláspont is megindokolható. Angliában a pártfogók igyekeznek állandó munkát keresni a munkanélküli elítélt számára, s így nemegyszer előfordul, hogy a közérdekű munkára kötelezett büntetésének letöltése után szabad munkavállalóként is ott marad.

A közérdekű munkát végrehajtható szabadságvesztéssé változtatják át, ha az elítélt megszegi a munka végzésére irányuló kötelezettségét.

Munkabüntetések és végrehajtásuk hazánkban

a.) Hazánkban a tettes-büntetőjogi felfogás a XX. század elején nem csupán a fiatalok bűnelkövetőire, de az ipari nagyvárosok peremére sodródott munkakerülő csavargókra és koldusokra, valamint a hivatásos, megrögzött büntetésekre is különös elbánást követelt, amely a dologház és a szigorított dologház intézményeinek létesítését eredményezte.

A *dologház* hazánkban az 1913. évi XXI. törvénycikk vezette be, mint a közveszélyes munkakerülő csavargókkal szemben alkalmazandó biztonsági rendszabályt. A közveszélyes munkakerülést a törvény vétségnek, vagy kihágásnak minősítette, amelyet a keresetre utalt munkaképes egyén a munkában való részvétel kötelezettségével szembeni passzív magatartásával valósíthatott meg. Ennél fogva – mint ezt a korabeli szakirodalom kiemelte – a közveszélyes munkakerülővel szemben nem megtorlás, hanem szabadságának olyan fokú korlátozása szükséges, amilyent a társadalom érdekében, a munkához szoktatás és az ártalmatlanná tétel célja követel.

Hazánkban a dologház rendszerét az osztályozással kialakított csoportok nappali közös munkáltatása és éjjeli elkülönítése jellemezte. A végrehajtás vezető elve a beutalt munkára szorítása volt, amelyet havonkénti minősítéssel, és az ez alapján adható jutalmazási rendszerrel kívántak elősegíteni. Ilyen jutalomnak számított a napi 10 órás munkaidő 1-2 órával csökkentése, az ételmezés javítása, a dohányzás megengedése, vagy – legalább 6 hónapi kifogástalan munkavégzés után – havonként 3 óra tartamra az intézetből eltávozás engedélyezése. Az elítéltek jó részét kerti, vagy mezei munkával, kisebb részt a férfiakat kosárfonással, cipőjavítással, a nőket tollfosztással, konfekciómunkával foglalkoztatták. A törvény ugyan kilátásba helyezte önálló dologházak létesítését – addig átmenetileg fogházakban rendelték el végrehajtását – így 1916-ban a férfiak számára a jászberényi járásbírói fogházat, nők számára a kalocsai törvényszéki fogházat jelölték ki. Az I. világháború után azonban speciális dologházak nem létesültek, amely jelezte e szankció elvi vitathatóságát, valamint a végrehajtás területén mutatkozó akadályokat. A javítási koncepció megvalósítását a gyakorlatban – mint erre a korabeli szakirodalom rámutatott – elsősorban az akadályozta, hogy a főképpen városi, tehát ipari környezetből beutalt munkakerülőket nem a visszailleszkedésüket elősegítő munkanemekben foglalkoztatták.

A megfelelő munkakörnyezet kialakítását – a többféle munkanem bevezetését, képzett munkavezetők alkalmazását, megfelelő munkaeszközök és anyagok beszerzését – anyagi és szemléleti okok egyaránt hátráltatták. Ezek a körülmények azután tovább erősítették a bíróságok tartózkodását, azt az elutasító magatartásukat, amely a fegyház, börtön, fogház végrehajtásának keretein belül alkalmazott munkáltatási formák mellett szükségtelennek ítélte egy hasonló rendeltetésű intézmény működését. Ennek következtében a dologházba utalások száma rendkívül alacsony maradt (1935-ben mindössze 17 férfi és 24 nő volt dologházi őrizetben).

b.) Az 1928. évi X. törvénnyel bevezetett *szigorított dologház* elméleti megalapozását azok a korabeli nézetek szolgáltatták, miszerint a visszaeső bűnelkövetők körén belül létezik egy sajátos kategória, amelyet a bűnözői életvitel, a szokásszerű bűnő-

zés jellemez. Mivel pedig ezen elkövetőkkel szemben a hagyományos büntetések hatástalannak bizonyultak, a társadalom védelme érdekében meg kell kísérelni „...törvénytisztelő és munkás emberré nevelésüket, de egyúttal ártalmatlanná tenni őket, amíg közveszélyességük tart” – hangsúlyozta a törvény miniszteri indokolása.

A szigorított dologház létjogosultsága a korabeli szakmai körökben – ellentétben a dologházzal – nem képezte vita tárgyát. A büntetőpolitika alakításában felelősséget viselőket a külföldi és a hazai tapasztalatok egyaránt arról győzték meg, hogy az ún. megrögzött büntetettekkel szemben nem elegendő a szabadságvesztés, hanem határozatlan tartamú fizikai elszigetelésre, biztonsági intézkedésre van szükség. A szigorított dologház tartama ennek megfelelően – a törvény szerint – három évnél nem lehetett kevesebb és elvileg életfogytiglan is terjedhetett.

A szigorított dologház végrehajtási rendszerére nézve a legsúlyosabb szabadságvesztési nemnek, a fegyháznak szabályai voltak irányadók, kombinálva a dologház néhány előírásával. Nem érvényesültek azonban a fegyház végrehajtására vonatkozó progresszív intézmények. A törvény a végrehajtás vezető elvének a munkára nevelést és a munkaszorgalomra szoktatást tekintette, ennek érdekében szigorú munkakényszert írt elő.

A gyakorlatban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szigorított dologház többre, mint a közveszélyes bűnözők ártalmatlanná tétele, a társadalomtól való elszigetelésük, nem vállalkozhat. A beutaltaknak a törvényhozó szándéka szerint „munkás emberé nevelése”, az ehhez vezető feltételek és módszerek teljes hiánya folytán, csupán jószándékú törekvés maradt. A törvény – mint a dologházaknál – itt is különálló intézetek létesítését irányozta elő, ez azonban nem valósult meg. A szigorított dologház intézményének megszüntetéséig (1950) ugyanis nem létesültek ilyenek, ezért a férfiakat a soproni fegyházban, a nőket a márianosztrai fegyházban helyezték el „ideiglenesen”. Mindenesetre a dologházzal ellentétben a bírói gyakorlat szívesen élt ezzel a kemény büntetőjogi eszközzel (1935-ben 466 férfi és 75 nő volt szigorított dologházi őrizetben).

Összefoglalóan a dologházakról mondottakat, a korabeli büntetőjog és büntetés-végrehajtás rendszerében a tettes-büntetőjog jelentős eredményének tartották a dologház, később a szigorított dologház létrehozását. Ezeknek az intézményeknek hatékony gyakorlati működéséről azonban aligha lehet beszélni. A javítás gondolata már az intézmények törvényi szabályozásában is háttérbe szorult, a végrehajtás gyakorlatában pedig egyáltalán nem érvényesült. Megkérdőjelezhető ugyanis az a törekvés, hogy kényszerkörülmények között lehetséges-e az addigi dologkerülők-ből, konok bűnelkövetőkből munkaszerető embereket nevelni. A korabeli felfogás ezt a lehetőséget nem zárta ki, de nem is tett semmit a megvalósítás érdekében. Ezt jelzi, hogy mind a dologház, mind a szigorított dologház – az erre irányuló tervekkel ellentétben – sosem rendelkezett speciális, erre a célra létrehozott létesítményekkel. A megvalósítás akadályát azonban jelenthette az is, hogy az ország növekvő gazdasági nehézségei már nem tették lehetővé az egyre inkább maradékelven finanszírozott büntetőintézetek létesítését.

c.) A II. világháború befejezése után, 1945-ben létrehozott népbíróági jogban megjelent a *kényszermunka-büntetés* is. Ezzel kezdetét vette a hazai büntetés-

végrehajtás keretében végzett munka sajátos átértékelődése. Ennek a változásnak háttérében a romba döntött ország újjáépítésének szüksége mellett, már olyan elképzelések is kirajzolódtak, amelyek modellként a nehéz fizikai közmunkát végzető szovjet munkatáborokat vették alapul. A kényszermunka-büntetés feladata – a törvényhozás szándéka szerint – az volt, hogy a főként politikai okokból elítélteknek módot nyújtson arra, hogy munkájukkal részben jóvátehessék az ország romba döntésében való közreműködésüket, továbbá, hogy „felvilágosító oktatással” alkalmassá váljanak a demokratikus rendbe való beilleszkedésre. Előírták, hogy a kényszermunkára ítélteteket táborszerű elhelyezésük mellett kizárólag nehéz testi munkával szabad foglalkoztatni, hogy a munkatábor életrendjét – néhány eltéréssel – a szigorított dologház végrehajtási szabályai szerint kell foganatosítani.

A kényszermunka végrehajtásának akadályai szinte az első elítélésektől megmutatkoztak. A munkatáborokat – átmenetileg – büntetőintézetekben jelölték ki. Az így kijelölt budapesti, szegedi és márianosztrai intézetek túlszűfolttság miatt fogadóképtelennek bizonyultak, ezért a kényszermunkára ítélteteket eleinte a soproni fegyintézetbe szállították. 1946 derekától azonban férőhelyszűke, valamint a határ közelsége miatt az elítélteket más, olyan fegyintézetekbe irányították, ahol a folyamatos munkáltatás lehetőségét biztosítani tudták. A tervezett táborszerű elhelyezésnek 1951 elejéig, e szankció megszűnéséig, a minimális feltételei sem alakultak ki.

Lukács Tibor kigyűjtése alapján megállapítható, hogy a népbíróságok ítélezési gyakorlatában a kényszermunka kiszabása nem volt gyakori. 1949. január 31-ig a népbíróságok összesen 22642 személlyel szemben hoztak marasztaló ítéletet, ebből 2208 vádlottal szemben alkalmaztak kényszermunka-büntetést. Ries István igazságügy-miniszter 1949 őszén csalódottan nyilatkozott a munkatáborok felállításának elmaradásáról, ennek egyik okaként – sajátos módon – a háború előtről viszsamaradt börtönszemélyzet alkalmatlanságát jelölte meg, amely nem eléggé „rátermett” a táborszerű, nyitottabb feltételek közötti fokozottabb éberséget és megbízhatóságot igénylő munkavégzésre. Így az első kísérlet a szovjet-típusú kényszermunka táborok létrehozására nem valósult meg. 1949-ben, a baloldali pártok hegemoniájának megerősödésével azonban kikörvonalazódott az a büntetőpolitikai szándék, hogy az egyre zsúfoltabb büntetőintézetek elhelyezési és főleg munkáltatási gondjait nyitott végrehajtási helyek létesítésével, gyáraknak, építkezéseknek, bányáknak a büntetés-végrehajtás számára átadásával kell megoldani.

d.) Magyarországon az első szocialista jellegű büntető törvény az 1950. évi II. tv. legnagyobb jelentőségű újításaként tartották számon a *javító-nevelő munka* bevezetését. Intézkedésnek nyilvánították, mert célja kizárólag javítás és nevelés volt. E megfogalmazásból származott aztán minden későbbi bonyodalom. Bár a törvényi indoklás is utalt a javító-nevelő munkára kötelezettet sújtó korlátozásokra, pl.: a bérlevonással járó hátrányra, mégis azt hangoztatta, hogy ez nem büntetés. Holott már a javító-nevelő munka alkalmazási feltételei is ellentmondtak e tételnek. E jogintézmény – öt évi börtönnel nem súlyosabb büntetéssel fenyegetett bűncselekmény miatt, az elkövető társadalmi helyzetének, a büntett okainak és általában az eset körülményeinek figyelembevételével – akkor volt kiszabható, ha a büntetés célja szabadságelvonás nélkül is elérhető volt.

A javító-nevelő munkát hamarosan a szakirodalom és – előbb de facto, aztán de jure – az ítélkezési gyakorlat is büntetéssé nyilvánította. E jogvitán kívül azonban más okok is nehezítették a javító-nevelő munka nagyobb mértékű alkalmazását. Részint a javító-nevelő munka végrehajtására kibocsátott 1/1954. IM sz. utasítás, részint a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenysége (VII. sz. BEO) alapján csak azokkal szemben lehetett alkalmazni, akik állami vállalatnál, intézménynél, illetve állami gazdaságnál voltak munkaviszonyban.

A 61-es Btk-ban főbüntetéssé lépett elő a javító-nevelő munka, a Különös Részből 27 helyen fordult elő alternatív büntetésként. Noha e büntetés a kódex szándéka szerint elvileg mindenkivel szemben alkalmazható volt, az ítélkezési gyakorlat továbbra is élt mindazokkal a korlátozásokkal, amelyek korábban is gátolták a jogintézmény szélesebb körű elterjedését. Így nem fogantatosították magánmunkáltató alkalmazottjával, nem megfelelő egészségi állapotú egyénnel, számos foglalkozás gyakorlójával, vezető állásúakkal, nyugdíjkorhatárt elértekkel, s többnyire munkaviszonyba nem állókkal szemben.

A szakirodalomban időről időre visszatérő aggályokra, melyek az intézmény felszámolásának igenléséig is eljutottak néha, a 71-es büntetőjogi novella a Btk. módosításával adta meg a választ: vagyis a javító-nevelő munka új formáját, a munkatelepen való végrehajtás lehetőségét ajánlotta. A novellának ez a rendelkezése soha nem lépett hatályba, nem készült el ugyanis az igazságügy-miniszter érvénybe léptető rendelete. Viszont a gondolat a 78-as Btk. előkészítése során ismét felmerült.

Legtöbbször a megszüntetve megőrzést látták helyes megoldásnak. A hagyományos javító-nevelő munka elemeit be kívánták építeni a próbára bocsátásba és a felfüggesztett szabadságvesztésbe, a munkatelepi javító-nevelő munkát pedig szabadságkorlátozással, félszabad intézményként, önálló büntetési nemmé akarták alakítani. A szakmai tömegnyomásnak engedve a kodifikációs főbizottság kimondta: „a javító-nevelő munkát, mint önálló büntetési nemet meg kell szüntetni!”

Tehát negyedszázados léte ellenére nem tudta helyettesíteni e jogintézmény a szabadságvesztés-büntetést, megmaradt részletfizetéses pénzbüntetésnek. Úgy tűnik, igaza volt annak, aki a 78-as kodifikáció során azt mondta, ha nem változtatnak szabályain, a javító-nevelő munka nem a „megszüntetve megtartás”, hanem a „megtartva megszüntetés” irányába fog haladni.

A javító-nevelő munka telepszerű végrehajtási módját, bár nem intézményesítette a 78-as Btk., a jogalkotó hatalom nem felejtette el. A szakma meglepetésére, minden különösebb előkészítés nélkül, 1984-ben bevezette a *szigorított javító-nevelő munkát*. Ez azt jelentette, hogy az elítélt kijelölt munkahelyen köteles dolgozni, meghatározott helységben köteles tartózkodni, és a bv. által fenntartott szálláson köteles lakni. Ez semmiképpen sem szabadságvesztést helyettesítő szankció, inkább vegyes jellegű, ún. félszabad intézmény, mely őseinek legrosszabb „génjeit” hozta magával: a munkátlanok munkával való nevelésének kissé abszurd gondolatát, meg a szabadságelvonással járó összes gondot.

Az elítélt nem értette ezt az új szankciót, a büntetés-végrehajtás nem tudott vele mit kezdeni, hisz szervezetileg és főként szellemében arra rendeltetett, hogy fegyverrel őrizze, hogy bezárja az elítéltet. Így ezzel a félszabad végrehajtás móddal

szemben értetlenül állt. Tulajdonképpen a bírói kar sem tette magáévá a jogalkotói szándékot, mert az elítélteknek csak 0,5-1,5%-át sújtotta e szankciónemmel. Világossá vált, hogy a szigorított javító-nevelő munka a válságba jutott politikai rendszer türelmetlenségének megnyilvánulása a munkakerülők iránt.

Mint ismeretes a javító-nevelő munka, valamint a szigorított javító-nevelő munka egyidejű kiiktatása a hazai büntetőjogunkból az 1993-as törvénymódosítással történt meg.

d.) A Btk-t módosító 1987. évi III. törvény vezette be – a Nyugat-Európában már jól bevált alternatív szankció mintájára – a *közérdekű munkát*. A hazai jogalkotás szándéka a nyugati polgári államokéhoz hasonlóan az volt, hogy az új szankció a szabadságvesztés mellett és helyett kínáljon a bíróságok számára alternatív büntetékiszabási lehetőséget. A 87-es novella, amely a közérdekű munkát a javító-nevelő munka új végrehajtási formájaként vezette be, szűkszavúan csupán arról rendelkezett, hogy az elítélt hetenként egy napon, a heti pihenőnapon köteles díjazás nélkül munkát végezni. A novella nem, a végrehajtási jogszabály is csak részben tartalmazott szabályozást arra nézve, hogy ezt a büntetést hol hajtsák végre, valamint arra, hogy az elítélt milyen típusú tevékenységet milyen feltételek mellett végezzen.

A közérdekű munka az 1993-as Btk. módosítással a javító-nevelő munka és a szigorított javító-nevelő munka kiiktatásával a hazai büntető jogkövetkezmények rendszerében egyedüli munkabüntetéssé lépett elő. A Btk. rendszerében a közérdekű munka a főbüntetések második helyére került, tehát a jogalkotó súlyosabb büntetésnek szánta a pénzbüntetésnél. 1993 és 1997 között a büntetés tartama 1 naptól 100 napig terjedhetett, így a munkaórák száma 400 és 800 között mozoghatott. Az ítéelő bíróság a végrehajthatóság kérdésével nem foglalkozott, mert mind a munkakört, mind a munkahelyet a bv. bíró jelölte ki.

Miközben a 90-es években más országok gyakorlatában egyre nagyobb figyelmet kapott a közérdekű munka, vagy az ehhez hasonló jogintézmény, a szankció hazai alkalmazása messze elmaradt a várakozástól (1997-ben alig érte el az összes szankció kiszabásának 2%-át). A jogalkotás úgy vélte, hogy a bíróságok azért nem alkalmazzák kellő arányban e jogkövetkezményt, mert a végrehajtás mikéntje az ítélet meghozatalakor nem az ítéelő bíróság hatásköre. A Btk. újabb, 1997. évi módosítása ez utóbbi gondon kívánt segíteni, amikor előírta, hogy a bíróság határozza meg, milyen természetű munkát köteles elvégezni a közérdekű munkára ítélt, és a munka természetének meghatározásakor figyelemmel kell lennie az elítélt egészségi állapotára és képzettségére is. A novella ezen kívül meghatározta azt is, hogy 1 napi közérdekű munkának 6 óra munkavégzés felel meg, továbbá a kiszabható büntetés mértékének maximumát 100 napról 50 napra csökkentette, és e büntetés kiszabását lehetővé tette fiatalokéval szemben is, ha az ítélet meghozatalakor a 18. életévét betöltötte.

A következő fél évtizedben, a 2002-ig terjedő években a közérdekű munka alkalmazásának lassú emelkedése ellenére is alig haladta meg az összes kiszabás 3%-át. Mindez jelezte a jogalkalmazás súlyos nehézségeit, azt hogy a Btk. módosítása sem bizonyult elegendőnek, ennek ki kell egészülnie a végrehajtás szegényes feltételeinek javításával is. A hazai szakirodalmi elemzések megállapították, hogy

a közérdekű munka honi formája nem tartalmazza a modern munkabüntetés lényeges elemét, a *közösségi jóvátételt*, ennek hiánya pedig a hazai magas munkanélküli ráta mellett e szankciót szinte munkalehetőséggel járó jutalomává avatja. A szabályozás hiányossága, hogy nem az elkövető beleegyezéséhez köti a közérdekű munka alkalmazását. Ezt indokolnák mind a nemzetközi dokumentumokban foglalt követelmények (a kényszer- és kötelező munka tilalma), mind a hatékony végrehajtás szempontjai egyaránt. A hazai szakirodalom arra is rámutatott, hogy a végrehajtás elégtelen feltételei fenntartották a bíróságoknak a közérdekű munka kiszabásával szembeni tartózkodását.

A közérdekű munka végrehajtásának gyakorlati nehézségei főképpen a nem megfelelő elkövetői körnél, a pártfogó felügyelet és a munkáltatók tevékenységének hiányosságainál mutatkoztak. Az ítélkezési gyakorlat azt mutatta, hogy a bíróságok a közérdekű munkát azokkal az elkövetőkkel szemben alkalmazták, akiknek bűncselekményük súlya nem indokolta a szabadságvesztés kiszabását, de ugyanakkor a pénzbüntetés behajthatóságát az elkövető jövedelmi viszonyai tették kétségessé. Ebben az elkövetői körbe azonban a büntetéskiszabás megfelelő előkészítésének, a bíróságnak a vádlotról rendelkezésére álló információk hiányosságai miatt számos esetben munkanélküli, szakképzetlen, alkoholista, a meghatározott munkát egészségi, vagy egyéb okból elvégezni képtelen személyek kerültek, akikkel szemben a büntetés végrehajtásának kikényszeríthetősége nagyrészt nem volt elérhető.

A közérdekű munka végrehajtásából a hivatásos pártfogó felügyelőkre háruló feladatokat alacsony létszámuk melletti szerteágazó szakmai túlterheltségük miatt képtelenek voltak eredményesen ellátni. Különösen a munkavégzés feltételeinek megteremtése látszott szinte megoldhatatlan feladatnak. A munkáltatók jelentős része ugyanis az elítéltekkel szemben táplált előítélet miatt tartózkodott a munkalehetőség biztosításától, egyébként pedig rájuk a számukra kedvezőtlen jogszabályi konstrukció csak felesleges terheket rótt, anélkül, hogy a végrehajtásban való részvételben érdekelte volna őket.

Összegezve: a javító-nevelő munka kiiktatását követő újabb kísérlet a hatékony munkabüntetés alkalmazására ezidáig nem járt sikerrel hazánkban. Annak ellenére, hogy a szakmai közvélemény a bevezetésére irányuló büntetőpolitikai koncepciót helyesnek tekintette és jelenleg is szükségesnek tekinti fenntartását, a közérdekű munkára ítélt csekély aránya azt mutatja, hogy ebben a formában a büntető igazságszolgáltatás számára nem kínált megfelelő alternatívát a szankciórendszerben a szabadságvesztéssel szemben. A nyugati államokéhoz viszonyított hazai sikertelenség egyik oka a közösségi jóvátételnek, azaz a bűncselekmény miatt a sértettnek, vagy a közösség javára végzett reparációnak idegenkedő fogadtatásában keresendő. Másik nyomós oka a szankció végrehajtási feltételeinek hiányosságaiban lelhető fel, így különösen a közérdekű munkára ítélt egy jelentős részének alkalmatlansága a munkavégzésre, a munkahelyek előítéletes vonakodása és érdektelensége, végül a pártfogó felügyelői hálózat cselekvőképtelensége. Ez utóbbi szervezet működésének reformjával 2003-ban megkezdődött a közérdekű munka végrehajtási feltételeinek javítása.

11. Az erkölcsi (megszégyenítő, becsület-) büntetések története

AZ ÓSI MODELL • BECSÜLETBÜNTETÉSEK A KÖZÉPKORBAN • A BECSÜLET ÉS
A BECSÜLETBÜNTETÉS A MODERN BÜNTETÉSI RENDSZEREKBE

A becsület fogalma. A megszégyenítés és a becsület szoros kapcsolatban állnak egymással. Nem véletlen, hogy a megszégyenítő büntetések másik gyakori magyar megnevezése becsületbüntetés. Megszégyeníteni azokat lehet, akiknek van becsületük, akik számára a becsületet csorbító szankció valódi joghátrányt, adott esetben a becsület elvesztését jelenti, jelentheti. A becsület persze, mint a társadalom erkölcsi eszményének megfelelő magatartás követelménye, mint az egyénnek, mint személynek kijáró társadalmi megbecsülés, koronként változó tartalommal bír, s ennek megfelelően egyes korszakokban és közösségekben fontossága nagy, míg máskor csekély. Sokszor hangoztatott tételünk, hogy ti. büntetésként csak olyan szankció alkalmazható, melyet a társadalom is büntetésnek ítél (vagyis, hogy csak annak a személy számára is jelentős értéknek megvonása jelentkezhessen szankcióként, mely érték a társadalomban megbecsülést élvez) a becsületbüntetések esetében is érvényes. Ennek a megállapításnak tükrében lényeges kérdés, hogyan definiálható a becsület, s milyen jogi relevanciával bírhat. Legáltalánosabb megközelítésben a *becsület* nem más, mint a közösség erkölcsi felfogásának, mindenkori eszményeinek és elvárásainak megfelelő magatartás, mint követelmény. Az egyénnek, mint személynek kijáró társadalmi megbecsülés, a közösség pozitív értékelését tükröző vélekedés. Vagyis a becsület nem az egyén valamiféle tulajdonsága, hanem a közösség megítélése az egyénről. A becsület a közösség és egyén jó kapcsolatát kifejező szimbolikus üzenet egyénnek és a közösség tagjának egyaránt. A becsület a közösség bizalmát fejezi ki, s egyben jutalmazza is vele az egyént.

A primitív és korai társadalmakban, kivételezett szerepe van a közösség érdekében folytatott tevékenységnek és magatartásnak. A közösség ereje, ütőképessége, gyors reakciója nagymértékben függ a tagok szolidaritásától, a közösség normáinak elfogadásától, az egyén csoportérdeknek való önkéntes alávetésétől. A közösség tehát magas szinten honorálja a bajtársiasságot, az együttműködési készséget, a közösség szabályok betartóját és védelmezőjét. A megbecsülését a közösség nem csupán morális kategóriaként értelmezi, hanem a csoport által biztosítható előnyök, így a védelem, ellátás, társadalmi kapcsolatok, szakrális igények, jogokban részesedés lehetőségeként is. A becsület foka a juttatott jogok mértékeként is értelmezhető. Ez a tulajdonsága tette alkalmassá arra, hogy büntetések célpontjává váljon.

A kezdeti életközösségek még jellemzően a zárt, kis csoportok, az egymásrautaltság, és a tartós, kényszerű együttélés okán nagy jelentőséget tulajdonítottak az egymásról alkotott véleményeknek. Hatványozottan számított a közösség megítélése, a közösséghez fűződő viszony, az abban elfoglalt hely. A modern, a XXI. szá-

zad globalizált társadalma, a súly nélkülivé váló, illetve manipulált személyiség, a közösségek elmosódó, könnyedén átjárható mezsgyéi, a korlátlan vagy alig korlátozott mozgásszabadság elbontotta az egyén és közösség között kialakított szoros kapcsolatokat, eljelentéktelenítette és relativizálta a korábbi becsületfogalmat. Ezzel a folyamattal párhuzamosan korszakunkban (bár a jóléti társadalmakban kísérleteznek a megszegyenítés újszerű formáival) a becsületbüntetés súlytalanná vált, alkalmazása perifériára szorult.

Elméletileg a becsület az életközösségek és nem az állam által kialakított kategória, ennek okán (mint ahogyan Angyal Pál is érvelt) nem is rendelkezhet vele. A becsület a közvélemény terméke, így azután nyilvánvalóan a társadalmi közösség jogosult (és bír lehetőséggel) a becsülettel kapcsolatos erkölcsi, megszegyenítő, netán becsületfosztó büntetések alkalmazására. Ezért amikor a jogmegállapítás, a jogszolgáltatás még nem vált le az életközösségről, amikor még a közösség egyben ítélkező, konfliktusfeloldó közösségekként is funkcionált, erős alapja volt a becsületnek, s a közösség szemében, körében megvont becsületértékelésnek is.

11.1. Az ősi modell

A megszegyenítésnek, mint büntetésnek a kezdetei. A vérségi társadalmak ősi közösségeiben a kötelező vérbosszú intézményét értelemszerűen nem tudták alkalmazni, hiszen az egyet jelentett volna a közösség pusztításával. Ezért a közösség vezetői kiváltó eszközöket kerestek a lehetséges bosszulás enyhébb változataira. Ezek egyike lett a közvélemény kényszerítő erejének legfontosabb eleme, a közmegvetésnek intézményes szankció-nemmé tétele. A vérbosszú kényszere alól kibújni kívánó kötelezett rokont a közvélemény közmegvetése kísérte. Ebből a helyzetből könnyű levezetni a szégyenítő szankciók kialakulásának két útját: egyfelől a vérbosszút korlátozni kívánó politikai irányítás a megvetést az idegen csoportról az elkövetőre irányítja át, s a becsületvesztés, és ami ezzel együtt jár, a kiközösítés intézményét állítja a kötelező ölés helyébe. Másfelől a kisebb normaszegésekre is kiválóan alkalmazhatók a jól differenciálható és igazságos megszegyenítés különféle megoldásai. A közösség megbecsülése, illetve becsülésének elvesztése nem pusztán erkölcsi kategória tehát. Itt és ekkor annak kifejeződése, hogy a csoport, a rokonság a kölcsönös védelem és segítségnyújtás egysége, mely a bajtársiasság, szolidaritás, rend és béke oszlopain nyugszik. Aki megfelelő módon tartja tiszteletben a közösség normáit, az számíthat a csoport védelmére a sérelmekkel szemben, számíthat az őt ért sértések elégtételére és a konfliktusos helyzetekben a csoport segítségére annak feloldásában. Aki valami okból fellazította kapcsolatát a közösséggel (normaszegés), bizony várhatta a közösség kisebb-nagyobb elítélő vélekedését, végső soron kiközösítő magatartását.

11.2. Becsületbüntetések a középkorban

A középkori társadalomban a büntetés önmagában is általában a becsülettel kapcsolódott össze, ennél fogva a tiszta, ún. megszégyenítő büntetéseket elkülöníteni meglehetősen nehéz. Ráadásul a test ellen irányuló kriminológiai szankció középkori felfogása mentén az igazságszolgáltató nem tudta elképzelni a büntetést tisztán, valamiféle sanyargatás, testi fenyítés nélkül.

A megszégyenítés, a becsületbüntetések sajátlagos és mellőzhetetlen jellemzője volt a nyilvánosság. Miután a becsület a közvélekedés terméke, s egyben gyakorlata is a közvélemény által működik, annak korlátozása, csorbítása vagy megvonása sem lehetséges a közösség tudta és jelenléte nélkül. A nyilvánosság a büntetés-végrehajtás sajátos, igazságszolgáltatást legitimáló és jogpropagandisztikus funkciója miatt általában jellemzője a középkori executiónak, de a többi büntetési nem esetében nem szükségképpen elem. A halálbüntetés, a szabadságfosztás, a testfenyítő vagy csonkító büntetések, a vagyonbüntetések a nyilvánosság mellőzésével is fogantatható szankciónemek, a becsületbüntetés soha. A becsületbüntetésnek (legyen az akár csekély mértékű vagy teljes jogfosztással, kiközösítéssel járó) mindenkor központi eleme a megbélyegzés, megalázás, nevetség, gúny tárgyává tétel.

A megszégyenítés mértékének megfelelően (jóllehet a középkor nem kategorizált) a büntetőjog-történetben megkülönböztetnek enyhe, *erkölcsi* (pl. megkövetés), súlyosabb, de nem végérvényesen *becsületcsorbító* (vö. pellengér) és a becsület teljes pusztulásával járó *becsületvesztő* (mint a kiséprűzés) büntetéseket. Mint említettük, ezek mellett a „tisztá” megszégyenítő büntetések mellett ott sorakoztak a középkori büntetések, melyek önmagukban is megszégyenítőek voltak.

Az *erkölcsi büntetések* a közösség neheztelését közvetítették, tartós következmények nélkül. Céljuk nem az illető becsületének lerombolása, csupán egyfajta megrovással együtt járó figyelmeztetés a szabályszegés tényére és helytelenségére. Jellegzetesen magyar erkölcsi büntetésként nyilvántartott erkölcsi szankciónem volt az ún. eklézsia-megkövetés. Már az 1562. évi Debreceni hitvallásban feltűnt az a szankció, mely az „Isten és egyház egyessége ellen nyilvánosan vétkezőket” kilökte az egyházból, de biztosította a lehetőséget, hogy „ha az egyháztól rájuk mért nyilvános elégtételt teljesítik, az egyháztól megkegyelmeztetve, vétessenek vissza előbbeni állapotjukba”. Az eljárás során a vétkest istentisztelet idején egy fekete székre ültették a szószék mellett, s egy fekete lepellel letakarták. Egy hét múltán a tiszteletes felfedte az illetőt, meghatározott rituális kérdéssort felolvasva, ha arra megfelelő választ kapott, s a bűnös a bűnbánati könyörgést hangosan utána mondta, ezzel abszolválta az eklézsiakövetést. A 16. században már felvidéki vármegyei statútumok hivatkoznak arra, hogy minden templomban legyen bűnbánati szék és fekete ruha vagy lepel részben „mások intéséül”, részben a megcsók felelősségre vonása miatt.

Az úriszéki ítélkezési gyakorlat kutatóitól azt is tudjuk, hogy a nyilvános bocsánatkérés, a világi keretek között végrehajtott megkövetés is alternatív módon volt jelen a büntető gyakorlatban kisebb (testi, vagyoni) büntetések kiváltásaképpen.

A becsületcsorbító büntetések nagy nyilvánosság elé tárt bűnök büntetései voltak, melyet vagy a delikvens szégyenítő sétájával, vagy közszemlére kitételével fogatosítottak. A *szégyenítő sétát* azok a szimbólumok tették megalázóvá, melyek a vétkes bűnét voltak hivatva tükrözni. Ez lehetett nyakba akasztott *szégyentábla*, (melyre írásban és képben rögzítették az elkövetett vétket), vagy *szégyenkő*, mely olykor súlyát tekintve fizikai büntetéssel párosította, hiszen súlya a néhány dekától akár negyven kilogrammig is terjedhetett. Fokozta a szégyen mértékét a kevéssé becsült állatok pofája után formázott *szégyenálarc*, a csepűrágók és bolondok öltözetét idéző *szégyenruha*, a bűncselekmény tárgyát képező dolognak (például az ellopott tyúknak) a *nyakba vetése*. Különös módon fokozta a megszégyenítés súlyát, ha nem a törvényszolga, hanem a hóhér vagy a *bakó kísérte* el a delikvenst a falu vagy a város utcáin meghatározott rend szerint haladó útján. Tetézte a megalázást a *szégyenítő kopaszítás* nők, *szakáll és/vagy bajuszlevágás* férfiak esetében.

A közszemlére tétel instrumentumai voltak a pellengér, a kaloda, a ketrec és a nyakvas. A fából, kőből vagy fémből *pellengér* (a német Prangerből) vagy *szégyenfa* (szégyenoszlop) a helység hivatalos épületeinek közelében, a főtéren vagy a templom mellett állott és az elítélt nyakát, csuklóit rögzítő vaspántokkal volt ellátva, ahová az ítélet tartamának megfelelő időre az elmarasztaltat kiállították. A *kaloda* (szláv klada=lábkaró szóból) eredendően inkább mozgáskorlátozó, bilincset helyettesítő szerszám volt, egyes formái utóbb eszközévé lettek a megszégyenítő közszemlére tételnek (álló- és ülőkaloda), alkalmazták a tömlőcben biztonsági eszközként (kéz-, lábkaloda) és rabkísérésnél biztonsági eszközként („hegedű” vagy nyaklókaloda). A *szégyenketrec* (német Ketterl) díszesen megmunkált (gyakran a város látványosságaként felállított) vasketrec volt, melyben a helység forgalmas pontján közszemlére tették a megszégyenítendő személyt. Ismeretes a szégyenketrec egy változata, a „trülle” (Magyarországon kalitka) is, mely a ketrec lakosság által porgethető változata. A *nyakvas* többnyire a bíró háza, a tanácsháza vagy a templom bejárata mellett, falba épített, a kiállítandó személy nyakát rögzítő vaspánt volt. A templom kedvelt helye volt a megszégyenítő büntetésnek, hiszen a települések legforgalmasabb helyeként tartották számon.

A rendszeres megoldások mellett felbukkantak olykor a nép szellemes megfontolásai nyomán kialakított további különleges megszégyenítő formák is. Ilyenek voltak a szurokba forgatás vagy kocsikenőccsel bekenés után ágytollal való megszórás, a szalmakoszorú, a faló vagy fa számár, melyre felültetve a delikvenst himbáltatták vagy húzták keresztül a városon. Az erkölcstelen nők hajlenyírással bűnhődtek, a kopaszítás az Árpádok korától bevett büntetésnek számított. A férfiak megbecstelenítésére a szakáll és/vagy a bajusz levágatása szolgált.

A becsületvesztő büntetések lényegében a közösség tagjainak megvetését tolmácsolták: a csoport megbecsülésnek elvesztése egyben jelentette a csoport nyújtotta biztonság elvesztését: a védelem, a gondozás, a közösségi jogok gyakorlásától való megfosztást. A közösség kivetése a középkor világában azt eredményezte, hogy az egyén elveszítette a privilegizált csoporthoz, a szabadság e köréhez fűződő kapcsolatát és ettől fogva védtelen, jogtalan törvényen kívülként

kellett a túlélését biztosítania. Ez a felfogás azután rányomta a bélyegét általában a büntetésekről vallott felfogásra. Miután a súlyosabb bűnök elkövetőit magától értetődően hajította ki a közösség magából: a bűnelkövető és a törvényen kívüli, jogtalan fogalma azonossá lett. A modern büntető felfogások híveinek utóbb hosszú harcot kellett vívni, hogy az elítélteket, a rabokat ne tekintsek egyszersmind törvényen kívüli jogfosztott páriáknak, a velük való bánásmód ne a féreg elpusztításának, hanem a társadalomba visszavezethető hasznos munkaerőnek legyen útja-módja.

11.3. A becsület és a becsületbüntetés a modern büntetési rendszerekben

A „becsületes büntetések” megjelenése.

Külön harcot kellett vívni a 16. században azért, hogy a szabadságbüntetések körében kialakítható legyen a nem becsületcsorbító börtön, a dologház. (Vö. az amsterdami Reszelőház történetét). A fenyítőházi mozgalom alap gondolata volt a társadalomba történő visszatérés lehetőségének kialakítása a bezártak vonatkozásában. A reszocializáció, vagyis a társadalomba történő visszatérés, a hasznos polgárként munkálkodás előfeltétele volt, hogy ne legyen becstelenítő hatása a benntartózkodásnak. Mint már említettük, a középkor elítélte a bűn elkövetésének bírói konstatálásával elveszítette jogait a társadalomban, akit bevetettek a tömlöcbe, legfeljebb az illetékesek méltányosságában reménykedhetett. A tömlöcbe együvé zárt megrögzött bűnismétlők és a fiatalok, az első ízben vétők kényszerű találkozása a carcet a bűn iskolájává avatta. A tisztas társadalom nem szívesen vállalt közösséget e vegyes körből kiszabadultakkal. Vagyis a büntetésüket letöltők kényszerpályára kerültek, útjuk egyenesen kanyarodott vissza a bűnözéshez. Az amsterdami dologházi modell lényege volt tehát e becstelen karaktertől megszabadítani a bezártakat. Minthogy az egész intézmény a bennlakók társadalmi visszatérését szolgálta, a Házból a polgári társadalomba kilépő nem lehetett „becstelen”. A becsületes jelleget úgy igyekezett fenntartani a magistratus, hogy a Házba utaltak és felvettek körét korlátozta a kisbűnösökre (mint láttuk: kistolvajokra, prostituáltakra, csavargókra), s gondosan ügyeltek a fiatalok és az idősebbek elkülönítésére is. Ezt a célt megkönnyítette, hogy párhuzamosan a rasphuis-val tovább működött a városi carcer a súlyos bűnelkövetők számára. Sajnos a Ház túl sokáig nem tudta megőrizni ezt a státusát, mert a szabadságvesztés-büntetések elterjedésével, más lehetőség híján lassan feltöltődött az intézet bűnöző elemekkel. E folyamat felszámolta a dologház tisztaságát, távolabb került a korábbi „becsületes” cél. Ugyanakkor azonban nagyjelentőségű lépés történt: a büntetés-végrehajtás „gyarmatosította” a dologházat, s ezzel a börtönügy integráns részévé tette a munkát, a nevelést és a társadalomba való visszatérés biztosításának eszméjét.

A polgári kor erkölcsi büntetései

A polgári büntetőjog egy új eszme jegyében modellezte a büntetési rendszert és szervezte a büntetés-végrehajtást. Miután a büntetés fő céljává a nevelés, a megjobbítás, a reszocializáció vált, a megszégyenítés kiszorult a szankció-nemek közül. „A szégyenítő és gyalázó büntetések... ellenkeznek a mai társadalmi felfogással, mert ma, egyebektől eltekintve, azt várjuk a büntetéstől, hogy a bűntevőt a posványból kiemelje, már pedig a becsületbüntetés e nemei ... inkább mélyre taszítják a megtévedt bűnöst”. Az erkölcsi megbélyegzés a társadalomban jelentősen csökkentette a visszatérés esélyét, a XVIII. században diadalmas elterjedt felvilágosodott gondolat pedig önmagában is tagadta az ember méltóságának célba vételét. „A legújabb kor humánus felfogása, fejlett erkölcsi érzése a dorgálás kivételével mindezeket a tökéletlen, kezdetleges büntetési eszközöket elseperte”. Így a megszégyenítő büntetések kategóriáját felváltották az erkölcsi büntetések (a dorgálás), illetve a becsületet csak távolabbról érintő, tartós becsületvesztést nem okozó politikai jogok felfüggesztése, a hivatalvesztés, később foglalkozástól eltiltás.

Ennek megfelelően rendelkezett a magyar büntető törvénykönyv, a Csemegi-kódex is. Eszerint a törvényben meghatározott esetekben, a szabadságvesztés-büntetésen fölül hivatalvesztés, és a politikai jogok gyakorlatának ideiglenes felfüggesztése, mint mellékbüntetés volt megállapítható.

A *hivatalvesztés* jelentette a kinevezés vagy választás útján nyert közhivatal vagy szolgálat; úgyszintén a hatósági megerősítés folytán viselt hivatal, szolgálat vagy állás, s az ezek után járó nyug- vagy kegydíjak; az ügyvédi, közjegyzői, nyilvános tanári, vagy nyilvános tanítói állások, a gyámság vagy gondnokság, az örökösökre át nem szálló nyilvános címek, belföldi rend- és díszjelek, külföldi rend- és díszjelek viselésének jogosítványa; a megjelölt hivatalok, szolgálatok, állások és kitüntetések elnyerésére való képesség elvesztését.

A *politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése* abban állt, hogy az erre ítélt nem lehetett tagja az országgyűlésnek, a törvényhatósági vagy a községi képviselőtestületnek, nem lehetett esküdtszéki tag; nem bírt választójoggal az országos képviselői, törvényhatósági vagy községi választásoknál.

Ezek a jogmegvonások logikus folytatói voltak az ősi kiközösítésnek, melyben úgyszintén a közösségben gyakorolható jogok megvonása volt a tét. A rendjelek viselésének tilalmazásában fogalmazódott meg leglátványosabban a becsületbüntetés, hiszen itt a közösség által adományozott korábbi elismerés visszavonását definiálták.

Ajánlott irodalom

- Balogh Jenő:** Börtönügyi viszonyaink reformjához. Budapest, 1888.
- Balogh László – Horváth Tibor:** Büntetés-végrehajtási jog I.-II. Budapest, 1983.
- Bódiné Beliznai Kinga-Mezey Barna (szerk.):** Tanulmányok a börtönügy történetéből, Jogtörténeti Értekezések 19. Budapest, 1998., ELTE Állam-és Jogtudományi Kara, 125 o.
- Bökönyi István:** A magyar büntetés-végrehajtás helyzete az Európai Unió csatlakozás küszöbén. Börtönügyi Szemle, 2003. 1. szám
- Christie, Nils:** Büntetésipar. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- Finkey Ferenc:** A börtönügy jelen állapota és reformkérdései. Budapest, 1904.
- Finkey Ferenc:** Büntetéstani problémák. Budapest, 1933.
- Foucault, Michel:** Felügyelet és büntetés (a börtön története). Budapest, 1990.
- Gláser István:** A magyar büntetés-végrehajtási jog. Budapest, 1976.
- Gönczöl Katalin:** Bűnözés és társadalompolitika. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Gönczöl Katalin:** A nagypolitika rangjára emelkedett büntetőpolitika. Kritika, 2001. december.
- Hajdú Lajos:** Büntett és büntetés a XVII. század utolsó harmadában. Budapest, 1985.
- Hajdú Lajos:** Bűnözés és büntetőbíráskodás a XVIII. század hetvenes éveinek Magyarországon. Budapest, 1996.
- Horváth Tibor:** A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Budapest, 1980.
- Horváth Tibor:** A halálbüntetés megszüntetése Magyarországon (dokumentumgyűjtemény). Miskolc, 1991.
- Huszár László:** Börtönrutin (a hosszú tartamú szabadságvesztésre ítélték kezelése) Börtönügyi Szemle, 1997. 3. szám
- Huszár László:** Lehetőségek és korlátok (a börtönök magánosításának gondolata). Börtönügyi Szemle, 2000. 2. szám
- Kabódi Csaba:** Börtönrendszerünk a mérlegen. Jogtudományi Közlöny, 1990. 5. szám
- Kabódi Csaba:** Sokféleképp (a büntetés-végrehajtás igazgatási felügyelete Európában). Börtönügyi Szemle, 1993. 3. szám.
- Kabódi Csaba:** Emberi jogok (a strasbourgi esetjog tükrében). Börtönügyi Szemle, 1994. 3. szám
- Kabódi Csaba:** Alapelvek a magyar börtönügyben. In.: Tények és kilátások. Ünnepi tanulmányok Király Tibor tiszteletére. Budapest, 1995.
- Kabódi Csaba – Mezey Barna:** A büntető rendszer alapfogalmai. Budapest, 1997.

Kabódi Csaba – Lőrincz József – Mezey Barna: Büntetéstani alapfogalmak. ELTE ÁJK Büntetőeljárás jogi és büntetés-végrehajtási jogi tanszék. Budapest, 2004.

Kádár Miklós – Kálmán György: A büntetőjog általános tanai. Budapest, 1966.

Kerecsi Klára: Az alternatív büntetések és végrehajtásuk. In.: Gönczöl-Korinek-Lévay: Kriminológiai ismeretek, bűnözés, bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, 1999. 371-389. oldal

Kövér Ágnes: Rabmunka. Börtönügyi Szemle, 1994. 1. szám

Lőrincz József – Nagy Ferenc: Börtönügy Magyarországon. Bv. Országos Parancsnoksága, 1997.

Lőrincz József: A fiatalok büntetés-végrehajtása. Citoyen Kiadó, Vác, 1998.

Lőrincz József: Büntetőpolitika és büntetés-végrehajtás a rendszerváltáson innen és túl. Börtönügyi Szemle, 2003. 1. szám

Lukács Tibor: Szervezett dilemmánk: a börtön. Budapest, 1987.

Megyery István: A magyar börtönügy és az országos letartóztató intézetek. Budapest, 1905.

Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995.

Mezey Barna: A büntetőjogi intézmények története a kezdetektől a polgári átalakulásig. In.: Magyar Jogtörténet (szerk. Mezey Barna). Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Mezey Barna: A büntetőjogi felelősségre vonás intézményi háttérének kialakítása a 18-19. században – A jogi felelősség és szankciórendszer elméleti alapjai 14. Budapest 1990. ELTE Állam- és Jogtudományi Kara

Mezey Barna (szerk.): A magyar börtönügy kutatásának alapjai. Jogtörténeti Értekezések 20. Budapest 1997(2000). ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

Mezey Barna: Millenniumi visszatekintés: a magyar büntetés-végrehajtás történetének modernizációs csomópontjai. In: A magyar büntetés-végrehajtás millenniumi konferenciája Budapest, 2000. Büntetés végrehajtás országos parancsnoksága. Budapest, 2001.

Mezey Barna: A büntetés forradalma és a börtönépítészet (A büntetés- végrehajtás architektúrális feltételeinek megváltozása a 18-19. században) In: Jogtörténeti Tanulmányok VII. szerk. Kajtár István, Szekeres Róbert. Pécs, 2001.

Mezey Barna: A Szamosújvári Fenyítő Intézet 1861-ben In: Börtönügyi Szemle, 2003.1. szám

Mezey Barna: Az amsterdami Rasphuis. Jogtörténeti Szemle 2003. 1. szám

Mezey Barna: A Bridewell jelenség. Jogtörténeti Szemle 2003. 4. szám

Nagy Ferenc: Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében, Budapest, Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1986.

Nagy Ferenc: Európai kihívások, magyar válaszok a büntetőjog és a büntetés-végrehajtás területén. Börtönügyi Szemle, 2003. 1. szám

Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog általános része. Korona Kiadó, Budapest, 2004.

- Pál László:** Nevelés a büntetés-végrehajtásban. Budapest, 1976.
- Pulszky Ágost – Tauffer Emil:** A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra. Pest, 1867.
- Szabó András:** A fiatalkorúak és a büntetőjog. Budapest, 1961.
- Szabó András:** A büntett és büntetése. Budapest, 1979.
- Szabó András:** A büntetőjog reformja. Budapest, 1992.
- Szemere Bertalan:** A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről. Buda, 1841.
- Szöllősy Oszkár:** Magyar börtönügy. Budapest, 1935.
- Tari Ferenc:** A rehabilitáció szervezeti és emberi jogi feltételei. Bv. Szakkönyvtár, 1995. 1. szám
- Tari Ferenc:** Szakmai alapon (a büntetés- végrehajtás és a politika kapcsolata). Börtönügyi Szemle, 1995. 2. szám
- Vajna Károly:** Hazai régi büntetések I.-II. kötet. Budapest, 1907.
- Vókó György:** A magyar büntetés-végrehajtási jog. Budapest –Pécs, 2004.
- Walmsley, Roy:** Az európai börtönnormák és Kelet-Európa. Bv. Szakkönyvtár, 1995. 1. szám